

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М. Ф. Котляр

Княжа служба в Київській Русі

Київ-2009

УДК 94(100)“05/...”

Котляр М.Ф.

Княжа служба в Київській Русі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 251 с.

Розглядаються виникнення і діяльність владних органів Давньоруської держави IX–XIII ст. Йдеться про народження й еволюцію державності, характер і особливості княжої влади, княжі двори XII–XIII ст., розповідається про придворних і військових службовців у Києві та Галичі XII–XIII ст. Описана публічна, пропагандистська діяльність княжої служби: сходження государя на стіл, династичні шлюби, придворні розваги (співці й трубадури, бенкети, лицарські герці й лови, та ін.). Розрахована на істориків і любителів старовини.

ЗАТВЕРДЖЕНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
26 листопада 2009 р., протокол № 9.

ISBN 978-966-02-5495-4

© М. Ф. Котляр, 2009

1. Виникнення й еволюція державності

Вже давно для істориків стали звичними слова: «Корені слов'янства губляться в безодні століть» – або ж близькі до них. І це загалом вірно. Адже досі не існує можливості бодай приблизно визначити відправний пункт історично неосяжного і безмежно тривалого шляху розвитку слов'ян. Невідомо навіть, коли слов'яни виділилися в осібний етнос із величезного етнокультурного масиву, що складала їх пращури спільно з балтами й іншими древніми пранародами, і коли вони з'явилися на європейському просторі.

Виникнення перших державних об'єднань. Так само неможливо відповісти на інше питання: коли народилися перші протодержавні об'єднання в східнослов'янському середовищі. Найдавніший серед збережених часом літопис, складена Нестором «Повість временних літ», застає слов'ян у процесі розселення з території їхньої спільної прабатьківщини¹ і природним чином найбільшу увагу приділяє слов'янам східним:

«Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане сѣдоша в лѣсѣх; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане... Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря [Ильмень], и прозвашася своимъ имянемъ [словени], и сдѣлаша градъ и нарекоша и Новьгородъ. А друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣверь. И тако разидеся словѣньскій языкъ [народ], тѣм же и грамота прозвася словѣньская»².

¹ Що знаходилася, згідно багатолітнім дослідженням вчених різних країн, поміж Дніпром і Віслою.

² Повесть временных лет. Подг. текста, статьи и коммент. Д. С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 8.

Сучасні історики й археологи загалом згодні в думці, що ці поляни, древляни та інші спільності людей, яких Нестор називає «родами», являли собою союзи і племінні княжіння східних слов'ян. У перебігу свого розвитку вони заклали фундамент давньоруської державності. Але що являла собою ця державність, особливо на початковій стадії її буття?

Обставини і самий час народження Давньоруської держави, яку історики назвали Київською або Давньою Руссю, а літописці іменували Руською землею або просто Руссю, досі залишаються не вповні ясними. Це при тому, що вже більше двохсот років проблематика історії Київської Русі перебуває в фокусі дослідницької уваги вчених багатьох країн і народів. Створено чимало узагальнюючих праць – досить пригадати відповідні томи багатотомних історій М. М. Карамзіна, М. С. Грушевського, С. В. Соловйова, В. Й. Ключевського, книжки Б. Д. Грекова, В. В. Мавродіна, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибаківа, П. П. Толочка і багатьох інших. Однак всі вони присвячені власне *історії* Київської Русі, політичній, соціальній, економічній і культурній. Становлення ж і розвиток *давньоруської державності і влади* залишились у працях більшості істориків наче на другому плані.

Далі розглядатимуться соціальна сутність і природа держави, княжої влади і служби, їх місце в становленні та динамічному розвитку країни, порядки передання верховної влади (зокрема закони і практика престолонаслідування), складання адміністративного і судового, на перших порах примітивних, апаратів. Чимало уваги приділено характерові верховної влади, одноосібним і сумісним (дуумвірати, тріумвірати, колективний сюзеренітет) формам правління на Русі.

Головним, а в більшості випадків єдиним джерелом дослідження процесів утворення східнослов'янської держави і державної влади на Русі досі залишається літопис. Тривале вивчення знаменитого етногеографічного вступу до «Повісті временних літ» привело вчених до висновку, що літописець послідовно відтворив картину розселення слов'ян на обширі

1. Виникнення й еволюція державності

Східної Європи, згуртування племен у союзи, далі переростання найбільших серед них (полян, сіверян, волинян, дулібів та ін.) в об'єднання стадіально вищого типу – племінні княжіння. Ці процеси і явища охоплюють кінець V – першу половину IX ст. Виникнення і розвиток приватної власності (з часом – і на землю) і пов'язане з ним майнове і соціальне розшарування суспільства стали, на мій погляд, одним із головних чинників переходу від союзів племен до племінних княжінь.

Але уявляється помилковою думка, що неодноразово висловлювалася істориками, ніби в таких княжіннях існувала соціально відособлена від маси потомствена племінна знать на чолі з князем і його військовою дружиною¹. Для часів, що передували утворенню державності, це важко уявити. Адже різке і остаточне відчуження влади від народної маси належить до головних ознак державної організації. Племінні княжіння ще не були початковою формою східнослов'янської державності, то були додержавні об'єднання. Разом із тим, вони склали основу для утворення державності і стали безпосередніми попередниками першого слов'янського державного об'єднання, що виникло в Середній Наддніпрянщині в середині IX ст. Йдеться про князівство, на чолі якого стояв Аскольд (У «Повісті временних літ» поряд із ним названий і Дір, котрий насправді княжив після Аскольда).

Існують літописні свідчення, які дозволяють думати, що процеси одержавлення Середньої Наддніпрянщини відбувались уже в часи Аскольда. Князь підкорював собі навколишні союзи

¹ Див., напр.: *Королюк В. Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972. С. 218.

племен¹, провадив активну зовнішню політику: поряд із походом на Константинополь 860 р., він воював із волзькими болгарами і завдав поразки печенігам². Київське державне об'єднання на чолі з Аскольдом стало тим етнокультурним, соціальним та політичним осердям, навколо якого згодом, з кінця IX ст., почала складатися Давньоруська держава. Це князівство було першою східнослов'янською державою, розташованою на невеликій території Середньої Наддніпрянщини.

Перше конкретне свідoctво «Повісті» щодо існування *загальноруської державності* відноситься до часу після утвердження князя Олега в Києві (близько 882 р.): «Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словѣномъ, кривичемъ и мери»³. Був визначений приблизний поки що порядок збирання данини на підвладних князеві землях, які в такий спосіб «окняжались» (вводились до складу держави); також створювались опорні пункти центральної влади на землях племінних союзів і князів. Цей творчий процес був енергійно продовжений князем Олегом в наступні роки.

Вважаючи часом народження першої східнослов'янської, – але ще не загальноруської! – держави середину IX ст. (князівство Аскольда), важко заперечувати те, що систематичні й достовірні відомості про виникнення і початковий розвиток державності *на Русі* починаються в літописі тільки з кінця IX ст. Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в східнослов'янському середовищі. Руська Північ була приєднана до Руського Півдня, а Київ проголошено

¹ У Никонівському літописі під дуже умовним 864 р. сказано, що того року воювали Аскольд і Дір полочан і багато зла їм принесли (ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862. С. 9), а новгородський літописець знає, що ці князі «бѣша ратнии съ древляны и съ улици» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л., 1950. С. 106). І в тому й в іншому випадку йшлося про насильницьке «окняжіння» земель названих союзів племен.

² Никоновская летопись. С. 9.

³ Повесть временных лет. С. 14.

1. Виникнення й еволюція державності

столицею вже не Київського князівства, а Давньоруської держави. До уст князя Олега Нестор вкладає знаменні слова: «И рече Олегъ: «Се буди [Київ] мати градомъ русьскимъ!»¹, тобто столицею.

Після свідчень щодо будівництва князем Олегом градів і визначення ним данин «Повість временних літ» малює картину послідовного поширення центральної влади на землі племінних княжінь і союзів. Землі приєднаних до Києва східно-слов'янських племінних об'єднань одразу ж одержавлювались методом розповсюдження на них систем збирання данини, судочинства й адміністрації:

«Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ» [з двору] (883 р.); «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легьку» (884 р.); «посла [Олегъ] къ радимичемъ, рька: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ». И рече имь Олегъ: «Не дайте козаромъ, но мнѣ дайте» (885 р.)...». И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»². Літописець у динаміці зберіг часи початків складання Київської (Давньоруської) держави: одні союзи племен уже підкорені князем, з іншими він ще воює, прагнучи приєднати їх до Києва.

Головні етапи формування держави. З часів князювання Олега в Києві розпочинається історія давньоруської державності й державної влади. На мою думку, складання Київської (Руської) держави пройшло три основних етапи.

Перший, початковий етап визначається часом князювань Олега і його наступника Ігоря (912–944 рр.). В той час держава була ще німічною, зв'язки між її частинами слабкими, а влада княжого центру на місцях – мало відчутною, часто номінальною. Племінні вожді, особливо віддалені від Києва, почувалися незалежними від князя й відповідно поводитися. Зміна князя в Києві звичайно приводила до відпадиння від Києва сильних

¹ Повесть временных лет.

² Там же. С. 14.

племінних княжінь. Під 913 р. «Повість временних літ» відзначила: «Поча княжити Игорь по Олзе... И деревляне затворишася от Игоря по Олговѣ смерти»¹, тобто перестали платити данину і відмовились підкорятись його людям, зачинивши перед ними брами своїх градів. До цього слід додати нерегламентованість повинностей і стягання данини в найбільш примітивній і насильницькій формі полюддя.

Про характер і методи стягання полюддя і пов'язаній із цим смерті Ігоря красномовно повідала «Повість временних літ». Восени 944 р. Ігор «иде в Деревя [до древлян] в дань, и примышляше къ первой дани, и насиляше имъ и мужи его». Соціальне становище в Древлянській землі створилось вкрай напружене, але князь не бажав бачити цього. Оглянувши награвоване добро, він звелів дружині: «Идѣте съ данью домови, а я возвращаюся, похожую [позбираю данину] и еще»². Переконавшись у ненаситності князя і порушенні ним умов угоди з їхньою знаттю, древляни вбили його. Цей жорстокий урок врахувала вдова і наступниця Ігоря на київському столі (престолі) в 944–964 рр.

Є підстави вважати, що другий етап у розвитку державності Русі розпочався саме з князювання Ольги. Жорстоко придушивши 945 р. повстання древлян і помстившись їх князям за смерть мужа, «иде Вольга по Дервьвьстѣй земли, съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки». Цим її діяльність в галузі державного будівництва не обмежилась. Наступного року «иде Вольга Новугороду и уставы по Мьстѣ повосты [погости] и дани, и по Лузѣ [назви річок] – оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли»³.

У фольклорно-легендарній формі Нестор описав рішучі заходи княгині по впорядкуванню системи і норм збирання данини, створення опорних пунктів центрального уряду на

¹ Повесть временных лет. С. 21.

² Там же. С. 27.

³ Там же. С. 29.

1. Виникнення й еволюція державності

місцях, поширення адміністративної та судової організацій на всі підвладні Києву землі. Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії Ольги були вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних княжінь і союзів, початком перетворення їх земель у загальну державну територію Київської Русі.

Цей другий етап творення давньоруської державності завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015), коли племінні союзи і княжіння остаточно увійшли до складу країни. Незабаром по тому вона почала перетворюватися на ранньофеодальну державу.

Єдиновладдя київського государя. Як сповіщають літописці, в останній чверті X ст. княжа влада, залишаючись спадковою, робиться одноосібною. «Повість временних літ», розповідаючи про сходження Володимира на престол, лаконічно констатує: «И нача княжити Володимерь въ Києвъ единъ»¹, тобто одноосібно. Ще більше зміцнило його владу запровадження християнства на Русі як державної релігії (988–990 рр.). Собор руських єпископів урочисто заявив князеві: «Ты поставлень еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье»², тобто проголошувався божественний характер його влади. На часи Володимира і його сина і спадкоємця Ярослава (1019–1054 рр.) припадає третій і заключний етап державного будівництва в східнослов'янському суспільстві.

Таким чином, давньоруська державність складалась і розвивалась більше століття в суспільстві східних слов'ян, що залишалось ще родоплемінним. Пропоную назвати першу руську державу середини IX – більшої частини X ст. *надплемінною*, оскільки влада тоді не лише відділилась від маси народу, а й піднялась над самою племінною верхівкою, набула індивідуального і спадкового характеру. Ця держава була організована вже за територіальним принципом, чим рішуче відрізнялась від передуючих їй протодержавних об'єднань.

¹ Повесть временных лет. С. 37.

² Там же. С. 56.

Такою була *соціальна сутність* Давньоруської держави часів її складання.

Що ж стосується *форми* східнослов'янської держави IX–X ст., то варто сприйняти вдале визначення, запропоноване відомим сучасним медієвістом О. О. Мельниковою: *дружинна держава*¹. Адже панівний клас такої держави був представлений верхівкою дружини, з її членів складався протягом всього часу її існування елементарний апарат управління. Дружина здійснювала збирання данини й судові функції на місцях. Такою була юна пора Руської держави.

Сучасні історики загалом сходяться на думці, що Руська земля часів Володимира і Ярослава була відносно об'єднаною монархією. Л. В. Черепнін твердив: «З часу князювання Володимира існують всі підстави говорити про ранньофеодальну монархію на Русі... Форма держави за Володимира і Ярослава виглядає інакше, ніж за Олега, Ігоря і Святослава»². Все ж таки консолідація держави доволодимирової доби була недостатньою. Для дійового управління занадто великою була територія країни. Навіть у перші роки правління Володимира Давня Русь залишалась, за виразом Б. О. Рибаківа, «досить аморфною державою». Завдяки проведенню Володимиром Святославичем адміністративної, судової, військової, ідеологічної та інших реформ країна стала більш консолідованою. З другої половини князювання Володимира можна говорити, напевне, про Давньоруську державу як ранньофеодальну.

Прихід до влади Ярослава Володимировича в 1019 р. після чотирьохрічної кривавої боротьби з братами за Київ поставив цього наступника Володимира перед важкими завданнями. Необхідно було відновити єдиновладну монархію, що йому пощастило здійснити лише по смерті брата Мстислава в

¹ Мельникова Е. А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. М., 1992. С. 39

² Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. М., № 89. 1972. С. 359–360.

1. Виникнення й еволюція державності

1036 р. Потребували зміцнення державна структура, система управління на місцях, створення нового, першого в історії Русі писаного зведення законів, що відповідало б змінам у суспільно-політичному житті. Так народилась Правда Руська. У князювання Ярослава Русь досягла вершини своєї могутності, економічного піднесення, розквіту культури й здобула високий міжнародний авторитет. Нестор назвав його «самовластцем Русьстей землі»¹.

Зміна способу керівництва державою. Тріумвірати й дуумвірати. Кончина Ярослава Мудрого (1054 р.) знаменувала втрату (хоча й на час) єдиновладної форми правління на Русі. До влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Причиною цьому послужили правова нечіткість заповіту («ряда») самого Ярослава² і відсутність якостей самодержця в його старшого сина Ізяслава, котрий, згідно «ряда», сів таки в Києві. Тріумвіри спільно правили на Русі майже двадцять років. При тому, що брати опікувались насамперед нарощуванням власних володінь, їх співправління певною мірою сприяло внутрішній стабілізації в країні.

Та зусиллями честолюбного і захланного Святослава Ярославича на початку 1073 р. тріумвірат було знищено. «Въздвиже дьяволь котору въ братьи сей Ярославичихъ». І піднялися у тій зваді Святослав із Всеволодом проти Ізяслава³, емоційно пише Нестор. Ізяславу довелося тікати до Польщі, далі до Германії, й повернувся він на Русь лише після смерті Святослава (що сів тоді в Києві) в кінці 1076 р. Однак Ізяслав не став правити єдиновладно на Русі, а утворив дуумвірат із молодшим братом Всеволодом, у той час чернігівським князем.

¹ Повесть временних лет. С. 66.

² Князь не назвав імені свого наступника на київському столі, а лише мовив: «Поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыевъ; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто» (Повесть временных лет. С. 70). Ця багатослівна і розпливчата формула була витлумачена братами Ізяслава лише як визнання його старшим у роді.

³ Повесть временных лет. С. 78.

Цей дуумвірат тривав трохи більше року (з середини 1077 р. до початку жовтня 1078 р.) і був перерваний загибеллю Ізяслава в битві з небожами Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем, котрі намагалися забрати володіння у своїх дядьків¹.

У Києві єдиновладно, здавалось, вокняжився єдиний Ярославич, що залишився серед живих, Всеволод. Та й він віддав данину порядку співправління – з сином Володимиром Мономахом. Їхній вузько-родинний дуумвірат тривав аж до кончини Всеволода в 1093 р., після чого Володимир добровільно поступився київським великокнязівським столом старішому в роді Ярославичів, синові Ізяслава Святополку².

Святополк Ізяславич сів на «золотий» київський престол у важкий для Русі час. Посилився натиск половецьких ханів на південні землі Київської держави. Тому за порадою свого оточення він уклав союз із братом у перших Володимиром Мономахом, котрий на той час зарекомендував себе видатним полководцем у протидії навалі хижого Половецького степу. Той дуумвірат діяв, попри суперечності, між його членами, аж до кончини Святополка (1113 р.). Його тривкості сприяли постійна половецька загроза й необхідність тримати у вузді буйних чернігівських Святославичів на чолі з сумно відомим спільником половецьких ханів Олегом «Гориславичем»³, прозваним так у «Слові о полку Ігоревім» за наведення половців на Руську землю і розпалювання усобиць.

Співправління Святополка з Мономахом на Русі зовсім не означало руйнації монархічного способу правління. Давньоруська держава продовжувала залишатися монархією, та не з одним, а з двома государями на чолі. Для тієї пори співправління принесло не лише певне послаблення центральної влади, а й стабілізацію внутрішнього становища і сприяло

¹ Повесть временных лет. С. 85–86.

² Там же. С. 95.

³ *Котляр Н. Ф.* Соправительство в Древней Руси (XI – начало XII в.) // Восточная Европа в древности и средневековье. X Чтения к 80-летию В. Т. Пашуто. М., 1998.

1. Виникнення й еволюція державності

успішній боротьбі з кочівницьким степом, що особливо яскраво виявилось у часи дії дуумвірату Святополк Ізяславич – Володимир Мономах, коли внаслідок низки переможних походів у Степ 1103–1111 рр. половецькі хани були далеко відкинуті від рубежів Давньоруської держави¹.

Гучні перемоги над половцями сприяли не лише захистові руських людей і країни від степових хижаків, консолідації держави, а й підвищенню її міжнародного авторитету і слави. Описуючи найбільш видатну, здається, вікторію руського війська над грабіжницьким Половецьким степом, здобуту під проводом Володимира Всеволодича 1111 року, Нестор з гордістю і захопленням пише: «Възвратишася русьстии князи въсвои си съ славою великою къ своимъ людемъ; и ко всемъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ [Візантії] и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде, на славу Богу всегда и ныня, и присно во вѣки, аминь!»².

Кончина Святополка черговий раз круто змінила течію політичного життя Русі. В Києві спалахнуло повстання проти поплічників померлого князя, що чинили насильства і знущались над городянами. Київські верхи, зібравши віче, покликали в князі немолодого авторитетного Володимира Мономаха. Вони сказали йому: «Поиди, княже, Києву; аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло уздвигнется, ... и будеши отвѣтъ имѣль, княже, оже ти манастирѣ разьграбятъ»³. У зв'язку з загрозою падіння княжої влади і настання хаосу Володимир після тяжких роздумів погодився посісти неспокійний київський престол: «Сѣдѣ на столѣ отца своего и дѣдѣ своихъ; и вси людѣ ради быша, и мятежъ влеже [утих]»⁴.

Відновлення князем Володимиром єдиновладної монархії.
Його вокняжіння призвело до реставрації забутої, здавалось,

¹ Повесть временных лет. С. 117–125.

² Там же. С. 125.

³ Там же. С. 126.

⁴ Там же.

на той час у суспільстві одноосібної монархії. Поміляються ті історики, котрі пишуть, ніби самовладність Володимира Всеволодича була хіба що тінню самовладдя його діда Ярослава і прадіда Володимира: мовляв, він не міг уже так вільно, подібно до них, порядкувати на Русі, переводити князів з одного уділу до іншого без їхньої на то волі та ін. Насправді було інакше.

Вже перші кроки Володимира як великого князя київського виявляють його прагнення до необмеженої влади. Він, так само, як його батько і дід, садовить підвладних йому князів на престоли, переводить їх з однієї волості до іншої, карає непокірних позбавленням столів. Самовладність Мономаха яскраво виявилась в епізоді упокорення мінського князя Гліба Всеславича, так яскраво описаному «Повістю»: «приходи Володимерь на Глѣба: Глѣбъ бо бяше воеваль дрѣговичи¹ и Случескъ пожегъ, и не каешеться о семь, ни покаряшеться, но противу Володимеру глаголюще, укаряя и». Як бачимо, мови не було про збройний виступ Гліба проти великого князя. Але й словесного невдоволення виявилось достатнім для того, щоб Мономах силою приборкав Гліба и, «наказавъ его о всемъ, вдасть ему Менескъ», – але вже як єдиновладний государ... «И обѣщася Глѣбъ по всему послушати Володимера»².

Часи князювання Володимира Святославича, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха можна вважати часами розквіту давньоруської державності, торжеством княжої влади на Русі.

Але відносно об'єднана ранньофеодальна одноосібна монархія на Русі, що досягла вершини могутності і слави в князювання Володимира Мономаха, перестала існувати незабаром після його кончини (1125 р.). Якоюсь мірою князювання в Києві його сина Мстислава (1125–1132 рр.) було інерційним продовженням самовладного царювання його

¹ Без дозволу великого князя.

² Повесть временных лет. С. 128–129.

1. Виникнення й еволюція державності

великого батька. При тому, що й Мстислав був видатним полководцем, користувався великим авторитетом на Русі і в Європі, залізною рукою тримав всіх інших князів у покірності. І все ж таки ознаки занепаду монархії почали відчуватися в останні роки князювання Мстислава.

Настання удільної роздробленості держави. Здається, нічого не провіщало давньоруському суспільству драматичних подій, що настали незабаром після кончини Мстислава Володимировича. Монолітна і об'єднана держава Давня Русь наче зненацька розділилась на півтора десятки земель і князівств, государі яких прагнуть до максимальної автономії, а то й до незалежності від великого князя київського. Здавалось би, єдиній східнослов'янській державі настав кінець. Вона вступила в добу удільної роздробленості (40-і роки XII ст. – XIII ст.).

Літописці яскраво-емоційно описують і засуджують удільну роздробленість держави, що ознаменувалась нескінченними міжкнязівськими «каторами» (чварами) і війнами, коли брат ішов на брата, а син скидав з престолу батька. Палали міста, замки і села, гинули великі тисячі руських людей, половці, заохочені відсутністю єдності сил Русі, грабували її землі, забирали в полон безліч селян і городян. «А поганые [половці] со всех сторон приходили с победами на землю Рускую», з гіркотою записав співець «Слова о полку Ігоревім»¹.

Вже під 1134 р. новгородський літописець із сумом записав: «И раздрася вся земля Руская»². В цьому контексті «раздрася» означає «розірвалась», вступила в смугу розбрату і смуги. Мине близько ста років, й інший, уже галицький, літописець з тугою емоційно опише «замятню», що настала й посилювалась на Русі: «Начнемь же сказати бесчисленьна рати и великиа

¹ Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 61 (ритмічний переклад Д. С. Лихачова).

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. И с предисл. А. Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 208.

труды¹, и частыя войны, и многы крамолы, и чыстая вьстания, и многы мятежи»².

Сучасні історики не випадково назвали удільну роздробленість, що охопила Давньоруську державу в кінці 30-х – 40-х роках XII ст., *феодальною*. Вона настала зовсім не несподівано, як вважали самі давньоруські літописці й вчені минулих років, але стала логічним і неминучим наслідком суспільно-економічної еволюції давньоруської спільноти. Протягом XI – першої половини XII ст. на Русі склався клас феодалів-землевласників – князів, бояр і дружинників.

Здобувши землю й залежних селян, феодали перетворюються не лише на економічну, а й політичну силу. З тієї пори вони все більше піклуються про власні володіння й долю свого князівства, ніж про державу в цілому. І місцеві князі, змушені спиратися на оточуюче їх боярство, звичайно слухняно проводили нав'язану їм земельними магнатами політику. Як образно висловився Б. О. Рибаків, процес феодальної роздробленості «підготовлювався ходом історичного розвитку: росли виробничі сили, виникали й розширювались нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства»³.

Не заглиблюючись у причини і обставини перебігу удільної роздробленості на Русі, відзначу лише, що якщо вона й стала наслідком загального соціально-економічного розвитку суспільства, то в політичному плані призвела до кризи, послаблення державної структури і занепаду центральної великокнязівської влади.

Зміни в характері верховної влади. Уявляється важливим саме цей бік роздробленості. Державність пережила тоді серйозні й принципові зміни. Дехто з істориків думає і думає понині, що Київська держава відтоді перестала існувати.

¹ Князів Данила і Василька Романовичів, котрі намагались придушити боярські виступи проти них.

² Галицько-Волинський літопис. За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002. С. 89.

³ Рибаків Б. А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 147.

1. Виникнення й еволюція державності

Переконаний у тому, що вступ Давньої Русі в добу удільної роздробленості не знаменував розпаду держави, змінились лише політична структура і форма державної влади. На зміну монархії *єдиновладній* прийшла монархія *федеративна*.

В. Т. Пашуто відзначав, що «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості». В середині XII ст., продовжував учений, державний устрій Русі набув нової форми. Стольний град Київ і належний йому домен південної «Руської землі» перетворився на спільне володіння групи князів-Ярославичів, котрі вважали себе колективними власниками «Руської землі» й вимагали собі там «частин» (частки власності), а свої права і обов'язки вони визначали на загальноруських з'їздах-«снємах». Таку систему керівництва державою історик назвав *колективним сюзеренітетом*¹.

Помилялись численні дослідники минулого і сучасності, коли бачили у боротьбі доцентрових і відцентрових сил, властивій Русі доби роздробленості, лише безлад і навіть хаос: нескінченні княжі сварки і воєнні зіткнення за кращі столи, волості, землі й багатства. У цьому, на перший погляд, безладді неначе стихійно діючих сил, в абсурдному здавалось би, розвиткові подій насправді існували свої закономірності й певний порядок і смисл, мало чи зовсім не зрозумілий сучасному історикові. Інша річ, що не завжди сувора і неоднозначна дійсність відповідала прагненням панівної еліти і правовим нормам: писаним (Правда Руська різних редакцій) або узаконенням звичаєвого права.

Феодальна (удільна) роздробленість Давньоруської держави була неоднозначним, суперечливим явищем. Політичне життя країни текло в суперництві сил об'єднання і дроблення держави. Навіть в умовах поступового розширення автономії тих чи інших князівств частина князів і великих бояр була

¹ Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11.

змушена відстоювати державну єдність і територіальну цілісність Руської землі, хай навіть часом на словах. Змушена тому, що суспільство вимагало від панівної верхівки піклуватися про єдність і військову могутність країни. Простий люд, селяни і ремісники, що складала абсолютну більшість населення Київської Русі, бачив можливість безпечного і хорошого життя лише в існування об'єднаної, централізованої й сильної держави, здатної захистити від ворога, насамперед і майже виключно – від кочовиків причорноморських степів. Хоча було б наївним шукати в джерелах прямі висловлювання простих людей на цей рахунок.

Завдяки цьому, висловлюючи, хай навіть у станово-обмеженій формі, загальнонаціональні інтереси держави, найбільш прозорливі серед князів, навіть ті, котрі, здавалось, назавжди загрузли в болоті сепаратизму, не раз публічно погоджувались із тим, що не годиться воювати один з одним і тим самим губити рідну землю. Князі проголошували своє прагнення захищати Русь від ворогів, а найсильніші й авторитетніші серед них – навіть намагались (здебільшого демонстративно) відновити централізовану монархію Володимира Мономаха і його діда Ярослава Мудрого. Київський літопис відзначив, що в розпалі боротьби за Київ і загально-руську владу в кінці 40-х років XII ст. між княжими кланами Мономашичів, Мстиславичів, Давидовичів і Ольговичів була зроблена спроба укласти загальний мир і припинити усобиці. Літописець вклав до княжих уст такі самовикривальні слова: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ – миръ стоить до рати, а рать до мира... Оже есмы устали на рать... А мы доколѣ хочемъ Рускую землю губити?... Нынѣ же, брате, хрестьянъ дѣля [заради] и всее Руской земли умирися... Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ: Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ»¹. Але й ця й інші,

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 256, 257.

1. Виникнення й еволюція державності

подібні до неї спроби досягти згоди в суспільстві і припинити чвари не мали успіху.

Прагнення зберегти єдність Давньоруської держави вищою мірою притаманне суспільству 40-х років XII–XIII ст., коли іржа удільної роздробленості почала роз'їдати державний устрій Русі вже через кілька років по смерті Мстислава Мономашича (1132 р.). Всеволод Ольгович чернігівський розпочав конфліктувати з новим великим князем київським Ярополком Володимировичем, братом Мстислава. Тоді «людие черниговци» (міське віче) поставили князеві ультиматум: «Проси си мира, мы бо вѣдаемъ милосердие Ярополче, яко не радуется кровопролитью, но Бога ради всхощеть мира, то бо съблюдаеть землю Русьскую». Позбавлений народної підтримки, Всеволод «нача слати с молбою къ Ярополку, прося мира у Ярополка»¹.

Об'єднавчі процеси і явища наростали на Русі вже з самого початку роздробленості, з 40-х років XII ст., і це при тому, що зовні вони звичайно виглядали як суперництво різних княжих династій і феодалних угруповань. Як справедливо відзначив Б. Д. Греков, коли нащадки Мономаха² змагались за київський великокнязівський стіл, то майже для кожного з них це змагання було водночас боротьбою за власний варіант єдності Давньоруської держави³ – певна річ, на чолі з тим князем, котрий очолював таку боротьбу.

Із системою колективного сюзеренітету керівництва державою співіснувала інша, що діяла, правда, лише в межах Південної Русі. Мова йде про княжі *дуумвірати* – форму правління, відому з часу, коли Ярослав і Мстислав Володимировичі 1026 р. уклали угоду про розділення між собою південної Руської землі: «И раздѣлиста по Днѣпръ Руськую

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 216.

² Додам до цього, що не лише вони, а й інші княжі клани.

³ Греков Б. Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975. С. 14–15.

землю: Ярославъ прия сю сторону¹, а Мьстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли»². Та далеко не завжди таке співправління призводило до стабілізації життя в державі.

Дуумвірати другої половини XII ст. звичайно складали голови двох найсильніших княжих кланів, на які на той час розділився рід Ярославичів: київські, волинські й володимиро-суздальські Мономашичі й Мстиславичі, смоленські й галицькі Ростиславичі, чернігівські Ольговичі й Давидовичі. Найбільш сильним і повноправним дуумвіратом, що тривалий час діяв у Південній Русі, був союз глави смоленських Ростиславичів Рюрика і старійшого в роді Ольговичів Святослава Всеволодича в 1181–1194 рр. Дуумвірати другої половини XII ст. підтримували нестійку політичну рівновагу в Південній Русі, були суто прагматичними об'єднаннями в інтересах двох княжих кланів і тому не мали історичної перспективи³.

Протиборство доцентрових і відцентрових сил в суспільно-політичному житті Давньоруської держави тривало і набувало гострих форм протягом усієї доби удільної роздробленості. Часами фактори об'єднувачого характеру брали гору, і це знаходило реалізацію в досягненнях системи колективного сюзеренітету або ж діяльності сильних дуумвіратів, в успішних і згуртованих діях проти половецької загрози.

Занепад державності. Та на межі XII і XIII ст. стало очевидним, що процеси і явища, які роз'єднували руські князівства і землі, зайшли занадто далеко і набули незворотного характеру. Державність почала хилитися до присмерку. Для цього існували вагомі, історично об'єктивні причини, викликані до життя розвитком давньоруського суспільства, його панівної верстви, насамперед – фактори соціально-економічні. Та й сам той розвиток був неоднозначним.

¹ Правобережжя.

² Повесть временных лет. С. 65.

³ Котляр Н. Ф. Многоглавая власть (Дуумвираты и триумвираты Древней Руси) // Родина. М., 1998. № 3.

1. Виникнення й еволюція державності

З одного боку, Русі часів роздробленості було властиве наростання економічних зв'язків поміж містами і землями, що створювало передумови складання відносно спільного (хай і скромного за обсягом) для всіх регіонів країни ринку. З іншого – боярство і дрібні князьки на місцях, великі й середні землевласники, прагнули до замкненості своїх князівств і земель, як політичної, так і економічної, бачачи в тому засіб досягнення більш широкої автономії, а то й незалежності від державного центру. Поступово вони тією чи іншою мірою досягали бажаного. Це була одна з головних суперечностей політичного і суспільно-господарського розвитку Давньоруської держави середини XII – першої третини XIII ст.

Інша кардинальна суперечність державного життя Русі крилась у непослідовності програм і реальних дій членів правлячого дому Рюриковичів. Вона пояснюється все тим же зіткненням об'єднувальних і роз'єднувальних сил у політичному житті країни. Князям, котрі з середини XII ст. осідали на тих чи інших землях і обзадовились там земельними володіннями, доводилось разом із боярами-землевласниками проводити відрубну, сепаратистську політику, ставлячи власні економічні й політичні інтереси вище від державних.

Невщухаючі феодальні чвари, що постійно виливались у справжні великі й малі війни між князями та їхніми васалами в державі й в окремих волостях, завдавали їм самим величезної матеріальної шкоди і непоправних людських втрат, послаблюючи їх і доводячи до зuboжіння їхніх підданих. Додам до цього ще й напади половецьких орд, підігрітих княжими «которами» (чварами), стали більш частими з кінця XII ст.

Все це спонукувало окремих глав княжих кланів і сильних государів докладати зусиль до об'єднання своїх економічних потуг і військ для відбиття спільного ворога, кочовиків степів Північного Причорномор'я. А це, всупереч бажанням деяких окремо взятих Рюриковичів, підтримувало хай і слабку єдність держави і центральну владу. До того ж князі просто не могли

нехтувати суспільною думкою, слабо відбитою в джерелах, а ще більше – вимогами рицарства згуртуватися і захистити країну від хижих половецьких ханів. Князям доводилось, часто проти волі, як це звичайно бувало з традиційними спільниками половецьких ханів чернігівськими Ольговичами, вирушати в походи у Степ і водити в них дружини, верхівка яких складалася все з того самого сепаратистськи настроєного боярства, об'єктивно відстоюючи тим самим ідею спільності та єдності давньоруських земель.

Народ у масі своїй прагнув до єдності й зміцнення держави, здатної захистити його від ворога. Джерела прямо пов'язують це з необхідністю відсічі захопленим половецьким ханам. Київський літописець розповідає, що 1168 р. великий князь київський Мстислав Ізяславич, правнук Володимира Мономаха, скликав на з'їзд залежних від нього південноруських князів і «нача думати с ними», як стримати натиск степовиків, котрі «уже у насъ і Гречський путь изыотимають, и Соляный и Залозный»¹. Князі одностайно відповіли Мстиславу, що готові за Руську землю скласти голови, після чого об'єднані сили південноруських земель рушили на половецькі вежі й досягли перемоги над ворогом².

У свідомості феодальної верхівки країни поняття єдності Русі узгоджувалось із принципом спільного володіння її Рюриковичами (колективний сюзеренітет, що згадувався вище). Адже всі руські князі належали до одного цього роду і стояли на одній ієрархічній «лествице», хай і на різних її сходинках, багато хто з них претендував на частку в загальній дідівській спадщині і не міг залишатися байдужим до її долі.

Останній дуумвірат на Русі. Заключний етап певної стабілізації внутрішньополітичного життя держави припав на правління в Південній Русі дуумвірату київського князя

¹ Основні торговельні шляхи, що зв'язували Русь із Візантією та іншими країнами Півдня і Сходу.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 368–369.

1. Виникнення й еволюція державності

Святослава Всеволодича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича (1181–1194 рр.). Об'єктивно кажучи, і Рюрик, і особливо Святослав не належали до государів, налічених високими моральними якостями і особливим чеснотами. Обидва неодноразово порушували угоди, скріплені «хресним цілуванням». Подібно до інших князів, вони інтригували і розпалювали усобиці, зраджували друзів, дружили та родичались з ворогами (половецькими ханами) заради досягнення своїх егоїстичних інтересів, нарешті, не гребували й наведенням половецьких орд на рідну землю.

Але, створивши дуумвірат, обидва князі під тиском громадської думки і особливо рицарства, відчуваючи, можна думати, відповідальність за долі Русі, зуміли, хай і не завжди послідовно й рішуче, переступати через власні інтереси й амбіції й доклали немалих зусиль, щоб втихомирити князівські чвари. Вони досягли чималих успіхів і в боротьбі з кочовиками. Святослав із Рюриком провели кілька переможних походів проти половецьких ханів (1183, 1185, 1190 рр.), відкинувши на короткий час степовиків до придонських степів. Співець «Слова о полку Ігоревім» з гордістю і зрозумілою в поетичному творі гіперболізацією описав ці перемоги, повністю віддавши їх київському государю: «Святослав грозный великий киевский... наступил на землю Половецкую, притоптал холмы и овраги, взмутил реки и озера, иссушил потоки и болота. А поганого Кобяка¹ от лукоморья, из железных великих полков половецких, как вихрь, исторг; и упал Кобяк в городе Киеве, в Святославовой гриднице»².

Та позбавитися на довгі роки від половецької загрози дуумвірам не пощастило. А тимчасова консолідація внутрішньо-політичного становища в Південній Русі не могла скільки-небудь серйозно зміцнити Давньоруську державу в цілому, у всій її величезному обсязі, й припинити феодалні усобиці.

¹ Одного з найвидніших половецьких ханів.

² Слово о полку Игореве. С. 62 (ритмічний переклад Д. С. Лихачова).

Примерк державності. Кончина Святослава Всеволодича 1194 р. стрімко порушила хитку рівновагу течії політичного життя Південної Русі й призвела до послаблення соціально-економічних зв'язків і суспільної стабільності в Давньоруській державі. Особливо загострилась обстановка в самій Південній Русі на початку XIII ст. Тоді на чернігівський стіл сів Всеволод Ольгович, на прізвисько Чермний (рудий), і одразу заявив претензії на київський великокнязівський престол, на якому сидів Рюрик Ростиславич. Усе перше десятиліття XIII ст. минуло в суперництві Ольговичів із Рюриком, яке завершилось досі незрозумілим історикам дивним обміном столами між ним і Всеволодом Чермним. Свою політичну кар'єру і саме життя Рюрик завершив, так і не побачивши більше прекрасного київського стола. Він помер в Чернігові 1216 р., а трьома роками раніше залишив світ його суперник Всеволод Чермний. Роком раніше сконав видатний государ Північно-Східної Русі Всеволод Юрійович, на прізвисько Велике Гніздо¹. Давньоруська державність наближалась до свого кінця.

Після смерті цих непересічних діячів Русі їх змінили на головних її столах набагато більш бліді політичні постаті. Так, у Чернігові сів син Рюрика, слабохарактерний Володимир. А в Києві ще 1212 р. зусиллями Мстислава Мстиславича Удатного посадили невиразного члена клану смоленських Ростиславичів, його брата у перших Мстислава Романовича, котрий безславно загинув 1223 р. під час битви з монголами на р. Калці. Сини Всеволода Велике Гніздо розпочали тривалу боротьбу за престол Володимиро-Суздальського князівства, вирішальним чином послабивши це державне утворення. Роздроблення Давньоруської держави в першій третині XIII ст. все більше посилювалось...

І справа була не тільки і не стільки в тому, що державі першої третини XIII ст. просто не вистачало яскравих княжих особистостей, видатних політиків і полководців, як вважає

¹ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 427–429, 433, 436, 438.

1. Виникнення й еволюція державності

англійський історик Дж. Феннел¹ та деякі інші вчені минулого і сучасності. Адже навіть найбільш видатному державному діячеві і воєначальнику Давньої Русі XIII ст. Данилові Романовичу Галицькому виявилось не до снаги не те що згуртувати розрізнені князівства, хай лише південноруські, а й зберегти від розпаду відновлене ним 1245 р. і, здавалось, міцно збите на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг ще померти Данило (1264 р.), як його могутня і консолідована держава була буквально роздерта на шматки-уділи його братом Васильком, синами і небожем.

Справа полягала зовсім у іншому. Процеси і явища роздробленості на Русі, безперервно нарастаючи і поглиблюючись, в перші роки XIII ст. набули незворотного характеру. Криза влади поглибилась, а відцентрові сили остаточно перемогли сили доцентрові. Занадто далеко зайшли феодалізація країни, народжений нею місцевий сепаратизм і боярські сваволя та егоїзм, щоб можна було повернути славні часи Ярослава Мудрого і його звитяжного онука Володимира Мономаха.

Винищувальна навала орд Батия на Русь в 1237–1241 рр. лише довершила розпад Київської Русі. Настав її кінець, і на новий схід державного сонця надій вже не залишалось!

¹ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 гг. М., 1989. С. 208 та ін.

2. Княжа влада на Русі

Вона народжується в Східній Європі ще в родоплемінному суспільстві, в добу, коли державні об'єднання лише почали складатися. Перші свідчення про владних руських князів з'являються в літописах близько середини IX ст. Відчуження носіїв влади від маси жителів країни виявилось, зокрема, у висуненні одноосібних і спадкових правителів, що відбилось у формулюваннях літописців, які розповідали про східнослов'янську етнокультурну спільноту.

При розгляді відомостей Нестора про розселення східнослов'янських племен та їхні подальші долі привертає увагу те, що у джерелі довгий час названі самі племінні назви: поляни, древляни, радимичі, словени та ін. Всі вони виступають в літописі безособово, загальною масою населення союзів племен або племінних княжінь, що відповідало соціальному рівневі розвитку тих об'єднань. Вождів «родів» (союзів племен і навіть племінних княжінь) літописці не згадують. Чи не єдине виключення – історія Кия, Щека й Хорива, яку Нестор розповів так докладно, мабуть, лише завдяки полеміці з новгородським книжником, котрий поставив під сумнів князівську гідність глави полянського союзу племен¹.

Формулювання літописців у цьому плані тотожні для всього додержавного періоду еволюції східнослов'янського суспільства.: «Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне...»; «поляномъ же живущемъ особѣ, яко же рекохомъ, сущимъ отъ рода словѣньска, и нарекошася поляне»; «быша обидимы [поляни] древлями и инѣми околними»².

¹ Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и коммент. Д. С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 9–10.

² Там же. С. 8, 10, 11.

2. Княжа влада на Русі

Навіть у повістунанні Нестора про сплату полянами данини хозарам мечами¹, яке відноситься, на мій погляд, до часів існування племінних княжінь, поляни виступають суцільною масою, їх князь (чи князі) не названий і навіть не згадано про його існування. Це важко пояснити неухважністю літописця, адже він не забув сказати про хозарського князя та його старійшин («несоша козари [меч] ко князю своему и къ старѣйшинымъ своимъ»). Ймовірно, Нестор міг знати, що в ті часи у полян не існувало одноосібної (князівської) влади, але далі зауважив, що в його час становище змінилось: «Володѣють бо козари русьскіи князи и до днешнего дне»².

Одноосібні князювання

Перші князі. Звістки літописців про східнослов'янське суспільство персоніфікуються з другої половини IX ст. Розповідаючи під досить умовним 862 роком про появу в Києві воєвод Рюрика, «Повість временних літ» сповіщає: «Аскольдъ же и Дирь остаѣа въ градѣ семь, и многи варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою [Полянською] землею; Рюрику же княжашу в Новѣгородѣ»³. З тієї пори літописці ведуть свою розповідь, завжди називаючи імена князів, активних персонажів історичного процесу. Наступний запис у «Повісті» про політичні події на Наддніпрянщині (в Полянській землі) мовить: «Иде Аскольдъ и Дирь на греки»⁴, але не «идоша поляне на греки», як могло бути сказано в недавньому минулому. Утвердження далі Рюриковичів у Києві інституювало княжу владу, зробивши її спадковою, тоді як влада племінних князів передавалась не їхнім близьким родичам, а людям із верхівки їхнього роду.

¹ Що явно прославляє полян.

² Повість временных лет. С. 12.

³ Там же. С. 13. Рюрик тоді або княжив у Ладозі, або сидів на Городищі поблизу майбутнього Новгорода, що виник близько середини X ст.

⁴ Там же.

В спадковості влади сучасна наука бачить одну з головних ознак державності¹.

Ідея спадковості княжої влади виступає в розповіді Нестора про похід Олега до Києва й зіткнення його з місцевими князями: «И рече Олегъ Асколду и Дирови: «Вы нѣста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа», и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ»². Так підкреслюється обраність людей, котрі належали до княжого роду. В реконструйованому О. О. Шахматовим повідомленні Найдавнішого Київського ізводу 1037–1039 проводиться думка щодо законності й спадковості влади Аскольда й Діра, заради чого складач ізводу оголосив їх безпосередніми наступниками Кия, Щека і Хорива: «И по сихъ братьи княжиста Кыеве Аскольдъ и Диръ и беаста владеюща Полями»³ [полянами].

У 50-х роках IX ст. на Середній Наддніпрянщині вже існувало протодержавне об'єднання східних слов'ян. Історики й археологи назвали його «Руською землею». Процес злиття союзів племен та їх згуртування «Руською землею» в етнокультурну спільність не відбитий в писемних джерелах. Неодноразово робились спроби дослідити й визначити його на археологічному матеріалі⁴. Ці студії чекають на продовження і поглиблення.

Літопис дає певні підстави твердити про складання першої східнослов'янської (ще не Давньоруської!) держави на середину IX ст. у Наддніпрянщині. Та сучасний стан вивченості проблеми суспільно-економічних відносин на Русі дозволяє думати, що феодалні відносини починають виникати там

¹ Service E. R. *Origin of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. N.J., 1975. P. 15–16, 74–75 etc.

² *Повесть временных лет*. С. 14.

³ Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. СПб., 1908. С. 322–323.

⁴ Див.: *Рогов А. И., Флора Б. Н. Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. М., 1982. С. 101–103.

2. Княжа влада на Русі

не раніше кінця X ст. Отже, процеси утворення державності й становлення князівської влади в східнослов'янському середовищі розпочались і чималий час проходили в родоплемінному суспільстві. Нічого принципово не може змінити визнання того суспільства перехідним від родоплемінного до феодального ладу, оскільки пагони нового укладу тоді ледве прокльовувались, не змінюючи скільки-небудь помітно соціально-економічної сутності суспільства.

Як мовилось, перші свідоцтва літопису щодо виникнення давньоруської державності відносяться до часів князювання Олега в Києві. Але існує літописне свідчення, яке дозволяє припустити, що процеси одержавлення Наддніпрянщини відбувалися на півдні вже в часи Аскольда й Діра. Авторитетне джерело, яке, за переконанням О. О. Шахматова, повніше від інших відбило Найдавніший ізвод 1037–1039 рр. та пізніші літописи XI ст., Новгородський перший літопис молодшого ізводу впевнено відзначає: «И по сих, братии той¹, приидоста два Варяга и нарекоста князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Дирь; и бѣста княжаща в Киевѣ и владѣюща Полями [полянами], и бѣша ратнии съ Древляны и съ Улицы»². Думаю, в світлі цього повідомлення будуть зрозумілими пізніші війни Олега та Ігоря з тими самими племенами. У всіх випадках у джерелах ідеться про окняження територій племінних княжінь улличів і древлян, обкладенні їх даниною.

Це свідоцтво Новгородського першого літопису молодшого ізводу підкріплюється звісткою літопису Никонівського під дуже умовним 865 роком: «Того же лѣта воеваша Аскольдъ и Дирь полочанъ и много зла створиша»³. При всьому поширеному в наш час у науковому середовищі скептичному ставленню до ранніх звісток Никонівського літопису відзначаю все ж таки,

¹ Кия, Щека й Хорива.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. М. Л., 1950. С. 106.

³ ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862. С. 97.

що процитований запис заслуговує на довір'я, перегукуючись зі словами Нестора під 862 р.: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро. И по тѣмъ городомъ суть находници варязи»¹.

На користь думки щодо існування у Наддніпрянщині в часи Аскольда суспільства, якому були властиві значна організованість, а також соціальне розшарування (те, що прийнято називати стратифікованим суспільством²) й чітко виявлена княжа влада, свідчить і знаменитий похід Русі під проводом цього князя на Царгород у 860 р. – у «Повісті временних літ» він помилково датований 866 р.³ Грандіозні масштаби і сам характер походу, відбиті руським літописом і візантійськими сучасниками, серед яких був і патріарх Фотій⁴, не дозволяють судити про нього як про типовий для пізнього родоплемінного ладу набіг «варварів» на заможних сусідів, – то була зовнішньополітична акція юної держави і вияв волі її государя. Напроти, у рамки подібних набігів цілком вкладаються описані в житіях Стефана Сурозького і Георгія Амастридського напади русів на візантійські міста Сурож та Амастриду в кінці VIII – першій третині IX ст.

Київське князівство Аскольда стало тим етносоціальним і політичним осердям, навколо якого почала складатися Давньоруська держава. Суперечки щодо того, звідкіля, з Півночі чи з Півдня, «есть пошла Руская земля», що ведуться в останні десятиліття, неминуче забарвлені місцевим, переважно новгородським, «патріотизмом», можуть бути однозначно вирішені лише на користь Півдня. Південні руські землі в ранньому середньовіччі помітно випереджали в суспільно-

¹ Повесть временных лет. С. 13.

² Див.: *Fried M.* The Evolution of Political Society. N.J., 1967. P. 185–186.

³ Повесть временных лет. С. 13.

⁴ Див.: *Кузенков П.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. М., 2003.

2. Княжа влада на Русі

економічному розвитку північні. Справа не лише в тому, що в IX ст., коли народжується східнослов'янська державність на Наддніпрянщині, Новгород просто ще не існував. У племінному княжінні ільменських словен, організуючим і правлячим осередком якого стане в середині X ст. це місто, протягом IX ст. джерела не відзначають соціально-економічних процесів і явищ, які можна було б вважати державоутворюючими. Принаймні, на цей рахунок відсутні свідчення авторитетних писемних пам'яток. Це можна пояснити зокрема тією обставиною, що ільменські словени відносно пізно (не раніше кінця VII – початку VIII ст.) прийшли на Північ з історичної прабатьківщини, що розташована поміж Віслою і Дніпром.

Єдиновладний государ Русі. Пропонуючи вважати часами виникнення першого східнослов'янського, – та ще не загальноруського – державного утворення середину IX ст., не можу заперечити проти того, що систематичні свідчення джерел про виникнення державності на Русі починаються з кінця IX ст. Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі. Руська Північ була об'єднана з руським же Півднем¹, а Київ проголошений столицею вже *Давньоруської держави* – до вуст Олега літописець вкладає знаменні слова: «Се буди мати градомъ руськимъ»².

¹ Роз'єднаність північних і південних областей східнослов'янського світу в більшій частині IX ст. простежується в джерелах досить чітко. «На початку IX ст. політичне життя східного слов'янства виступає перед нами розбитим на два відособлених світи – південний, руський, і північний, варязький. Південний втягнений у коло візантійських і хозарських відносин і виходить із глушини племінного побуту на нові шляхи бойового й торговельного міжнародного життя... Утвердження слов'ян у басейні Ільменського озера і по Волхову до Ладозького озера вивело їх через розсунуту ними фінську масу на шляхи безпосередніх стосунків із скандинавами» (*Пресняков А. Е.* Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 283). Не з усім сказаним відомим істориком можна погодитися. Але загальна тенденція еволюції східнослов'янського світу визначена вірно.

² Повесть временных лет. С. 14.

Після відомостей про будівництво Олегом градів і встановлення данин «Повість временних літ» малює картину послідовного поширення дії центральної влади на землі племінних княжінь і союзів. «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучив а, имаше на нихъ дань по чернѣ кунѣ»¹. Далі настала черга сіверян і радимичів. Спочатку до складу держави, що формувалася, увійшли південні племінні князівства, а також радимичі. Давньоруська державність протягом IX – більшої частини X ст. складалась в основному на півдні. Князівська влада міцніла в процесі державного будівництва.

Чи був Олег одноосібним володарем? Відповіді на це питання важко, бо свідчення літописців про його княжіння вкрай лаконічні, узагальнені й нечіткі. З одного боку, джерела приписують його державній волі всі звершення країни: прилучення до Київського владного осередку племінних княжінь і союзів, головне ж – грандіозний похід на Царгород у 907 р.

Згуртування більшості східнослов'янських племінних об'єднань навколо Києва зробило Давньоруську державу, яка народжувалась, могутньою в економічному й військовому сенсі, що надало їй можливості помірятися силами з світовою державою того часу – Візантійською імперією. Під 907 р. Нестор описує грандіозну за своїми масштабами і розмахом воєнну акцію Русі: «Иде Олегъ на Грекы, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины ... И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000»². В переліку представників племінних об'єднань у війську Олега названі племінні княжіння, приєднані князем до його держави протягом двадцятиріччя, не відбитого в «Повісті временних літ» (886–907 рр.). У цьому тексті князь

¹ Повесть временных лет. С. 14.

² Там же. С. 16.

2. Княжа влада на Русі

виглядає сильним і єдиновладним правителем. Адже зібрати грандіозний флот¹ й величезне військо, в якому були вихідці з усіх земель, підвладних князеві, міг лише владний і одноособний государ.

Однак у тексті русько-візантійського договору, укладеного через чотири роки після війни 907 р., мовиться, що руські послы прийшли «от Олга, великого князя рускаго, и от всѣх, иже суть под рукою его, свѣтлых и великих князь, и его великих боярь»². Виходить, що поряд з Олегом були й інші великі, ще й світлі, князі, та й великі бояри також були суб'єктами правової угоди з греками. Насправді наведена цитата відбиває слабкість княжої влади, намагання Олега ладити з «світлими і великими князями», котрі, поза сумнівом, були главами головних племінних об'єднань, з яких складалась його держава. При цьому немає підстав вважати Олега неповноправним володарем – ніхто не міг обмежити його владу, ніхто не сидів разом із ним на княжому столі. Таким зображений він у «Повісті временних літ» та залежних від неї літописних ізводах.

Щоправда, Новгородський перший літопис молодшого ізводу містить іншу версію Олегового правління і державного статусу в Києві й на Русі. Новгородський літописець взагалі не вважає Олега князем – він лише воєвода, що служить Ігореві. Найвідоміші руські книжники XI ст. Іларіон та Іаків Мніх не визнавали факту (підкреслю, безсумнівного!) існування Олега й починали історію своєї держави з князювання Ігоря Старого. У «Слові про закон і благодать», написаному в 30-і – 40-і роки XI ст., Іларіон писав: «Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив,

¹ З тексту русько-візантійського договору відомо, що на кожній руській ладі сиділо сорок воїнів, отже, морем до Константинополя наблизилось 80 тисяч озброєних людей! Кількість неймовірна, бо на Русі тоді жило лише кілька сотень тисяч. Літописець, згідно своєрідної моди того часу, в кілька разів перебільшив число кораблів Олега.

² Там же. С. 18.

нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука Старого Ігоря, а сина славного Святослава»¹. Отже, згідно авторитетної думки видатного філософа і оратора Давньої Русі, не Рюрик і не Олег були родоначальниками правлячої на Русі династії. Іларіон бачив його в Ігореві.

Так само не знає Рюрика і Олега інше київське джерело, створене, так само, як і «Слово» Іларіона, раніше від «Повісті временних літ», у другій половині XI ст., – «Пам'ять і похвала князю Володимиру», що приписується більшістю вчених ченцеві Києво-Печерського монастиря Іакову, згаданому в літописі Нестора під 1074 р.² Він також вважає Ігоря засновником київського великокнязівського роду.

Джерело надзвичайно авторитетне, Новгородський перший літопис молодшого ізводу називає Олега лише воєводою Ігоря, він «муж мудрый и храбрый». Ініціатива в справі усунення Аскольда і Діра належить Ігореві, Ігор же й сів на київський престол³. І далі, в розповіді про князювання Олега в Києві, новгородський літописець продовжує відводити Олегу роль воєначальника при князеві Ігорю. Причину цього О. О. Шахматов бачив у змішуванні в літописах, які дійшли до нашого часу, насамперед у «Повісті временних літ», двох фольклорних переказів про Олега та Ігоря: північний (ладозький) повістусе про князя Олега, тоді як південний (київський) про Олега, воєводу Ігоря.

Можна погодитися з думкою О. О. Шахматова, що в Початковому ізводі «проглядає певна тенденція. Руська княжа династія мала одержати ясну генеалогію: історичний Ігор повинен бути зв'язаний із Рюриком, котрого новгородський

¹ Слово про закон і благодать (переклад на українську мову) // Київ. 1988. № 8. С. 133. Див. наукову публікацію тексту пам'ятки: *Молдован А. М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. К., 1984. С. 91. Заслугує на увагу ретельна публікація і дослідження «Слова»: *Лабунька М.* Митрополит Іларіон і його писання. Рим, 1990.

² Повесть временных лет. С. 80.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107.

2. Княжа влада на Русі

переказ назвав першим князем»¹. Назвавши Ігоря «історичним», вчений підкреслив, що особа князя належить уже історії. На відміну від Олега, котрий згадується лише в «Повісті временних літ» і в одному не зовсім ясному хозарському джерелі, про Ігоря цілком конкретно розповідає відомий візантійський історик другої половини X ст. Лев Диякон у праці «Історія». Про похід Ігоря на Константинополь повідомляють також інші візантійські (Симеон Логофет, «Житіє Василя Нового»), а також західноєвропейські (Ліупранд) та східні (Масуді) джерела X–XI ст.

Все це однак не може поставити під сумнів історичність Олега, якого з невідомих нам причин Іларіон і та Іаков Мніх позбавили місця в генеалогії руських князів. Проте фігура Олега досі уявляється загадковою. В зображенні «Повісті временних літ», Новгородського першого літопису молодшого ізводу і деяких більш пізніх літописів він виглядає неоднозначним і суперечливим. Літописці то милуються князем, то засуджують його, то докладно описують воєнні походи й інші епізоди його життя, то раптом втрачають інтерес до свого героя, не зберігши навіть точної дати його кончини. Сталося так тому, що давньоруські книжники залежали від своїх джерел, – фольклорних творів, які відбивали в літописі не лише фактичний бік справи, а й ставлення народних оповідачів до героя розповіді².

Науці невідомі ні його соціальне походження (князь він чи знатний дружинник), ні його родинні стосунки з Рюриком і з сином останнього Ігорем. Новгородський перший літопис молодшого ізводу не зміг пояснити, чому при законному спадкоємцеві Рюрика всім заправляє інша людина – Олег.

Сама етимологія імені першого реального руського князя не викликає у серйозних вчених сумнівів. Давньоруське Ольгъ – Олегъ іде від древньоскандинавського антропоніма Helgi. Це ім'я відповідає прикметникові helgi, що поширився в Скандинавії в

¹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 316.

² Халанский М. К. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // ЖМНП. 1902. Ч. 342. № 8; 1903. Ч. 350. № 11.

християнську добу, бо за ним закріпилося значення «святий». Скандинавське ім'я Helgi, потрапивши до слов'янського мовного середовища, одержало нове життя. Приблизно на кінець X ст. воно внаслідок фонетичної адаптації набуло форму Ольгъ – Олегъ. У давньоруському язичницькому середовищі це ім'я відповідало уявленням про магічні, чаклунські можливості князя, завдяки чому в літописі з'явилося визначення «вѣщий». Так скандинавське ім'я руського государя Helgi набуло в давньоруській мові подвійного відображення: у вигляді імені Ольгъ – Олегъ і смислового – у вигляді прізвиська Вѣщий¹.

Олег не належав до родини Рюрика, він узурпував владу при допомозі відданої йому дружини, перетворивши Ігоря на маріонетку в своїх руках. Він не був «княжого роду», чим даремно хизувався перед Аскольдом і Діром. Удачливий кондот'єр Олег, ватажок завзятої дружини (що, можна думати, мало чим різнилась від розбійницької ватаги) усунув київських князів Аскольда і Діра і став княжити самовладно. Це безсумнівний історичний факт. Але сам спосіб заволодіння Києвом набув у переказі, що потрапив до «Повісті», легендарного забарвлення.

Наступник Олега Ігор. Другим загальноруським князем після Олега став Ігор, прозваний літописцем «Старим». Подібно до попередника, йому доводиться докладати зусиль до зміцнення державної структури країни. У розповідях літописців про підкорення племінних княжінь і союзів на першому місці стоїть турбота князів про стягання данини, намагання перешкодити збиранню її сусідами. При тому сам розмір данини використовувався князем і його дружинниками як засіб економічного й політичного тиску на непокірних: «Иде Игорь на деревляны и, побѣдивъ а, и возложи на ня дань болши Олговы»². Проте з перших літ існування Давньоруської держави данина довгий час залишалась по суті ненормованою.

¹ Мельникова Е. А. Олгъ / Ольгъ / Олег / Helgi Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника. Сборн. Статей в честь С. М. Каштанова. М., 2005.

² Повесть временных лет. С. 21.

2. Княжа влада на Русі

При тому, що попервах влада князя була одноосібною, перебування племінних об'єднань у складі держави близько ста років залишалось німічним. Зміна князя в Києві звичайно призводила до відпадиння сильніших княжінь. Під 913 р. «Повість временних літ» повідомила: «Поча княжити Игорьъ по Олзѣ... И деревляне затворишася отъ Игоря по Олговѣ смерти»¹. І наступникам Игоря Ользі й Володимирі Святославичу доводилось починати правління з повернення під владу Києва відпалих племінних союзів і княжінь. Все ж таки на середину X ст. перший етап творення Давньоруської держави був завершений.

Ольга. Наступниця Игоря Ольга вжила рішучих заходів до впорядкування систем і норм стягання данини, влаштування опорних пунктів центральної влади на місцях, поширення адміністративної й судової систем на всі підвладні Києву землі². Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії уряду Ольги стали вирішальним кроком на шляху одержавлення земель племінних союзів і княжінь, перетворення їх на державну територію Київської Русі. Влада руського государя була одноосібною і не залежала ні від кого в країні. Цей етап державотворення завершується на початку княжіння Володимира Святославича, коли племінні утворення остаточно увійшли до складу держави. За Володимира вона почала перетворюватися на ранньофеодальну.

В останній третині X ст. князівська влада на Русі, залишаючись спадковою, пропагується літописцями як одноосібна. Вперше поняття єдиновладдя в «Повісті» застосовано до старшого брата Володимира Святославича Ярополка³ під

¹ Повесть временных лет. С. 21.

² Там же. С. 29.

³ Єдиновладним виглядає й Рюрик в повідомленні Новгородського першого літопису молодшого ізводу: «По двою же лѣту умре Синеусъ и брат его Труворъ, и прия власть единъ Рюрикъ, обою брату власть, и нача владѣти единъ» («Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107»). О. О. Шахматов вважав цей літопис ближчим до Початкового ізводу 1095 р., ніж «Повість временних літ», отже, до Найдавнішого ізводу. Однак наведена цитата ставить під сумнів цю думку, принаймні, в словах щодо єдиновладдя

977 р.: «А Ярополкъ посадники своя посади в Новѣгородѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси». Володимир, котрий здолав Ярополка в двобої за київський стіл, теж проголошений Нестором єдиновладним правителем держави: «И нача княжити Володимеръ вь Киевѣ единѣ»¹.

Досі залишаються недостатньо вивченими питання становлення й еволюції князівської влади на Русі в X ст. Як могло статися, що в суспільстві, яке знаходилося на стадії розкладу родоплемінного ладу, влада государя змогла підвестись над масою народу і його еліти й протиставити їм себе? Навряд чи цього можна було досягти самою лише військовою силою, спираючись на дружину. Один із небагатьох дослідників цієї проблеми справедливо вважає, що вже з другої половини IX ст., в часи Рюрика і Олега, в суспільстві поступово утверджується влада князя як глави держави. Безумовно, вона спиралась на «авторитет сили дружини», але в очах сучасників головною ознакою легітимності володаря була спадковість його влади².

Як пише В. О. Рогов, уже в князювання Олега було проведено низку державних заходів, завдяки яким спадкову владу князя правосвідомість того часу почала сприймати як владу державну. На погляд дослідника, з вокняжінням Ігоря стабілізація княжої влади вступила в завершальний етап, з чим важко погодитися. Адже процеси державного будівництва, зміцнення і вкорінення влади государя на Русі тривали і в наступні століття. Разом із тим, варто визнати вірною думку цього вченого, коли він зауважує, що у перебігу відносин із Візантією на давньоруський ґрунт переносилась «практика імператорської могутності». Бо саме вже укладення угод з Візантією підносило владу князя, рівноправного учасника перетрактацій і самих договорів.

Рюрика. Гадаю, на це місце джерела вплинули розповіді пізніших літописців про єдиновладні правління Ярополка і Володимира.

¹ Повесть временных лет. С. 35, 37.

² Рогов В. А. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси // Древняя Русь. Проблемы права и правовой идеологии. М., 1984. С. 52–53.

2. Княжа влада на Русі

Практика дипломатичних відносин, обміну посольствами також посилювала й інституювала княжу владу¹. Ці слова яскраво підтверджуються зовнішньою політикою Володимира Святославича.

Досліджуючи процеси еволюції князівської влади в східно-слов'янському світі для кінця X – початку XI ст., доводиться розглядати у взаємозв'язку два явища: 1. зміцнення і соціально-економічний розвиток самої держави і 2. піднесення суспільного статусу, легітимізація й зміцнення влади государя.

Разом із тим необхідно наголосити на тому, що Русь середини – другої половини X ст. мала певні й постійні ознаки державної організації. Основні східнослов'янські землі були інкорпоровані до її складу. За княгині Ольги регламентували данини й інші повинності. Працював примітивний державний апарат, що складався з княжих дружинників. У країні діяло усне звичаєве право – «Закон Руський». У правосвідомості суспільства утвердилось поняття про государя як спадкоємного, отож законного, володаря.

Вже згадувалось, що саме поняття єдиновладдя вперше використано Нестором під 977 р. щодо старшого брата Володимира Ярополка. Однак єдиновладдя Ярополка було швидкоплиним, бо вже через рік він втратив і Київ, і життя. Мені здається, що це поняття було вжито стосовно Ярополка лише тому, що Володимир «переял» його владу, – а Володимир дійсно був самовластцем!

Відмова від погляду на Давню Русь як на об'єднану державу не дозволяла, природна річ, більшості істориків минулого розглядати київського князя як її верховного сюзерена. В кращому випадку вчені сприймали його як першого серед рівних у панівній верхівці. Вітчизняні історики 20-х – 40-х років теж віддали данину цій теорії. Навіть Б. Д. Греков твердив, що київський князь хоч і був визнаним главою держави, але це «не самодержець. Він представник правлячої знаті, яка визнає над

¹ Рогов В. А. Указ. соч. С. 55.

собою владу великого князя у своїх власних інтересах, поділяючи з ним владу»¹. Головний оппонент Грекова в проблематиці утворення Давньоруської держави С. В. Юшков ще менше був переконаний у тому, що на Русі існувала сильна і єдина верховна влада. Для нього київський государ був лише першим серед Рюриковичів, своєрідним верховним сюзереном, котрий у всьому залежав від інших князів і бояр².

Наша наука з початком 70-х років ХХ ст. відмовилась від цієї думки і сформувала іншу концепцію. Найбільш послідовним і яскравим її виразником став Л. В. Черепнін. «З часу князювання Володимира, – писав він, – існують усі підстави говорити про ранньфеодальну монархію на Русі... Форма держави за Володимира і Ярослава виглядає інакше, ніж за Олега, Ігоря і Святослава»³. Іншою стала в часи Володимира сама структура держави.

Все ж таки консолідація держави доволодимирового часу залишалась недостатньою. Для дійового керівництва нею була занадто великою її територія. Влада на місцях, у віддаленні від центру на багато днів, а то й місяців кінного шляху почувалась і незалежно і безкарно. Різним був також і ступінь залежності тих чи інших племінних утворень від київського государя. Перед Володимиром і його радниками та помічниками постало першочергове завдання налагодити й зміцнити внутрішні зв'язки в країні.

Усталення державної влади Володимиром. По тому, як «нача княжити Володимерь вь Киевѣ единь», він ужив заходів щодо зміцнення свого становища на головному руському столі, спершу посадивши вірних йому людей в основних містах Русі. Мабуть, він не вважав надійними ні місцевих вождів племен,

¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 307.

² Юшков С. В. К вопросу о политических формах Русского феодального государства до XIX в. // Вопросы истории. 1950. № 1. С. 72–74.

³ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX–XIII вв. // Исторические записки. № 89. М., 1972. С. 358–359.

2. Княжа влада на Русі

ні дружинників скинутого ним з престолу брата Ярополка: «И избра от нихъ [варягів] мужи добры, смыслены и храбры, и раздая имъ грады»¹, – здається, то був передвісник проведеної кількома роками пізніше адміністративної реформи!? Напевне, дружинники Володимира поїхали тоді в не дуже віддалені від Києва гради Південної Русі. Тоді ж дядько і найбільш довірений радник князя був посланий до північної столиці: «Володимеръ же посади Добрыну, уя своего, въ Новѣгородѣ»². Лише після цього настала черга зміцнення земельної структури держави.

Доти попередники Володимира на київському столі обмежувались окремими заходами, що змушували непокірних вождів тих чи інших племінних союзів і княжінь покоритися лише на час. А вже зміна князя в Києві призводила до того, що з-під руки нового государя виходили одно або кілька племінних об'єднань, як сталося після смерті Олега і вокняжіння Ігоря, коли древляни відмовились платити йому данину й визнавати його владу. Необхідно було вдатись до радикальних заходів щодо зміцнення держави. Мабуть, завдяки роздумам на цю тему Володимир (чи його радники) прийшли до ідеї проведення адміністративної реформи, що мала метою раз і назавжди зламати владу місцевих князьків, старійшин і волхвів й остаточно закріпити землі племінних об'єднань у складі держави.

Під 988 р.³ літопис Нестора повідав: «Бѣ у него [Володимира] сыновѣ 12: Вышеславъ, Изяславъ, Ярославъ, Святополкъ, Всеволодъ, Святославъ, Мѣстиславъ, Борисъ, Глѣбъ, Станиславъ, Позвиздъ, Судиславъ. И посади Вышеслава в Новѣгородѣ, а Изяслава Полотьскѣ, а Святополка Туровѣ, а Ярослава Ростовѣ. Умершю же старѣйшему Вышеславу Новѣгородѣ, посадиша Ярослава Новѣгородѣ, а Бориса Ростовѣ, а Глѣба Муромѣ,

¹ Повесть временных лет. С. 37.

² Там же.

³ Ця дата умовна, так само, як абсолютна їх більшість в «Повісті временних літ» і Новгородському першому літописі молодшого ізводу за IX, X і початок XI ст. Тому датувати заснування того чи іншого міста за наведеною нижче сумарною статтею, як це робиться нині, ніяк не можна.

Святослава Деревъхъ, Всеволода Володимери, Мъстислава Тмуторокани»¹. Таке саме повідомлення читається й у Новгородському першому літописі молодшого ізводу².

О. О. Шахматов вважав, що розповідь літописців щодо розподілу волостей поміж синами Володимира Святославича була відсутньою в Найдавнішому ізводі 1037–1039 рр. і з'явилась під пером пізнішого редактора: «Поштовхом до складення цього повідомлення була відповідна звістка Новгородського владичного ізводу про те, що в Новгороді було посаджено Вишеслава, а по смерті Вишеслава в Новгороді сів Ярослав»³. Але О. Є. Пресняков визнав непереконливою критикою Шахматовим літописної розповіді про надання Володимиром волостей своїм синам і зауважив, що ця автентична звістка страждає хіба що тим, що зводить воедино різночасові події⁴. Важко уявити, що князь Володимир зміг одночасно розсадити синів у найбільш відповідальних, ще й віддалених від Києва містах Русі. Ймовірніше від усього, реформа розтяглася на кілька років.

Багато хто з істориків розглядав цю реформу Володимира як послаблення державної єдності Русі: мовляв, князь роздав свої землі синам. Але ж ті сини не були на все життя зв'язані з тим чи іншим містом і землею. Вони лише управляли частинами Русі від імені великого князя київського як його посадники, були помічниками батька, учасниками його управління державою. Нашадки Володимира були співвласниками країни, землі, що належала всьому княжому роду⁵. Цим вони рішуче відрізнялись від племінних князів і старійшин, котрі спирались на місцеві сили й міцно сиділи в своїх володіннях⁶. Тому

¹ Повесть временных лет. С. 54.

² Новгородская первая летопись... С. 159.

³ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 159.

⁴ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. С. 338.

⁵ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 306.

⁶ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 87–88.

2. Княжа влада на Русі

адміністративні заходи князя зміцнили державу, зробили її більш компактною й централізованою.

Доба Володимира Святославича виявилась часом початку феодалізації суспільства¹. Вона розпочалась ще за князювання Ольги і проявилась не лише в поглибленні розшарування народу. Досліджуючи особливості зародження феодальних стосунків на Русі, необхідно мати на увазі ту обставину, що «для процесу генезису феодалізму, особливо на початковій його стадії, характерна нерозвиненість, ембріональність його форм, – вони часто-густо настільки відмінні від форм розвинутого феодального організму, що, на першій погляд, здаються зовсім несумісними з його природою»². Як і півстоліття тому, конкретні форми генезису феодалізму на Русі досі чекають на своїх дослідників.

Християнізація Русі. Володимир Святославич та його оточення, мабуть, розуміли важливість ефективних зовнішньополітичних дій для зміцнення княжої влади і держави. З одного боку, реалії життя змушували руського государя проводити активну зовнішню політику, забезпечувати головний ринок збуту руських товарів у Візантії, суперничати з імперією в причорноморських областях. З іншого, така політика об'єктивно підвищувала авторитет давньоруського володаря й виглядає цілеспрямованою в аспекті зміцнення державності на Русі. Облога і здобуття Херсона в Криму 989 р., одруження Володимира з грецькою принцесою – все це ще вище піднімало князя

¹ В нашій науці в минулому головною ознакою феодалізму вважалась власність верхівки суспільства на землю. В дійсності феодальні відносини були насамперед стосунками всередині панівного шару, між сюзеренами, між ними та їхніми васалами. Вони на початковому етапі не ґрунтувались на земельній власності, якої ще не існувало. Феодальне суспільство проіснувало на Русі приблизно сто років, перш, ніж у джерелах з'являються свідчення щодо володіння князями і боярами землями та іншою нерухомістю.

² *Абрамович Г. В.* К вопросу о критериях раннего феодализма на Руси и стадийности его перехода в развитой феодализм // История СССР. 1981. № 2. С. 61.

в очах руського суспільства, ставило його майже на одну сходинку з візантійським василевсом. Тій ж меті служило й запровадження християнства як офіційної державної ідеології в 988–990 рр.

У наш час стало поганою модою не посилатися на К. Маркса, тим паче – цитувати його. А він проникливо помітив ще одну принципову відмінність правління Володимира від князювань його попередників: зробившись християнином, князь поєднав теократичний деспотизм візантійських імператорів з воєнним щастям (перемогою над Візантією в Криму) і став водночас паном для своїх підданих на землі й заступником на небі¹.

Всіма доступними їй засобами і можливостями руська церква зміцнювала авторитет князя, проголошувала його владу божественною, а самого государя помазаником божим. У 996 р. собор руських єпископів урочисто і вірнопіддано заявив Володимирі: «Ты поставлень еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье. Достоить ти казнити разбойника, но со испытумъ»².

Шлюб із порфірородною Анною й християнізація держави знайшли відбиття й в емісії Володимиром Святославичем власної монети: золотої (златників) і срібної (срібляників). На них було зображено князя в парадному одязі з вінцем на голові. Напис на більшій частині срібляників проголошував: «Владимир на столе, а се его сребро». Роль грошей Володимира в обігу була дуже скромною, адже їх викарбували зовсім мало³. Та, емітуючи златники й срібляники, Володимир менше від усього піклувався про фінансові вигоди. Монети князя мали оповістити весь християнський світ про вихід на сцену великої міжнародної політики молоді незалежної держави і про владу і велич її государя.

¹ *Marx K. Secret diplomatic history of the eighteenth century.* L., 1899. P. 76.

² *Повесть временных лет.* С. 56.

³ Див.: *Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России.* Л., 1983.

2. Княжа влада на Русі

Актом державної політики, спрямованим на зміцнення влади Володимира Святославича був і останній шлюб князя. Його візантійська дружина Анна померла 1011 р. і незабаром по тому князь одружився з германською принцесою. Згідно думки більшості дослідників, нею була онука германського імператора Оттона Великого, донька графа Куно. Ця остання дружина пережила Володимира і, згідно свідоцтва Тітмара, потрапила до полону, коли в 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрий увійшов до Києва¹.

В очах давньоруського суспільства Володимира особливо піднесло будівництво урочистого й розкішного, головного храму держави – собору Пресвятої Богородиці, більш відомого під назвою Десятинної церкви (бо на утримання і храму, і всієї церковної організації князь віддав десяту частину державних доходів). Про величезне значення, яке мало в ідеологічному й суспільно-політичному житті держави будівництво Десятинного храму, свідчить Нестор. Спочатку, під 989 р., він урочисто сповіщає, що «Володимерь живяше в Законѣ хрестьянстѣ, помысли создати церковь Пресвятыя Богородица, и пославъ приведе мастера от Грекъ. И наченшу же здати, и яко сконча зижя, украси ю иконами и поручи ю Настасу Корсунянину, и попы корсуньскыя пристави служити в ней, вдав ту все, еже бѣ взялъ в Корсуні²: иконы и съсуды, и кресты»³. А під 996 р., повідавши про завершення зведення величного храму, літописець вкладає до вуст государя зворушливу промову, звернену до Господа. Розповідь «Повісті временних літ» завершується дуже урочисто: «И створи [князь] праздникъ великъ въ тѣ день боляромъ и старцемъ градским, и убогим

¹ Baumgarten N. Le dernier mariage de Saint Vladimir // *Orientalia Christiana*. Romae, 1930. T. 2. № 64. P. 165–168; Див.: *Свердлов М. Б.* Политические отношения Руси и Германии в X – первой половине XI в. // *Проблемы истории международных отношений*. Сборник памяти Е. В. Тарле. Л., 1972. С. 290–291.

² В завойованому ним візантійському Херсоні.

³ *Повесть временных лет*. С. 54.

раздая имѣнье много»¹. Своему сину й наступнику Ярославу Володимир Святославич залишив сильну централізовану державу з одноосібним способом правління.

Ярослав. Боротьба за владу. Друга половина князювання Володимира Святославича в Києві (998–1013 рр.) з невідомих науці причин зовсім не відбилась в літописанні Тому особливо вражає читача, в уяві якого склався образ повновладного і всесильного государя Русі, своїм несподіваним змістом, динамічністю й емоційністю оповіді стаття «Повісті» під 1014 р.: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и урокомъ дающю Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху. И тако даяху вси посадници новѣгородьстии, а Ярославъ сего не даяше къ Киеву отцю своему. И рече Володимерь: «Требите путь и мостите мость» – хотяшетъ бо на Ярослава ити, на сына своего, но разболѣся»² Аналогічний текст читається і в Новгородському першому літописі молодшого ізводу, але замість слів «вси посадници новѣгородьстии» сказано: «вси князи новѣгородьстии»³, – далось взнаки прагнення новгородських книжників (що вірно служили тамтешньому боярству) представляти Новгород відособленим із самого початку його існування й майже незалежним від Києва містом.

Проте повстання Ярослава проти могутнього батька було не єдиним, а лише останнім в шереху подібних подій на Русі кінця X – початку XI ст. Просто наші літописці не знали (або замовчали) виступи ще двох братів Ярослава проти Володимира. Існують підстави думати, що вони розпочались ще в 90-і роки X ст., коли Володимир перебував у zenіті слави й могутності.

Істориків давно бентежить незрозуміле для них зникнення з сторінок давньоруських джерел Всеволода Володимировича, посаженого батьком у Володимирі Волинському згідно

¹ Повесть временных лет. С. 55.

² Там же. С. 58.

³ Новгородская первая летопись... С. 168.

2. Княжа влада на Русі

розповіді Нестора про адміністративну реформу 988 р. («Всеволода Володимери»)¹. О. Є. Пресняков звернув увагу на вказане Ф. О. Брауном свідчення скандинавських джерел про те, що князь Visivald втік «за море» в 994 р. і загинув на скандинавській Півночі близько 995 р.² Природно припустити, що й він подався за море у «Варягы»³ внаслідок сварки з батьком⁴. Ця звістка непрямо підтверджується не відомим нам джерелом пізнього (XVII ст.) Густинського ізводу про те, що у 90-х роках X ст. намісником у Володимирі Волинському сидів уже інший син Володиира Святославича Позвизд⁵.

Так само не відають руські літописці й про спробу повстання проти Володимира, задуману його пасербом Святополком Ярополчичем. З літопису відомо лише про те, що під час проведення адміністративної реформи Володимиром Святославичем Святополку дістався провінційний Турів⁶. Далі літописці майже на тридцять років втрачають із поля зору Святополка і знову згадують про нього в зв'язку з кривавою війною за київський престол, що розгорнулася після смерті Володимира влітку 1015 р.

А тим часом Святополк аж ніяк не сидів тихо в Турові, чекаючи на смерть вітчима, як може здатися, виходячи з мовчання

¹ Повесть временных лет. С. 54.

² З неопублікованої доповіді Ф. А. Брауна в Археологічному товаристві. Йдеться про ісландські саги про Олава Трюгвассона, Олава Святого, Харальда Гренландця та ін., в яких згадується конунг Гардів (скандинавська назва Русі) Вісівальд. Див.: Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. М., 1993. С. 132, 141, 157, 210–211, 234–237, 239, 240. Щоправда, в пізнішій праці Ф. А. Браун зауважив, що ототожнення Вісівальда із Всеволодом Володимировичем суперечить хронології відбитих у сагах подій, що пов'язані з тим Вісівальдом (*Braun F. Das historische Russland im nordischen Schriftum des X. – XIV. Jahrhunderts // Festschrift Engen Mogk aum 70. Geburtstag-Halle. 1924. S. 160–161*).

³ Як Ярослав у 1015 р.

⁴ Пресняков А. Е. Указ. соч. С. 32.

⁵ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 259 (під 990 р.).

⁶ Повесть временных лет. С. 54.

про нього «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу. Зате в «Хроніці» саксонського єпископа Тітмара, сучасника описуваних мною подій, розповідається про те, що між 1008 і 1013 рр. Русь і Польща уклали між собою союзну угоду, скріплену шлюбом «старшого сина» Володимира Святославича¹ і доньки польського князя Болеслава Хороброго. Історики відносять той шлюб до 1009 або до початку 1010 р.

Разом із польською княжною на Русь прибув її духівник, капелан Рейнберн, котрий перед тим посідав єпископську кафедру в польському місті Колобжегу. Він одразу здобув великий вплив на Святополка. Тітмар свідчить, що коли Володимир Святославич дізнався про те, що Святополк за підмовою князя Болеслава і при сприянні Рейнберна намірився повстати проти нього, він ув'язнив бунтівного пасерба разом із дружиною та її духівником. В ув'язненні Рейнберн незабаром помер, а Святополк із дружиною залишились у в'язниці. Описані події відносяться приблизно до 1012 р. Далі, за словами саксонського хроніста, ображений за доньку Болеслав почав мститися руському госуда-рю. В 1013 р. польське військо вдерлося на західноруські землі й спустошило пограниччя. Так було розірвано русько-польський союз².

Чомусь обійшовши увагою сутички Володимира із Всеволодом і Святополком, руські літописці зосередились на сварці Ярослава з батьком. Сказавши під 1014 р., що Ярослав відмовився платити данину Києву, Нестор під наступним 1015 р. продовжує: «Хотящю Володимеру ити на Ярослава. Ярославъ же, пославъ за море, приведе варягы, бояся отца своего»³. Ярослав вчинив так само, як його батько Володимир в 977 р. у двобої з Ярополком: не покладаючись на власні сили, він послав

¹ Йшлося про Святополка, якого Володимир усиновив.

² Оповідання Тітмара про руські справи того часу досліджено в кн.: *Ильин А. А.* Летописная статья 6523 г. и ее источник. М., 1967; *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. М., 1964. С. 219 и сл.

³ Повесть временных лет. С. 58.

2. Княжа влада на Русі

до Скандинавії і набрав військо з найманців-варягів, кращих воїнів середньовічного світу. Та до війни між батьком і сином не дійшло: 15 липня того року Володимир раптово помер.

Ні в «Повісті временних літ», ні в Новгородському першому літописі молодшого ізводу не варто шукати історично достовірної оповіді про війну за владу між нащадками Володимира. У змаганні за київський стіл протягом 1015–1019 рр. загинули Борис, Гліб, Святослав Володимировичі й Святополк Ярополчич. Далі боротьба за Київ звелася до двобою між Ярославом і його братом Мстиславом.

При тому культі особи Ярослава, що спостерігається і в наукових, і в популярних працях, слід все ж таки сказати, що цей князь не мав воєнного щастя. Майже всі свої воєнні зіткнення і війни він програв. Не був виключенням з цього сумного правила й його збройний конфлікт із братом Мстиславом, славним лицарем, оспіваним і в «Повісті», і в «Слові о полку Ігоревім». В 1024 р. Ярослав вирішив приборкати Мстислава (який не так давно висловлював претензії на Київ і отаборився в Чернігові) і зійшовся з ним в запеклій битві поблизу Чернігова. Битву ту Ярослав програв, втратив варязьку дружину й побіг до Новгорода, де й сидів, «не смяше ... ити в Кыевъ, дондеже смиристася»¹.

Набравши в Новгороді велике військо (зрозуміло, що з варягів), Ярослав Володимирович повернувся до стольного града Русі й «створи миръ с братом своим Мъстиславомъ у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ ону. И начаста житии мирно и в братолюбствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли»². Ця ідилічна картина означає, що Ярославу довелось поділити з братом не лише Руську землю, а й владу на Русі.

Перший дуумвірат на Русі. Дехто з дослідників дивується тому, що князь Ярослав, котрий так жадав єдиновладдя в країні

¹ Повесть временных лет. С. 58.

² Там же. С. 65.

й перемиг перед цим у виснажливій війні Святополка Ярополчи-ча, змирився з поділом Руської землі й не чинив більше спроб підкорити собі Мстислава. В суспільній думці того часу, – і це зафіксовано в літописі! – брати вважались співправителями Русі, своєрідними дуумвірами. Лише 1036 р., коли помер Мстислав, Нестор зміг відзначити: «Посемь же перея власть его [Мстислава] всю Ярославъ, и бысть самовластець Русьстѣй земли»¹.

В цьому дуумвіраті, якщо судити навіть з виключно сприятливого щодо Ярослава тону літописної розповіді, брати були рівними. У 1031 р. Мстислав допоміг Ярославу відвоювати в Польщі Червенські гради². Можна довіряти свідченню Никонівського літопису під 1029 р.: «Ярославъ ходи на ясы [осетинів], и взятъ ихъ»³ – поза сумнівом, допомагаючи Мстиславу, інтереси якого на Північному Кавказі й в Тмуторокані вимагали постійної військової присутності і силового втручання.

З іншого боку, мир і спокій, що настали в Руській землі після угоди в Городці, пояснювались ще й тим, що суспільство і державність на Русі досягли більш високого, ніж раніше, рівня розвитку, коли підписаний між князями мирний договір міг діяти протягом десяти років. Важко уявити таку ситуацію в 70-і роки X ст., в часи розбрату між Ярополком, Олегом і Володимиром Святославичами.

Давньоруська суспільна думка надзвичайно високо цінувала цю першу угоду поміж Рюриковичами, покликану забезпечити мир і згоду на Русі. Пам'ять про неї дожила принаймні до кінця XII ст. На цю угоду посилались у міжкнязівських відносинах як на правовий прецедент, її намагались використати Мономашичі проти чернігівських Ольговичів у суперництві

¹ Повесть временных лет. С. 66.

² Там же. С. 65.

³ ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862. С. 79 (далі – Никоновская летопись).

2. Княжа влада на Русі

за київський великокнязівський стіл. У розпалі удільної роздробленості, 1195 року, Рюрик Ростиславич київський за підтримки Всеволода Юрійовича суздальського вимагав від Ярослава Всеволодича та інших Ольговичів «не искати отцины нашея, Києва и Смоленська, подъ нами, и подъ нашими дѣтми, и подо всимъ нашимъ Володимеримъ [Володимира Мономаха] племенемъ: како насъ розделиль дѣдъ нашъ Ярославъ по Днѣпръ, а Києвъ вы не надобѣ». На це Ольговичі гордовито відповіли, що взагалі не претендують на Київ, але мають на нього рівні права з Мономашичами: «Мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого дѣда есмы внуци»¹.

Більше, ніж за двадцять років перед тим, у кінці 1173 р., в Києві вокняжився інший Мономашич, Ярослав Ізяславич. Тоді глава Ольговичів Святослав Всеволодич почав вимагати в нього володіння («части») в Київській землі. Ярослав зверхньо відповів йому: «Чему тобѣ наша [Мономашичів] отчина? Тобѣ си сторона [Дніпра] не надобѣ». Святославъ же поча ему молвити: «Я не Угринь, ни Ляхъ, но единого дѣда есмы внуци, а колко тобѣ до него, толко и мнѣ»².

Можна думати, що прагненням до миру і стабільності в державі пояснюється поблажливе ставлення Ярослава до непокірного полоцького князя Брячислава Ізяславича. Брячислав здійснив грабїжницький набїг на Новгород Великий, захопив полон, багато добра і повїз все те до Полоцька. Ярослав стрїмко вийшов із Києва, наздогнав Брячислава, розбив його вїсько, вїдняв полон і награвоване. Той утік до Полоцька, але Ярослав на став переслїдувати його і дозволив досидїти на полоцькому столї до смерті (1044 р.). Пізнїшї изводи, що беруть початок від Новгородського изводу кїнця XV ст. (Никонївський, Софїйський перший, Воскресенський та інші лїтописи) у такий спосїб повїдомляють про мирне завершення малої вїйни Ярослава Володиировича з Брячиславом: «Ис Києва призва [Ярослав] его

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 462, 463.

² Там же. С. 393.

[Брячислава] къ собѣ, и вда ему два града, Свячь и Видбескъ [Усвяту й Вітебськ], и рече ему: «Буди же съ мною единый». И воеваше Брячиславъ [разом] съ Ярославомъ вси дни живота своего»¹.

Ярослав досягає єдиновладдя. Кончина Мстислава 1036 р., як мовилось, перетворила Ярослава на одноосібного государя Русі. Відразу він вживає заходів до зміцнення своєї влади й централізації держави. У статті «Повісті временних літ» того самого 1036 р. сказано: «Иде Ярославъ Новугороду, и посади сына своего Володимера Новѣгородѣ, епископа постави Жидяту [Луку]»². Подібні заходи Ярослав проводитиме й у наступні роки.

Історики здавна належним чином поцінували одержання Ярославом верховної влади в країні. «Взагалі «єдиновладство» Ярослава було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх зв'язків, внутрішньої єдності земель Руської держави, що бере початок від Володимира». Можна погодитися з цими словами. Але далі їх автор помилявся, коли писав, ніби єдиновладдя Ярослава не внесло до руської державності нічого нового, боцімто просто розвивало попереднє³. Нового якраз сталося надзвичайно багато.

Літописна стаття 1036 р. завершується симптоматичним повідомленням: «В се же лѣто всади Ярославъ Судислава в порубѣ, брата своего, Плесковѣ, оклеветанъ к нему»⁴. Докладнішою й виразнішою виглядає ці звістка в Никонівському літописі: «Того же лѣта разгнѣвася Ярославъ на менший братъ свой Судислава, и всади его в порубѣ во Псковѣ до живота своего; оклеветанъ бо бѣ къ нему»⁵. З «Повісті» відомо, що Судислав не брав участі в боротьбі за київський стіл 1015–1019 рр. і мирно сидів у закутному й глухому тоді Пскові.

¹ Никоновская летопись. С. 77.

² Повесть временных лет. С. 66.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Льв., 1905. С. 38.

⁴ Повесть временных лет. С. 66.

⁵ Никоновская летопись. С. 80.

2. Княжа влада на Русі

Та з коротких слів літописців виходить, ніби вина Судислава була тяжкою, чомусь він виявився небезпечним для київського государя. Недарма тріумвіри Ярославичі звільнили Судислава з «поруба» (де він просидів 24 роки) лише через п'ять років по смерті Ярослава, та ще й взяли з нього присягу не брати участі в політичному житті й кинули до монастиря: «Заводивъше [його] кресту, и бысть чернцемъ»¹. Змучений і кволий Судислав помер через чотири роки після звільнення з в'язниці. Та й літ йому було, мабуть, багато. Перекоаний у тому, що розповідь про жорстоку розправу з Судиславом стоїть у прямому зв'язку з двома попередніми повідомленнями статті 1036 р.: про «самовлаस्थ्य» Ярослава і про посадження ним сина в Новгороді.

Справа полягала, мабуть, зовсім не в тому, що хтось опорочив Судислава. Насправді йшлося про зміцнення держави й придушення сепаратизму на віддалених її землях. Адже ув'язнення Судислава сталося незабаром після утвердження Володимира Ярославича в Новгороді. І Новгород і Псков були вогнищами автономістських устремлінь місцевого великого боярства. Ці міста були в той час найважливішими форпостами Києва на Північному Заході, особливо при врахуванні того, що Ярослав віддавав перевагу західній політиці перед традиційною для його попередників південною (візантійською). Тому київський государ намагався зміцнити свої позиції в обох головних містах руського Північного Заходу. Нарешті, Ярослав міг бачити в Судиславі потенційного претендента на київський престол і прагнув позбавитися від нього (така думка підкріплюється заходами Ярославичів після звільнення Судислава з в'язниці). Таким чином, усі ці дії київського князя вели до підвищення його авторитету у панівних колах Давньоруської держави.

Реформаторська діяльність Ярослава Володимировича.
Подібно до батька, Ярослав належав до числа князів-

¹ Повесть временных лет. С. 71.

реформаторів. Але його реформи були дещо іншими, ніж батькові. Вони відбувались уже в іншу історичну добу і мали, об'єктивно говорячи, відповідати розвиткові нових суспільних стосунків феодального типу, чим ознаменувалось князювання Ярослава. Слід вважати помилковою поширену в науковій літературі думку, ніби Ярослав, подібно до Володимира, садовив синів-посадників у різних містах країни¹. Вона ґрунтується на некоректному тлумаченні заповіту («ряда») Ярослава синам 1054 р., а також звісток літописців про те, в яких містах сиділи Ярославичі після кончини батька: мовляв, він посадив їх у тих містах ще за життя², що не відповідало дійсності.

«Ряд» Ярослава 1054 р. Як писав один із головних знавців проблеми, «для часів Ярослава літописець формулює вже ідею спадкоємної монархії: «Ярославъ же съде Кыевъ на столѣ отни и дѣдни»³. Та ступінь централізації й міра абсолютизму влади цього спадкоємного монарха були відносними. Тому не варто вважати державу часів Ярослава «автократичною монархією», як пропонував Б. О. Рибаків⁴. Більше того, ранньофеодальна спадкоємна монархія не встигла утвердитися на Русі за князювання Ярослава – на це просто не вистачило часу, що відбулось у його заповіті – «ряде» синам-нащадкам. То було розпорядження синам, як їм жити і правити державою по смерті батька. «Ряд» вписаний в «Повість временних літ» під 1054 р. і заслуговує на те, щоб розглянути його детальніше. На початку цього документу Ярослав закликав синів: «Имѣйте в собѣ любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере», – мабуть, він вважав, що однією з головних причин братовбивчої війни між нащадками Володимира була та, що вони були народжені від одного батька, але від різних матерів. Отже, міцні родинні

¹ Див, напр.: Пресняков А. Е. Указ. соч. С. 374.

² Мавродин В. В. Указ. соч. С. 365.

³ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в. С. 360.

⁴ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 150.

2. Княжа влада на Русі

узи, згідно задуму старого князя, мали допомогти уникнути громадянської війни на Русі по його кончині.

у «ряді» стисло передано ту частину заповіту Ярослава Володимировича, в якій йшлося про розподіл земель держави поміж його синами: «Се же поручаю в себе мѣсто столь старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыевь; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будеть въ мене мѣсто». Святославу було дано Чернігів, Всеволоду Переяславль, Ігореві Володимир, а Вячеславу Смоленськ. Ярослав заборонив синам зазіхати на землі братів і доручив Ізяславу піклуватися про це¹.

Та перед нами зовсім не справжня грамота Ярослава, а текст безумовно пізнішого, суто літературного походження. Як довів англійський вчений С. Франклін, в «ряде» Ярослава використане запозичення з візантійського джерела – з 28 запитання Анастасія Синаїта через посередництво якогось тексту, близького до «Изборника» 1073 р. Йдеться про мотив богоустановленості і непорушності розподілу земель між братами, «братнього жеребу»². Разом із тим, не підлягає сумнівові той факт, що Ярослав розподілив поміж синами землі держави саме так, як сказано в літописі.

Проте жодне джерело не містить прямих свідчень щодо того, що Ярослав Володимирович посадив синів у ряді міст. Напроти, сам текст «ряда» недвозначно свідчить про те, що государ лише незадовго до смерті призначив міста, які до того перебували під його безпосередньою владою, своїм синам: «Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимеръ, а Вячеславу Смолинескъ»³ – отже, перелічені в заповіті Ярослава нащадки тими містами раніше не володіли, а одержали їх за милістю свого батька згідно його «ряда».

¹ Повесть временных лет. С. 70.

² *Franclin S.* Apocryphal sources of Kievan Russian History // Oxford Slavonic Papers. New series/ 1982. Vol. 15. P.11. Див.: *Толочко О. П.* Русь: держава і образ держави. Київ, 1994. С. 15.

³ Повесть временных лет. С. 70.

Можна думати, що Ярослав на власному досвіді переконався у головному недоліку адміністративної реформи Володимира 988 р. – вона неминуче перетворювала синів, намісників київського володаря, на мало не суверенних правителів, а це зробило їх сильними і допомогло відважитися на виступи проти батька. Ярослав Володимирович, ймовірно, вирішив уникнути цього, тримаючи синів біля себе або посилаючи їх із дорученнями до тих чи інших міст і земель¹.

Залишається припустити, що в різних містах Русі, серед них і визначних, за Ярослава сиділи звичайні посадники з числа його бояр і урядовців. Це знаменувало відхід у минуле дружинних порядків і дружинної держави з її замкненістю на членах княжого роду та їхньому дружинному оточенні. Країна ставала дедалі більш консолідованою, тому що зламаний Володимиром сепаратизм плеємної верхівки перестав існувати. Так Ярослав здійснив дальший крок на шляху удосконалення системи управління різними землями, що склали Київську державу. По суті, то був розвиток адміністративної реформи Володимира Святославича. На користь цієї думки свідчить швидко зменшення ролі дружини в суспільно-політичному житті Давньоруської держави. Одночасно відмирають релікти старого плеємного поділу країни, та й самі плеємні назви.

Давньоруська державність зробила великий крок уперед в роки князювання Ярослава Володимировича. Було завершене в основних рисах державне будівництво, усталена структура країни, зміцнені її рубежі. Русь одержала писемне законодавство «Правду Руську», яке сприяло еволюції адміністративних, податкових і правових інститутів. Лише з часу Ярослава можна говорити про цілеспрямовану й продуману зовнішню політику держави, що принесла великі успіхи. Авторитет великого князя

¹ Саме так, на мою думку, слід розуміти звістку Воскресенського та деяких інших літописів в розповіді про передсмертну хворобу Ярослава: «Изяславу сушу тогда в Новѣгородѣ, а Святославу в Володимерѣ, а Всеволоду у отца» (ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 333).

2. Княжа влада на Русі

київського був надзвичайно високим. Його навіть називали царем: у графіті на стіні Софійського собору в Києві вміщене таке повідомлення про смерть государя.: «В лето [6562] месяца февраля в 20-е успение царя нашего»¹. Разом із тим, єдиновладна монархія на Русі не була ще міцною, так само, як не встановились ієрархічні стосунки в її панівному середовищі. Сам «ряд» 1054 р. відкривав перед синами князя різні можливості його тлумачення. Це далось взнаки одразу по кончині Ярослава Мудрого.

Сукупні форми правління

Літопис Нестора в найзагальніших рисах переказату частину заповіту Ярослава, в якій ішлося про розділення волостей держави між його синами: старший Ізяслав одержав Київ, другий Святослав – Чернігів, третій Всеволод – Переяславль, четвертий Ігор – Володимир Волинський, п'ятий і останній на той час серед живих – Смоленськ. Кілька літописних ізводів (Новгородський перший молодшого ізводу, Тверський, Літопис Авраамки та ін.) дещо конкретизують скупку картину розподілу Русі між старшими Ярославичами: «И раздѣлиша землю; и взя вятшии² Изяславъ Киевъ и Новгородъ и ины города многы Киевскыя в предѣлѣх; а Святославъ Черниговъ и всю страну вѣсточную до Мурома; а Всеволодъ Переяславль, Ростовъ, Суждаль, Бѣлоозеро, Поволжье»³.

Історики по-різному поставились до процитованих тут слів новгородського книжника⁴, джерела надзвичайно авторитетного. О. Є. Пресняков із скепсисом⁵, а М. С. Грушевський з повною

¹ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии киевской. Киев, 1976. С. 215.

² В значенні: краші

³ Новгородская первая летопись... С. 469.

⁴ Це статті, вміщені в рукописі Археографічної комісії перед Комісійним списком Новгородського першого літопису.

⁵ *Пресняков А. Е.* Указ. соч. С.41.

довірою¹. Здається, ближчим до істини був останній, тому що подібний характер розподілу земель поміж трьома старшими Ярославичами відбився в пізніших літописних звітках, а також в «Повчанні» Володимира Мономаха. Зокрема, виглядають вірогідними повідомлення деяких літописів, наприклад Софійського першого, про перехід Новгороду до сфери влади Ізяслава ще за життя батька, – напевне, незабаром після смерті старшого Ярославича Володимира (1052 р.). Розповідаючи під 1054 р. про хворобу Ярослава Володимировича, Воскресенський літопис зауважує: «Ізяславу сушу тогда в Новѣгородѣ»².

Напевне, государ доручив старшому синові наглядати за віддаленим Новгородом. Адже сепаратистські тенденції тамтешнього боярства дали про себе знати мало не з часу приєднання давньоруської Півночі до Півдня в кінці IX ст. Хоча, як можна зрозуміти з джерел, Ярослав не продовжив лінію посаження синів у різних містах держави, та для Новгороду він міг зробити виключення. З літописів відомо, що аж до самої своєї кончини (1052 р.) у Новгороді перебував його старший син Володимир – з 1036 р. В. Й. Ключевський резюмував свої спостереження над «рядом» Ярослава такими словами: «Розподіл земель [між синами Ярослава] заснований був на узгодженні генеалогічного відношення князів з економічним значенням городових областей»³.

До сьогодні історики дискутують щодо внеску «ряда» 1054 р. до розвитку давньоруської державності, до змін суспільно-політичної структури Русі, що настали по смерті Ярослава. Високому науковому авторитетові О. Є. Преснякова наука зобов'язана поширеній у наші дні думці, ніби заповіт князя не був звернений у майбутнє, а відображав родово-патріархальні відносини, що існували тоді в країні і княжому роді. Метою «ряда» Ярослава було збереження сімейного союзу між його

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 46, 62.

² ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 333.

³ Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. С. 181.

2. Княжа влада на Русі

синами заради внутрішнього миру та єдності в боротьбі з ворогами¹. На думку вченого, заповіт 1054 р. не встановив ні порядку спадкоємності у володіння волостями, ні порядку старшинства в родині Рюриковичів. Із ним погодився С. В. Юшков, написавши, що «ряд» 1054 р. не заклав жодних нових принципів у порядок успадкування княжої влади. Подібний заповіт міг би скласти Святослав, такий самий «ряд» міг би дати й князь Володимир. Щоправда, Юшков тонко зауважив, що заповіт Ярослава регламентує сюзеренітет старшого брата над молодшими, котрі відтоді поставлені у становище васалів². Але ж початку ієрархічної сюзеренно-васальної системи в «ряді» Ярослава Володимировича цей вчений не побачив. Заповіт Ярослава не вніс нічого нового до політико-адміністративної структури Русі – вважає сучасний дослідник³. Із цим важко погодитись.

Свого часу висловлювалась думка, що «ряд» 1054 р. вписується в рамки родового сюзеренітету над Руссю, – мовляв, то був ще не початок феодального сюзеренітету, а збереження існуючого порядку речей. А розділення Руської землі між братами і є головна ознака порядку родового сюзеренітету⁴. Переконали цю помилковість цієї думки. По-перше, в «ряде» 1054 р. забезпечувались права не всіх Ярославичів, а лише трьох старших серед п'яти, що додатково підтверджується свідченнями кількох пізніших літописних ізводів та «Повчаням» Володимира Мономаха. По-друге, навіть лапідарна формула «Повісті временних літ» «в мене [отца] мѣсто» з наступною деталізацією може бути природним чином витлумачена як свідчення того, що сам Ярослав все ж таки бачив у старшому синові свого наступника на київському столі. Саме

¹ Пресняков А. Е. Указ. соч. С. 36.

² Юшков С. В. Назв. праця. С. 230 та ін..

³ Толочко П. П. Древняя Русь. Киев, 1987. С. 86.

⁴ Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. М., 1986. С. 154.

в цьому, на мій погляд, і полягає новаторство заповіту Ярослава.

На початку ХХ ст. В. Й. Ключевський зовсім інакше, ніж згадані вище історики, оцінив внесок «ряда» 1054 р. до розвитку державності на Русі. Він обґрунтував ідею, згідно якої порядок успадкування київського та інших важливих столів за принципом «старшому в роді» походить від цього заповіту будівника Руської держави. За переконанням ученого, «ряд» установив і порядок старшинства поміж князями¹. В «Курсі руської історії» Ключевського проступає думка, що відносини сюзеренітету – васалітету в родині Рюриковичів засновані заповітом Ярослава.

Тема народження і поширення системи сюзеренітету – васалітету на Русі привернула увагу істориків головним чином в останні десятиліття. Раніше її або не досліджували в конкретно-хронологічному плані, або думали, що вона прийнята в середовищі панівного прошарку мало не з часу виникнення Давньоруської держави. С. В. Юшков вважав, що подібна норма в стосунках серед Рюриковичів існувала ще й в ІХ і Х ст. Щоправда, він зауважив при тому, що виникнення васалітету розвинутого типу слід віднести до часу синів і онуків Ярослава².

На думку О. П. Толочка, відповідь на питання, коли на Русі встановились міжкнязівські відносини, що ґрунтувалися на засадах сюзеренітету – васалітету, дав сам літописець в розповіді про останні роки життя Всеволода Ярославича. Історик посилається при цьому на широко відому цитату з «Повісті временних літ»: «Съдѣящю бо ему [Всеволоду] Киевѣ, печаль бысть ему отъ сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волості] ов сея, ово же другие; сей же [Всеволод] омиряя их, раздаваше власти имъ»³. Дослідник вважає, що саме за Всеволода народилось поняття волості як умовного «держання», бенефіція, що давався тоді лише київським

¹ *Ключевский В. О.* Указ. соч. С. 183, 184.

² *Юшков С. В.* Назв. праця. С. 228.

³ *Повесть временных лет.* С. 91–92.

2. Княжа влада на Русі

князем¹. Проте випадки одержання членами родини Рюриковичів умовних володінь (з обов'язковим відбуванням військової служби) в «Повісті временних літ» і Новгородському першому літописі старшого і молодшого ізводів не зафіксовані.

На іншій позиції стояв свого часу Л. В. Черепнін. Від дійшов висновку, що «ряд» Ярослава був воістину новаторським документом для свого часу і ґрунтувався на засадах феодальної ієрархії, а основу союзу між його синами могли становити принципи сюзеренітету – васалітету². Цей погляд учений розвинув у пізнішій праці. У своєму заповіті, думав він, Ярослав зобов'язав синів бути в дружньому союзі («имейте в себе любовь, будете мирно живуще»), фундаментом якого мали служити принципи феодальної ієрархії: «Сего [Ізяслава] послушайте, яко же послушаєте мене». Ця система, як здавалось Ярославу Володимировичу, гарантувала внутрішню цілісність держави³. Та, розглядаючи феодально-ієрархічну структуру держави Ярославичів, Черепнін будує дослідження на пізньому літописному матеріалі⁴. Адже міжкнязівські відносини XI – початку XII ст. набагато гірше відбиті в джерелах.

На мій погляд, ієрархічні стосунки між князями, а надалі взагалі в середовищі панівної верстви, прямо впливають із заповіту Ярослава Володимировича. Система сюзеренітету – васалітету не лише пов'язана з порядком заміщення княжих столів на засадах «лествичного восхождения», але й народжена, гадаю, цим порядком. Наділення Всеволодом небожів волостями, про яке так яскраво повідав літописець під 1093 р., ґрунтувалось на якомусь документі, природніше всього на «ряде»

¹ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 34–35.

² Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 170.

³ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства. С. 360.

⁴ Там же. С. 369–378.

1054 р. Або принаймні на нормі усного звичаєвого права, що природним чином випливала з того заповіту. Тому даремно частина істориків думає, що заповіт Ярослава не вніс нічого нового до соціально-політичної структури Русі другої половини XI ст.

Оригінальний і навіть парадоксальний погляд на «ряд» Ярослава висловив А. Поппе. Він вважає, що «ряд» потрапив до літопису в уже переосмисленому за правління Всеволода виді й з'явився в письмовому вигляді лише за Володимира Мономаха. Польський історик прийшов до думки, що після смерті 1052 р. старшого сина Ярослава Володимира досвідчений князь зрозумів, що нікому з його синів поодинці не впоратися з владою в країні. Звідси його рішення розділити Русь поміж трьома старшими братами, наділивши їх загальною відповідальністю за політичний порядок на Русі. Тріархія Ярославичів не була вигадкою в час слабості, союзом для подолання незгод і розбрату, а механізмом, створеним самим Ярославом¹. Напевне, ідея А. Поппе виходить із постулату надзвичайної державної мудрості Ярослава і тієї політичної ситуації, що склалась на Русі після смерті старого князя. Проте розділення Русі на три частини «ряд» 1054 р. якраз і не закріпив.

Тріумвірат Ярославичів. Утім, не варто ідеалізувати суспільно-політичне значення заповіту Ярослава. Заповіт був документом свого часу, і не слід сподіватися від нього більше, ніж належить. Все ж таки в «ряде» не було чітко вирішено головного в плані майбутнього розвитку держави питання: порядку успадкування київського столу. Невиразна формула «се же поручаю в себе мѣсто столъ старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыевъ» і заклик слухатися Ізяслава так само, як слухались його, Ярослава, мабуть, не сприймалися суспільною правосвідомістю, та й самими синами великого князя, в тому розумінні, що

¹ *Поппэ А.* О зарождении культа св. Бориса и Глеба // *Russia medievalis.* Т. VIII. München, 1995. S. 66–67.

2. Княжа влада на Русі

головний престол держави передається старшому в роді. Недарма одразу по смерті Ярослава виникає триумвірат трьох його старших синів. Доводиться визнати, що в «ряді» були підсвідомо закладені зерна усобиць в родині Ярославичів, що буйно проросли через два десятиліття по його кончині, в 70-і роки XI ст.

Як було сказано, заповіт Ярослава був переданий у «Повісті временних літ» в скороченому вигляді й узагальненій формі. Але навіть цей текст справляє враження, що акт Ярослава передбачав таки передання Києва за системою «від старшого брата до наступного за часом народження», тобто «лествичного восхожденія». Така думка знаходить підтвердження свідченням «Повісті» про останні місяці життя Всеволода Ярославича, на що звернув увагу ще В. Й. Ключевський¹. Літописець розповідає, як перед смертю Ярослав звелів покликати до нього улюбленого сина Всеволода й мовив йому: «Сыну мой! Благо тобѣ, яко слышу о тобѣ кротость, и радуюся, яко ты покоиши старость мою. Аще ти подасть Богъ *приятти власть стола моего по братьи своей, с правдою, а не съ насильемъ*, то егда Богъ отведеть тя отъ житья сего, да ляжеши, идеже азъ лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братьи твоее»².

Виділені мною слова літопису можна природніше всього тлумачити в тому сенсі, що саме Ярослав установив порядок передання влади старшому в роді і що цей порядок київський государ вважав єдино законним і природним. Знаменно, що слідкувати за додержанням правила «лествичного восхожденія» Ярослав доручив не безпосередньому наступнику Ізяслава Святославу, що мав буйний норів і важкий характер, а спокійному і розсудливому Всеволоду. Далекоглядний Ярослав Володимирович неначе передбачав смуту далекого 1073 р., коли Святослав за пасивної підтримки Всеволода вижене Ізяслава з Києва і, порушивши заповіт батька, сяде на головний руський

¹ Ключевский В. О. Указ. соч. С. 183.

² Повесть временных лет. С. 91.

престол. Правим був Л. В. Черепнін, коли написав про «ряд» 1054 р.: «Це не моральне повчання глави родини, а заповіт глави держави»¹.

В теоретичному плані передання влади за принципом родового старійшинства, від брата до брата, бере початок у родоплемінному суспільстві. Так могло бути і в східнослов'янському середовищі в часи народження державності. Проте давньоруські джерела не містять підстав для такого твердження. До державної практики Рюриковичів доярославових часів порядок родового старійшинства не увійшов, судячи з «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу.

Можливо, так сталося через його фізичну неможливість. Адже Олег, Ігор і Святослав, якщо виходити з літописних розповідей про них, братів не мали (в угоді з греками 944 р. згадані небожі, «нети» Ігоря, але, швидше за все, то були діти його сестер²); брати Володимира Ярополк і Олег загинули в боротьбі за київський стіл; те ж саме сталося майже з усіма братами Ярослава. Його угода з Мстиславом 1026 р., коли Південна Русь була розділена ними по Дніпру, стала першим правовим документом, що регулював міжкнязівські відносини на Русі. Тому залишається визнати, що лише після кончини Ярослава родовий порядок успадкування київського та інших столів («лествичное восхождение») почав діяти, хай навіть цей князь скористався з відомого йому древнього звичаю.

Розвиток суспільно-політичного життя в країні після кончини Ярослава відбувався не так, як передбачав старий князь. Його новаторський у своїй суті «ряд» не міг, мабуть, повністю зрозумілий і сприйнятий сучасниками. Святослав і Всеволод зовсім не думали, що Ізяслав може замінити їм батька в якості

¹ Черепнин О. В. Общественно-политические отношения... С. 172.

² Порівняймо текст із Никонівського літопису під пізнім 6933 р.: «Волк же служа царю Мусулману с нети своими, рекше с сестричи» (див.: Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 2. СПб., 1895. Стб. 433).

2. Княжа влада на Русі

верховного сюзерена, до чого закликав їх заповіт 1054 р. Судячи з відбитого в літописі життєпису Ізяслава і його посмертному панегірику з докладними характеристиками цього старшого сина Ярослава, він не мав державних здібностей, якими в достатку володіли його батько і дід, був м'якою і нерішучою людиною. Тому, можливо, він і погодився на сукупне з двома молодшими братами управління Руссю. Мабуть, через це історики (серед них і А. Поппе) *post factum* вирішили, ніби Ярослав у «ряде» 1054 р. не встановив порядку одноосібного заміщення київського стола. На мою думку, якраз і встановив. І досить певно, якщо взяти до уваги розповідь про передсмертні слова Ярослава Всеволоду (згадані в літописі під 1093 р.). Інша річ, що Ізяслав не мав рішучості й політичної волі настояти на виконанні братами заповіту батька.

Парадоксальним може здатися таке моє твердження: значення «ряда» 1054 р. – при тому, що Ярославичі не виконали головної його умови: передання київського стола згідно родового старійшинства! – полягає також у тому, що на час його проголошення стала можливою зміна соціально-політичної структури держави. Одноосібне правління Ярослава в керівництві країною змінив тріумвірат його старших синів. На думку Б. Д. Грекова, сам термін «тріумвірат» увів до наукового вжитку О. Є. Пресняков¹. Літописець його не знає, втім, користується тотожним за змістом поняттям «триє»: «Заратися Всеславъ, сынъ Брячиславль, Полочьскѣ, и зая Новъгородъ. *Ярославичи же триє*, Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, совокупивше вои, идоша на Всеслава» (1067 р.)². Можна припустити, що троє старших Ярославичів уклали між собою угоду про сукупне управління Руссю. Адже сама поведінка трьох братів-князів свідчить про їхню домовленість³.

¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 490 (див також: Пресняков А. Е. Указ. соч. С. 389).

² Повесть временных лет. С. 72.

³ Греков Б. Д. Киевская Русь. С. 490.

Літописи зберегли чимало доказів того, що триумвірат дійсно склався завдяки договору, підписаному між Ізяславом. Святославом і Всеволодом. Вони майже двадцять років спільно вершили давньоруськими справами. Двох молодших братів триумвіри усунули від керівництва державою. У літописі Ігор і В'ячеслав Ярославичі виступають у пасивних ролях. До того ж перший швидко помер: «Преставися Вячеславъ, сынъ Ярославль, Смолинскѣ, и посадиша [триумвіри] Игоря Смолинскѣ, из Володимеря выведше»¹ (1057 р.). Можна думати, що Волинь дісталася старшим Ярославичам. Мабуть, вони розділили її між собою, тако само, як триумвіри вчинять із Смоленською волостю трьома роками пізніше. Висловлювалась прийнятна думка, що 1057 р. Волинню заволодів Ізяслав Ярославич, – адже пізніші джерела свідчать про перебування цієї землі в його руках².

Під 1060 р. «Повість временних літ» коротко відзначила: «Преставися Игорьъ, сынъ Ярославль»³. Пізніші літописи додають до цього: «Разделиша Смоленскѣ [триумвіри] себе на три части»⁴. Тим часом, Ігор залишив по собі двох синів, але дядьки не дали їм нічого з батьківської волості (чи якоїсь іншої), перетворивши їх на ізгоїв. Трьома роками раніше вони вчинили так само з єдиним сином В'ячеслава Борисом. Все це заклало корені великих усобиць на Русі, що дали пагони через багато років по тому.

Під 1064 р. «Повість» умістила повідомлення, що залишається загадковим і понині: «Бѣжа Ростиславъ Тмутороканю, сынъ Володимеръ, внукъ Ярославль, и с ним бѣжа Порѣй и Вышата, сынъ Остромирь воеводы Новгородского. И пришедь выгна Глѣба изъ Тмуторокана, а самъ сѣде в него мѣсто»⁵. До слова «бѣжа» Никонівський, Тверський та деякі інші літописні ізводи

¹ Повесть временных лет. С. 71.

² Грушевський М. Назв.праця. С. 52.

³ Повесть временных лет. С. 71.

⁴ ПСРЛ. Т. 15. Тверская летопись. СПб., 1863. Стб. 153.

⁵ Повесть временных лет. С. 71.

2. Княжа влада на Русі

додають: «изъ Новагорода»¹. Слідом за В. М. Татищевим С. М. Соловійов твердив, що Ростислав побіг до Тмуторокані з Волині², та навряд чи тріумвіри могли раніше віддати йому цю надзвичайно важливу в плані консолідації держави землю, випустивши її з своїх рук. М. С. Грушевський висловив вірогідне припущення, що уточнення «изъ Новагорода» з'явилося у пізніших літописах завдяки тому, що разом із Ростиславом до Тмуторокані подався Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вишата ж міг бути боярином Володимира Ярославича і поза Новгородом³. Додам до цього, що Порей був київським воєводою, а Вишата ще 1043 р. ходив із Володимиром на греків⁴.

На думку Грушевського, дядьки вигнали Ростислава з «Червенських градів» (історик мав на увазі Перемишльську, Звенигородську і Теребовльську волості)). Адже цей старший онук Ярослава у час передсмертної хвороби діда був уже дорослим, і той мав дати йому якусь волость, що могло статися між 1052 і 1054 рр.⁵ Історик виходив із того, що за рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р. Перемишль і Теребовль були закріплені відповідно за Володарем і Васильком Ростиславичами як пожалування Всеволода Ярославича⁶. Оскільки на тому «снемі» був визнаний «отчинний» принцип володіння землями, природніше всього вважати, що Ростиславичі в Любечі добивались визнання за ними отчини і одержали його⁷.

Рознад тріумвірату. Як мовилось, літопис малює старшого Ярославича Ізяслава людиною, не здатною до керівництва державою. У нього не було ні характеру ні волі, аби панувати

¹ Никоновская летопись. С. 92; Тверская летопись. Стб. 154.

² Див розгляд цих думок у кн.: Повесть временных лет. С. 492–493 (коментар Д. С. Лихачова).

³ Грушевський М. Назв. праця, С. 53.

⁴ Повесть временных лет. С. 67.

⁵ Грушевський М. Назв. праця, С. 46, 52, 363.

⁶ Повесть временных лет. С. 110.

⁷ Грушевський М. Назв. праця, С. 75.

над іншими братами. Нестор в посмертному панегірику Ізяславу був змушений визнати: «Не бѣ бо в немь лсти, но прость мужь умом»¹. Зате його молодший брат Святослав мав велике честолюбство і нестримне бажання правити Руссю. Він і підбив молодшого брата Всеволода вигнати Ізяслава з Києва з тим, щоб престол дістався йому, Святославу. 1073 р. Ізяслава усунули з київського стола. А Святослав заволодів ще й Чернігівською, Новгородською, Муромською і Псковською землями, переважаючи Всеволода за земельними володіннями і військовою могутністю. Ізяславу довелось тікати закордон. Він повернеться по смерті Святослава (1076 р.) і загине 3 жовтня 1078 р. у кривавій битві на Нежатиній Ниві з князями-ізгоями Олегом Святославичем і Борисом В'ячеславичем². До влади прийшов єдиний серед уцілілих Ярославичів Всеволод. Так завершився перший триумвірат на Русі.

По смерті батька Всеволода Володимир поступився київським столом братові в перших Святополку Ізяславичу як старшому в роді Рюриковичів. Згодом він повернувся до батьківського Переяславля і заходився реформувати військо і накопичувати сили для відсічі хижому Половецькому степові. В 1094 р. Мономах вступив у дуумвірат з великим князем Святополком, мета якого полягала в об'єднанні сил, щоб стримати половецьких ханів, котрі посилили наступ на південноруські землі в 90-і роки XI ст.³

Протягом 1103–1111 рр. Святополком і Володимиром були організовані масштабні походи південноруських князів у Степ, які відкинули половецьких ханів далеко на схід, у басейн Дону і на чверть століття забезпечили Південну Русь від набігів хижих кочовиків. Пишаючись гучною перемогою руських дружин над ханами, літописець вигукує: «Възвратишася русьстии князи въсвоися съ славою великою, къ своимь людемь.

¹ Повесть временных лет. С. 86.

² Там же. С. 86.

³ Там же. С. 92–93.

2. Княжа влада на Русі

И ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде, на славу Богу всегда и ныня, и присно во вѣки, аминь»¹.

Отже, характерною особливістю княжої влади на Русі другої половини XI – початку XII ст. було сукупне правління старших Ярославичів. Воно здійснювалось у формі тріумвіратів і дуумвіратів і загалом сприяло стабілізації міжкнязівських відносин і послабленню половецької загрози. Навіть перший тріумвірат Ярославичів при всьому егоїзмі й неузгодженості дій його учасників певною мірою виконував ці функції. Дуумвіратна форма керівництва країною в 1094–1113 рр. найбільш відповідала умовам часу. Сукупне правління Святополка і Мономаха забезпечило стабілізацію соціального і політичного життя, надовго покінчило з вторгненнями половецьких орд і підготувало ґрунт для централізації держави і встановлення єдиновладної монархії Володимира Всеволодича.

Реставрація одноосібної монархії Володимиром Мономахом. В очах давньоруського суспільства Володимир Всеволодич Мономах був взірцем государя, відданим борцем з ворогами, захисником руських людей від половецьких ханів. Тому по смерті Святополка Ізяславича 16 квітня 1113 р. київське віче і бояри запросили Володимира на стіл. Зробившись великим князем київським, він зумів відновити одноосібну монархію свого діда Ярослава. Збройною рукою він приборкував князів, що не особливо рахувались із млявим Святополком Ізяславичем. Мономах вільно, на власний розсуд, переводив князів з однієї волості до іншої, не беручи до уваги ні принципів «отчинності», ні порядку родового старійшинства.

Єдиновладність зберіг і його старший син Мстислав, прозваний літописцем Великим (1125–1132 рр.). Проте по його смерті єдність держави захиталась. Його наступники брат Ярополк (1132–1139 рр.) і брат у перших Всеволод Ольгович (1139–1146 рр.) не мали державних талентів Мономаха і не

¹Повесть временных лет. С. 125.

могли тримати в послуху інших князів. Та справа полягала не лише в їхній нездатності підтримувати єдність держави. На час князювання цих государів припали перші роки удільної (феодальної) роздробленості.

Настання роздробленості. Роздробленість визрівала в надрах давньоруського суспільства не одне десятиліття, ставши наслідком його соціально-економічного поступу на місцях, у землях і князівствах: Чернігівському, Галицькому, Волинському, Володимиро-Суздальському, Новгородському, Рязанському та ін. Там протягом кінця XI–XII ст. виросла земельна знать. Вотчинники-феодала сиділи в укріплених садибах і замках, мали власні озброєні загони. Не випадково настання роздробленості збіглося в часі з початком активної участі бояр-землевласників у політичному житті держави. Вотчинники перестали бути зацікавленими в загальноруських походах проти половців, бо, не пускаючись у ризиковані воєнні дії, одержували постійну ренту від залежного населення. Окремі землі Давньоруської держави напередодні настання роздробленості настільки зміцнились і виросли, що київський осередок влади з великим князем на чолі став заважати їм у вирішенні завдань внутрішньої та зовнішньої політики. Князі-Ярославичі теж намагались пустити коріння на місцях, обзавестись земельними володіннями і передавати столи у спадок дітям, порушуючи традиційний порядок «лествичного восхождення». Обособлення земель і князівств підтримувала ремісничо-торговельна верхівка міст, що укладала «ряди» (угоди) з князями, сприяла їм у власних інтересах вивільнитися з-під опіки Києва¹.

На думку більшості сучасних істориків, вступ Давньоруської держави в добу роздробленості не означав її розпаду. Сталося політичне відособлення князівств і земель унаслідок наростання процесів феодалізації. Але й в умовах удільної

¹ Див.: Паушто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11 сл.

2. Княжа влада на Русі

роздробленості поряд із відцентровими відбувались і доцентрові процеси. Паралельно з прагненням феодалної верхівки на місцях до автономії діяли сили, що об'єднували і згуртовували Русь, насамперед розвиток економічних і культурних зв'язків між князівствами і землями. Сприяли консолідації земель і князівств ідеї давньоруської єдності, прагнення до відновлення централізованої держави, підсилене постійною половецькою загрозою¹. Та й сама боротьба нащадків Ярослава за київський стіл була майже для кожного з них боротьбою за власний варіант єдності держави. На зміну ранньофеодальній, відносно централізованій монархії X–XI ст. у середині XII ст. прийшла монархія федеративна, що більше відповідала розвинутому етапу феодалної формації². Одні історики (Черепнін, Пашуто³) вважають, що Руською державою купно правили найсильніші Ярославичі (колективний сюзеренітет), інші (Рибаків, Толочко, автор цих рядків) схилиються до думки, що політичну стабільність у країні підтримували дуумвірати глав головних князівських кланів. Ця думка повністю відповідає свідченням джерел, насамперед Київського літопису XII ст.

Дуумвірати як спосіб княжої влади в державі XII ст. Дехто з вчених переконаний, що сукупне правління було особливістю влади на Русі, починаючи з часу виникнення державних структур в Наддніпрянщині. Першими дуумвірами були начебто Аскольд і Дір ще в другій половині IX ст. Та історики ще в XIX ст. довели, що в дійсності вони княжили послідовно, один за одним. Спочатку Аскольд (він здійснив масштабний похід на Константинополь 860 р.), а за ним Дір, саме якого, найімовірніше, усунув Олег з київського стола близько 882 р. Так само не витримує критики джерелами думка щодо сукупного правління

¹ Черепнін Л. В. Вопросы методологии исторического исследования. М., 1981. С. 116.

² Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975. С. 14–15.

³ Пашуто В. Т. Особенности структуры Древнерусского государства // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 75.

в 882–912 (922) р. Олега й Ігоря. Насправді Олег княжив у Києві одноосібно, й Ігореві довелось чекати своєї черги тридцять (а за Новгородським першим літописом молодшого ізводу – сорок!) років.

І все ж таки фольклорна традиція не без підстав поставила поряд Аскольда з Діром і Олега з Ігорем. Адже спільне правління двох князів було звичайною справою в родоплемінному суспільстві. Пригадаймо двох царів у Спарті або двох каганів у Хозарії. Можливо, колись так було у східних слов'ян¹. Ця традиція продовжилась у видозміненому вигляді вже в суспільстві, що вступило на шлях розвитку феодальної формації. Першим справжнім дуумвіратом на Русі стало сукупне правління Ярослава Володимировича і його брата Мстислава (1026–1036 рр.). Воно справило великий вплив на суспільство, про нього пам'ятали принаймні до кінця XII ст. Далі можна пригадати тріумвірат Ярославичів (1054–1073 рр.), співправління Всеволода Ярославича з сином Володимиром Мономахом (1078–1093 рр.), Володимира з братом у перших Святополком (1094–1113 рр.). Всі ці сукупні форми керівництва країною чималою мірою сприяли стабілізації внутрішнього становища в державі, припиненню міжкнязівських «катор» (чвар), успіхам у стримуванні загрози з боку Половецького степу.

Вступ Русі в добу роздробленості, коли послабилась централізація влади в державі, логічно відкрив шлях традиційним формам сукупного правління в країні – дуумвіратам. Система колективного сюзеренітету групи найсильніших князів над Руссю не тільки не суперечила системі дуумвіратів, а органічно поєднувалась із нею. Просто серед них виділялись двоє, що брали на себе і владу, й більшу відповідальність за долі Руської землі. Оскільки політичне й соціальне життя держави проходило в основному на півдні, влада дуумвіратів поширювалась головним чином на Південно-Західну Русь.

¹ *Котляр Н.* Многоглавая власть. Дуумвираты и триумвираты Древней Руси // Родина. М., 1998. № 2. С. 34.

2. Княжа влада на Русі

Із 40-х років XII ст. дуумвірати складали глави двох найсильніших княжих кланів, на які на той час розділився рід Ярославичів: волинські й володимиро-суздальські Мономашичі й Мстиславичі, смоленські й галицькі Ростиславичі, чернігівські Ольговичі й Давидовичі. На відміну від суспільно корисних дуумвіратів другої половини XI – початку XII ст., дуумвірати другої половини XII ст. лише підтримували хитку політичну рівновагу на Півдні Русі, діяли звичайно в інтересах голів тих кланів і тому не мали політичного майбутнього. До того ж укладались такі союзи під тиском обставин й не переслідували якихось глобальних планів. Особливо показовим був перший серед дуумвіратів другої половини XII ст.

Він склався в розпалі громадянської війни на Русі 1146–1154 рр., яка спалахнула завдяки тому, що онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич сів на київський престол, обійшовши своїх дядьків В'ячеслава і Юрія Володимировичів. Вони мали перевагу перед ним у справі посідання київського стола за порядком «лествичного восхожденія». Першу роль серед синів Мономаха відігравав Юрій, прозваний Долгоруким. Війна, в яку були втягнені майже всі руські князі, проходила з перемінним успіхом. 1150 року Ізяслав потрапив у скрутне становище, опинившись у стратегічних лещатах: на допомогу своєму сватові Юрія прийшов Володимирко галицький. Київський князь запросив В'ячеслава Володимировича ... вокняжитись у Києві: «Ты ми еси отецъ, а се ти Киевъ, а се волость; которое тобѣ годно, то возми, а иное мнѣ вдай!». Але В'ячеслав почувався ображеним раніше небожем, трохи попручався, а потім погодився: «И тако цѣловаста хрестъ ... на томъ: Изяславу имѣти отцемъ Вячеслава, а Вячеславу имѣти сыномъ Изяслава»¹.

В'ячеслав згідно цієї угоди передав свою дружину Ізяславу і доручив йому державні справи. Так склався дуумвірат Ізяслав Мстиславич – В'ячеслав Володимирович. Формально Ізяслав визнав старійшинство дядька, оголосив себе його васалом, але

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 278.

насправді В'ячеслав відігравав суто декоративну роль, Ізяслав використовував його як буфер у стосунках із Долгоруким. Головною причиною створення цього дуумвірату було бажання Ізяслава вибити з рук Долгорукого небезпечну зброю: за порядком родового старійшинства той був старшим від небожа, але, уклавши «ряд» із В'ячеславом, Ізяслав формально виконав умову принципу «лествичного восхождения», коли влада діставалась старшому в роді. А тим старшим був не Юрій Долгорукий, а В'ячеслав.

Отже, інститут старійшинства все більше перетворювався на інструмент політичної боротьби на Русі, в козиру карту, за допомогою якої можна було досягти законної, освяченої традицією і родовим правом переваги над суперником, котрий не зумів вдатись до цього засобу.

Домовившись з небожем про спільне правління, В'ячеслав послав своїх мужів до Смоленська, де княжив молодший брат Ізяслава Ростислав, і оголосив йому, що Ізяслав «добувъ Руской земли, и на мнѣ честь положилъ и посади мя в Киевѣ» – як бачимо, В'ячеслав (чи хтось з його оточення) зрозумів і свій статус і те, кому він ним зобов'язаний. Він просив Ростислава діяти з ним заодно. Це ж саме сказав Ростиславу й посол Ізяслава: «У тебе Смоленскъ, тоже, брате, все урядивъ тамо, пойди же къ намъ ...»¹. Ізяслав намагався додатково зміцнити своє становище в Києві за допомогою брата. Укладення дуумвірату з В'ячеславом допомогло Ізяславу наступного року здолати Долгорукого і утвердитися в Києві, де він досидів до самої смерті в 1154 р.²

Після кончини Ізяслава його брат Ростислав вступив у дуумвірат з тим же В'ячеславом. Якщо виходити з літописного оповідання, то ініціатива виходила від Ростислава Мстиславича. Він приїхав із свого Смоленська до Києва, де його з радістю зустріли кияни, після чого він «ехаста поклонистася отцу своему Вячьславу», визнавши тим самим його старійшинство. В'ячес-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 292.

² Там же. С. 323.

2. Княжа влада на Русі

лав привітно прийняв його, мовивши: «Сыну! Се уже въ старости есмь, а рядовъ всихъ не могу рядити; а, сыну, даю тобѣ, якоже братъ твой держаль и рядиль, такоже и тобѣ даю. А ты мя имѣй отцемъ и честь на мне держи¹, якоже и братъ твой Изяславъ честь на мнѣ держаль и отцемъ мя имѣль»². Літописець, ймовірно, скористався текстом княжої грамоти з державного архіву. Але й цьому дуумвіратові не судилося довге життя. В'ячеслав пережив свого небожа Изяслава ледве на місяць, після чого Ростислав втратив Київ у змаганні з чернігово-сіверським князем Изяславом Давидовичем.

Обидва дуумвірати 1150–1154 рр. не справили помітного впливу ні на державну структуру Русі, ні на княжу владу. Не дивно тому, що наступні чверть століття спливли в суперництві за Київ княжих кланів, переважно південноруських Мстиславичів, Ростиславичів та Ольговичів. Воно проходило з перемінним успіхом, аж поки 1181 р. не був створений дуумвірат глав Ростиславичів – Рюрика і Ольговичів – Святослава Всеволодича. Ініціатива виходила від Рюрика, що виглядає парадоксальним: адже незадовго перед тим він переміг Святослава в битві поблизу Києва і загнав того до Чернігова. Проте «Рюрикъ же аче побѣду возма, но возлюби мира паче рати и пожити хотя въ братолюбьи» запропонував супернику спільно правити в Південній Русі. Він «собѣ взя всю Рускую землю»³, А Святославу великодушно віддав Київ⁴.

Дуумвірат Рюрик – Святослав. Думаю, що, пішовши на співправління з Святославом, Рюрик керувався тверезим стратегічним розрахунком: утримати Київ з огляду на неминучий в недалекому майбутньому конфлікт з володимиро-суздальськими князями, було незмірно важче, ніж південну Руську землю. Володіння ж цією землею (давнім великокнязівським доменом), її в більшості чудово укріпленими містами і замками

¹ Визнавай старійшим.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 324.

³ Там же. С. 421–422.

⁴ Там же. С. 422.

й багатими волостями, що належали до них, давало Ростиславичам матеріальну й силову перевагу над Святославом, оточеним ними з усіх боків.

Вступивши в дуумвірат із Святославом, Рюрик, мабуть, сподівався придушити міжкнязівські усобиці, стабілізувати становище в країні й успішніше протистояти агресивному половецькому степові. Хоча надії на підтримку Святослава в боротьбі з кочовиками виявились примарними: адже Ольговичі взагалі й Святослав Всеволодич зокрема сумно уславились на Русі дружбою та співробітництвом з половецькими ханами, використанням їхньої сили в міжусобній боротьбі. Історія сукупного правління на півдні держави Рюрика і Святослава частково підтвердила і надії, і побоювання Рюрика¹.

Об'єднання сил Ростиславичів та Ольговичів завдяки встановленню дуумвірату їх глав дозволило їм перейти в наступ на Половецький степ, при тому, що Святослав часто зволював з воєнними діями проти кочовиків, а то й відмовлявся від них. Але становище великого князя київського змушувало його збройно виступати проти ханів, хай часто й демонстративно. Починаючи з 1183 р. літописи повідомляють про кілька переможних походів у степ руського війська. Співправління Рюрика із Святославом при всіх негативних сторонах цього союзу дещо стабілізувало внутрішнє становище Південної Русі, послабило загрозу з боку степовиків.

Та в липні 1194 р. київський государ Святослав Всеволодич помер. В останні роки між дуумвірами почастішали незгоди, доходило до збройних конфліктів поміж їхніми людьми. Здавалось би, Рюрик мав відчувати полегшення, він нарешті став великим князем київським, здобувши повноту влади в Південній Русі. Та в стольному граді Русі він почувався незатишно і невпевнено, як видно з Київського літопису. Кончина Святослава порушила хитку рівновагу між двома центрами влади в державі: Києвом і Володимиром-на-Клязьмі.

¹ *Котляр Н. Ф.* Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003. С. 253–254.

2. Княжа влада на Русі

Рюрик Ростиславич намагався виправити становище. На початку 1195 р. «посла Рюрикъ по брата своего по Давыда къ Смоленську, река ему: «Брате! Се вѣ осталася старѣйши всѣхъ в Руськой землѣ, а поѣди ко мнѣ Киеву; что будетъ на Руской землѣ думы и о братьи своей, о Володимерѣ племени¹ и то все укончаевѣ... И с братомъ своимъ Рюрикомъ [Давид] ряды вся уконча о Руской землѣ, и о братьи своей...»².

Привертає увагу настирливе прагнення Рюрика представити південну Руську землю володінням нащадків Володимира Мономаха й піклуватися про неї спільно з іншим членом клану Ростиславичів Давидом. Як бачимо, Ольговичі й північноруські Мономашичі ним у розрахунок не брались. Однак у квітні 1197 р. Давид Ростиславич помер, і Рюрик залишився віч-на-віч з великим князем володимиро-суздальським Всеволодом на прізвисько Велике Гніздо.

Змагання за загальноруське старійшинство. Швидкоплинний дуумвірат братів Ростиславичів не зміг стати реальною силою в Давньоруській державі. Він був здатний хіба що дещо стабілізувати становище в Південній Русі, навколо Києва. Тому що того самого 1195 р. Всеволода Юрійовича інші князі визнали «старейшим», принаймні у «Володимере племени»³. В кінці XII ст. міжкнязівські відносини в державі, образно кажучи, крутилися навколо вісі Київ – Чернігів – Суздаль. У них неминуче були втягнені всі інші князі. Робились спроби зближення позицій Києва і Суздаля. Типовим для цього часу був династичний союз між київським і рязанським князями, що відносився до 1199 р.: «Благовѣрнѣй великий князь Рюрикъ Ростиславичъ отда дщерь свою Всеславу, в Рязань, за Ярослава за Глѣбовича»⁴. Рязанський князь був ближнім васалом Всеволода Велике Гніздо, тим самим Рюрик потрапляв до орбіти впливу останнього.

¹ Нащадках Мономаха.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 458,459. Даткування подій див.: Бережков Н. Г. Указ. соч. С. 207.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 461.

⁴ Там же. С. 474.

Все ж таки Всеволод Юрійович, визнаний найстаршим серед руських государів, не мав повноти влади на Русі. В Русі Південній головним князем визнавали Рюрика і його наступників. Тому Всеволод обережно поводився з південоруськими князями, не бажаючи даремно дратувати їх.

На кінець XII ст. відомості літописів про стосунки між князями й загальноруське старійшинство робляться все рідшими. Давньоруська держава неухильно дробилась. Федерація земель і князівств, на яку переросла країна на початку роздробленості, на початку XIII ст. перетворилась на конфедерацію. Соціальні й політичні зв'язки між землями, що складали її, послабшали, в багатьох випадках стали спорадичними, а то й формальними. Старіючий Всеволод Юрійович, поглинений справами свого величезного князівства, все рідше втручався в південноруські справи. Говорити про загальноруську владу, хай і відносну, відтоді не доводиться і говорити. Хоча на початку XIII ст. і великий князь київський і творець Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславич визнають його «отцем и господином» і навіть просять його, «дабы ти [Рюрику] Киевъ опять даль»¹. Таким був сумний фінал еволюції державності в Давній Русі.

¹ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 419.

3. Керівні органи держави

Давньоруська державність склалась у добу раннього (для Східної Європи) середньовіччя, коли суспільство перебувало на початковій стадії становлення. Попервах не можна говорити про якісь постійні владні структури, принаймні – до середини XII ст., коли така структура виникає. Йдеться про княжий двір.

Двір государя був серцем середньовічної держави, – що в Західній Європі, що на Русі. Як слушно писав відомий історик, діяльність двору обіймала всі сфери тодішньої політики й управління. Своєю владою князь міг розпочати війну, призначити похід, укласти союз та підписати мир. Він видавав закони, «в своїх руках мав усю адміністрацію землі і провадив її безпосередньо», розпоряджався прибутками князівства, визначав рівень і характер податків, призначав свою адміністрацію: тисяцького, сотників, десяцьких та ін.¹ Двір монарха як інститут влади регулював економічні відносини, був осередком культурного, релігійного, взагалі духовного життя, стимулював усі процеси, що відбувалися в державі. Особа государя вирішальним чином впливала на діяльність держави і згуртовувала націю, – звичайно, коли той государ відповідав своєму призначенню². *Двір уособлював державну службу в середньовічній Русі.*

Не може бути сумніву в тому, що на Русі княжий двір мав свої особливості соціального, економічного, політичного та ін. характеру, через що не варто поширювати на нього геть усі висновки, зроблені вченими на матеріалі західноєвропейських країн: Франції, Германії чи Англії. Разом із тим, загальноєвропейські закономірності еволюції людського

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 224–226.

² Див.: Двор монарха в средневековой Европе. Вып. 1. М.; СПб., 2001.

суспільства, насамперед соціально-економічні, поширювались і на весь східнослов'янський світ. Тому не можна вивчати процеси суспільно-політичного життя на Русі в ізоляції від аналогічних явищ у Центральній та Західній Європі.

Отож, двір государя був осердям середньовічної держави. Однак він не міг існувати. Принаймні, наївним було б думати, що той двір складається одночасно з виникненням того чи іншого державного утворення. Адже давньоруська державність народилась і розвивалась певний час у родоплемінному середовищі й більше ста років мала дружинний характер¹. Панівна верства Давньоруської держави була представлена тоді верхівкою дружини, з її членів протягом десятиліть складався елементарний апарат управління, дружина здійснювала збирання данини й судові функції.

Державна структура і система управління Київської Русі початків її формування представлена у договорах Олега й Ігоря 911 і 944 рр., вписаних до Повісті временних літ. Суспільство складалось із київського князя, світлих і великих князів або «всякою княжью»², бояр і всіх руських людей³. Дружинники у текстах угод з греками чомусь не названі. Але ж великі бояри та й, мабуть, племінні князі входили до дружини київського князя, до її привілейованої верхівки, – бо іншої панівної верстви тоді просто не існувало. Вони ж мусили складати первинний, ще зовсім примітивний, апарат управління. Такою була державна служба в початкову добу існування Давньоруської держави.

Дружина в управлінні країною

Дружина була продуктом не стільки кардинальних змін суспільно-економічних відносин, скільки результатом дії

¹ Мелникова Е. А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование древнерусского государства. Спорные проблемы. М., 1992. С. 39.

² І ті й інші були вождями племінних союзів і князів.

³ Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 18, 23.

3. Керівні органи держави

процесів зародження і розвитку елементів державності. В руках государя вона являла собою засіб примусу і управління, збирання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Дослідники наводять археологічні докази того, що найбільш сильні контингенти дружинників зосереджувались на Середній Наддніпрянщині¹. А це якраз свідчить про конструктивну діяльність дружини в добу становлення східнослов'янської державності.

Доцільно зупинитись на взаєминах між князем і дружинниками на початковому етапі існування Давньоруської держави, що можуть пролити світло на певні особливості її соціального й політичного устрою. Свідчення цього запозичені переважно з фольклорних джерел (які відбилися у літописі), через що їм властиві хронологічна нечіткість та ідеалізація князівсько-дружинних зв'язків.

Виникнення дружини у слов'ян як суспільного прошарку і військового інституту історики датують по-різному: від VI до першої половини X ст. Думки дослідників різняться також щодо стадії розвитку суспільства, на якій утворюються дружини. Дехто бачив можливість формування дружин ще в родоплемінному суспільстві². Інші допускають таку ймовірність, проте не постійну, – коли дружина створювалась для одноразового набігу на сусідів. Адже в дофеодальний період для утримання дружинників у вождів звичайно не вистачало коштів. Один із головних дослідників проблеми виникнення і розвитку дружини А. А. Горський дійшов висновку, що інститут дружини був притаманний суспільствам доби генезису феодалізму, а дружинна знать складається в час виникнення ранньофеодальних суспільств³. Проте таке суспільство народжується у східних слов'ян не в IX, а протягом кінця X–XI ст. Більше того, історик даремно бачить різницю між дружиною (її

¹ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 29.

² Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 21.

³ Горский А. А. Древнерусская дружина. М., 1989. С. 35, 118.

верхівкою) й примітивним апаратом управління, тоді як спочатку то були тотожні поняття.

Джерельні звістки про відносини між князем і дружиною у Повісті временних літ беруть початок лише з часів Ігоря, після 912 р. Та й саме слово «дружина» з'являється у джерелах досить пізно, в описі походу Ігоря на греків 941 р.¹ Слід думати, що так сталося зовсім не випадково і може свідчити про дуже зрослу роль дружини в тодішньому суспільстві і про початок перетворення її верхівки на елементарний апарат державного управління і раду при государі.

У ході другого походу на Царгород у 944 р. Ігор «созва дружину и нача думати» з приводу пропозиції візантійського імператора укласти мир. Дружинники запропонували своєму князеві взяти запропоновані греками золоті паволоки й «не воевати ихъ», і «послуша ихъ Игорьъ»². Як бачимо, дружина по суті вирішує питання війни і миру у мало ще згуртованій державі Ігоря. Знаменитий історик давньоруського права В. І. Сергеевич дотепно зауважив, що «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»³, з нею варто домовлятись. Так діялося, слід гадати, аж до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

У літописі Ігор виглядає залежним від своєї дружини князем. А це означає, що в його час державна влада не була ще достатньо сильною й організованою, а сам він не мав авторитету серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега. Ігор слухається дружинників у всьому, і не лише у найважливішій державній справі – підписання миру з Візантійською імперією. Дружина спонукує князя восени 944 р. піти в останній, трагічний для нього похід за древлянською даниною⁴.

¹ Повесть временных лет. С. 22.

² Там же. С.23.

³ Сергеевич В. И. Русские юридические древности. Т. 1. Территория и население. СПб., 1890. С. 305.

⁴ «И послуша ихъ Игорь» (Повесть временных лет. С. 26–27).

3. Керівні органи держави

Государі Русі другої половини X ст. Святослав та Володимир зображені в літописі як справжні дружинні князі, – це при тому, що обидва вони володіли сильним і незалежним характером. Таким виступає Святослав у розповіді Повісті временних літ за 964 р. про початки його самостійної державної діяльності (коли він перейняв владу від матері Ольги). Його дружина у всьому слухається свого князя, але й він рахується з її думкою та шанує її. Так, на умовляння Ольги хреститися Святослав з ніяковістю відповідає: «Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ? А дружина моа сему смѣятися начнуть!» Она же рече ему: «Аще ты крестишися, вси имуть тоже створити!». Он же не послуша матере...»¹ Можливо, Святослав Ігоревич не розумів важливості прилучення до універсальної світової релігії, як це розуміла його державна матір... Але й якщо розумів би, то все одно не зміг, певно, зважитися здійснити такий важливий крок без ради з своєю дружиною, – певна річ, з її верхівкою.

Охоче й докладно розповідає Повість временних літ про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Маю на увазі епізод із заміною дерев'яних ложок на срібні. Розповідаючи про учти, що їх влаштовував Володимир у своїй гридниці, літописець сповіщає: ««Егда же подъпьяхуться [дружинники], начъняхуть роптати на князь, глаголюще: «Зло есть нашим головамъ: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребрянными». Се слышавъ Володимеръ, повелѣ исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рек сиче, яко: «Сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра»»².

Поза сумнівом, літописець вписав до свого тексту уривок дружинного фольклору, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого володаря, не забуваючи при тому про себе. Навряд чи подібний епізод взагалі мав місце, і не лише

¹ Повесть временных лет. С. 30.

² Там же. С. 56.

у стосунках Володимира з дружиною, а й за його попередників. Для нас є важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою князь із дружиною складали немовби єдине ціле. Відносини між князем і дружиною були й службові, жорсткі, й неформальні, теплі, вона поділяла успіхи й неуспіхи князя. Адже дружина – головна опора влади князя, і йому, окрім дружини, по суті не було на кого покластись. Тому радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів – цього вимагали не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого государя. Своєрідним гімном дружинності звучать слова Нестора: «Бѣ бо Володимерь любя дружину, и с ними думая о строи земленѣмъ, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣмъ...»¹.

За доби Володимира Святославича завершується існування *дружинної форми держави*. Вже у літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє майже виключно військову і воєнну роль. Та все ж таки дружинність країни не могла скінчитися раптово, в один день чи навіть рік. Ярославу теж доводилось рахуватись із своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Розповідаючи про його вокняжіння у Києві, Нестор не забуває згадати й про тих, хто забезпечив йому перемогу: «Ярославъ же съде Киевѣ, утеръ пота с дружиною своею, показавъ побѣду и трудъ великъ»².

При всьому тому в часи Ярослава дружина і дружинність як фактори соціально-політичного життя поступово втрачали свої позиції, що відзначено О. Є. Пресняковим при вивченні пам'яток давньоруського права. Він помітив, що у найдавнішій частині Руської Правди збереглись риси дружинного права, але вони опинились на другому плані тому, що новгородцям пощастило добитись від князя захисту проти сваволі дружинників. «Якщо це так, – підсумував свої спостереження вчений, – то князівська влада вперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті одержує характер урядової влади і князь із «начальника

¹ Повесть временных лет. С. 56.

² Там же. С. 64.

3. Керівні органи держави

дружини» робиться «земською владою»¹, тобто владою для всього народу, а не виразником інтересів самої дружини, як це було раніше.

Джерела пізнішого часу, другої половини XII–XIII ст., розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, дитських та ін. Разом із тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається й термін «гриді», здебільшого для позначення верхівки дружинників. Під 1166 р. Новгородський перший літопис відзначив: «Приде Ростиславъ [Мстиславич] ис Кыева на Луки и позва новгородьце на порядъ: огнищане, гридь, купцѣ вячьшее»². А в 1195 р. володимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович закликав новгородців у похід на Чернігів, «на Ярослава и на всѣ Ольгово племя... Идоша съ княземъ Ярославьмъ [Володимировичем] огнищане и гридьба и купци»³. Обидва рази гриді згадуються новгородським книжником у колі заможних людей: «вячьших» купців і огнищан, котрі теж були багатими громадянами Новгорода. Це наводить на думку, що частина тих гридів також належала до дружинної верхівки.

Дружина з середини XII ст. перестає бути єдиним владним шаром, до нього відтоді входить лише її горішній прошарок. А зародження протягом другої половини XI–XII ст. індивідуального феодалного землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верству: земельну аристократію з числа все тих же старших дружинників, боярства і частини старої племінної знаті, що зуміла спритно перетворитися на бояр.

Поступово переростаючи на феодалну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати певну роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII ст. З неї виходили адміністратори й радники князя. Напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣде Святополкъ с своєю дружиною,

¹ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII ст. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 370.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 32.

³ Там же. С. 42.

а Володимерь с своєю в единомъ шатрѣ. И почаша думати» про майбутню війну з кочовиками. А Мономах у «Повчанні» розповідає про повсякденне життя князя, його сповнений турбот день і згадує про своїх радників: «сѣдше думати с дружиною...»¹. І в тому і в іншому випадку йдеться, поза сумнівом, про вищий шар дружинників.

Не варто говорити про існування *княжого двору* на Русі в X–XI ст., як часто пишуть у наш час, особливо західні вчені. Про двір як владну структуру до другої половини XII ст. не доводиться й згадувати. Країною управляв князь і його найближче оточення. Адже государ і був на того часній Русі державою – іншої не існувало. Довірені люди князя, найближчі до нього дружинники і бояри, від його імені збирали данину, вершили суд і здійснювали адміністративні функції. Однак твердого правила у цьому не було. Так, Ігор віддав древлянську данину воєводі Свенельду, але не визначив точно, яку саме частку тієї данини воєвода брав собі, а яку мав віддавати князеві. Завдяки цьому князь і загинув, намагаючись зібрати з древлян данину, що йому не належала. Важливо відзначити, що ту надмірну данину Ігор пішов збирати під тиском власних дружинників, котрі заздрили Свенельдовим, що, на їх думку, були багатшими від них².

Історики неодноразово намагались виявити параметри і риси стабільності в літописних розповідях про державну діяльність дружинників, зокрема встановити посади й інститути управління на Русі X–XI ст. Літописи найчастіше називають воєвод. Наприклад, під 945 р. Повість временних літ зауважує: «Вольга [Ольга] же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ съ дѣтскомъ Святославомъ, и кормилецъ его Асмудъ и воєвода бѣ Свѣнелдъ»³. Воєводи згадуються після цієї першої про них згадки в літописі Нестора неодноразово, звичайно як проводирі військових загонів, воєначальники. Слово «воєвода» належить до числа загальнослов'янських і спочатку означало:

¹ Повість временных лет. С. 102, 117, 118.

² Там же С. 26, 27.

³ Там же. С. 27.

3. Керівні органи держави

ватажок племінного ополчення. На Русі воно означало будь-якого військового начальника – від керівника війська (якщо на чолі його не стояв князь) до проводиря невеликого загону¹. Однак слово «воєвода» аж ніяк не може прикладатись до члена княжої адміністрації. Ні в дружинні часи (IX – початок XI ст.), ні пізніше.

Складання і еволюція державної служби (княжого двору) в XII–XIII ст.

Виникає природне питання: яким же чином здійснювалось управління князівством у часи, коли двору як владної структури ще не існувало?

Пів-століття тому історики, серед них і дуже авторитетні, уявляли керівний апарат давньоруського князя в XII–XIII ст. таким чином. З виникненням розвитком вотчинного господарства, князівського і боярського, все більшу роль відіграють слуги-управителі. «Князь постійно оточений ними; вони управляють його домом, двором, господарством, що приносить все більший прибуток; з ними він звик радитись, вони входять до складу княжої молодшої дружини. Представники передньої старшої дружини тепер самі впритул зайнялись вотчинними і господарськими справами... Їх менше цікавлять княжі справи, а князь тепер менше відчуває потребу в «мужах батьків своїх». Тільки «думають» про всі важливі справи вони, як і раніше, разом»². Йдеться про часи XII–XIII ст. А як було раніше?

У намальованій знаменитим нашим вченим яскравій та емоційній картині багато було переглянуто пізнішими дослідниками. Але головна теза щодо значення управителів у княжому дворі є вірною. Та чи зберігає значення це положення для часів X–XI ст.? Навряд. Купка старшої дружини (і боярства, що входило до неї) зовсім не була структурована, обов'язки

¹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 1. М., 1988. С. 457–458.

² Мавродин В. В. Социально-политический строй // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. II. Общественный строй и духовная культура. Под. Ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера. М.: Л., 1951. С. 23.

по управлінню державою чи хоч би маєтком князя не були розподілені між ними й чітко визначені. Безумовно, на практиці подібна спеціалізація серед оточення князя могла існувати. Хтось серед дружинників чи бояр вправніше від інших збирав данину, інший мав нахил до судових справ тощо. Проте спеціалізація, і то не абсолютна, з'явиться лише тоді, коли утвориться *княжий двір* як постійна і неодмінна складова частина державного організму, як головна інституція державної служби.

Сам термін «княжий двір» у значенні владної структури зафіксований джерелами з середини XII ст. У такому значенні він продовжує виступати протягом усього XIII ст., та й пізніше. Обставини, рушійні сили й фактори народження княжого двору як владної структури доцільно вивчати у річищі дослідження політичної та суспільно-економічної еволюції Давньоруської держави часів удільної роздробленості. Розвиток князівського і боярського землеволодіння, що спричинився до політичного розчленування країни і перетворив Русь на федеративну монархію з 40-х років XII ст., відіграв вирішальну роль у зміні старої елементарної системи управління (яка уособлювалась у княжій дружині), коли держава була відносно об'єднаною і централізованою, на нову структуру державного управління – *княжий двір*¹. Неважко зрозуміти, що така зміна відбувалась болісно для панівної верхівки, оскільки в її перебігу частина бояр природно відсторонювалась від управління, їх змінювали інші, з плином часу все менш знатні люди.

Історики по-різному пояснювали причини зміни дружини двором. Виглядає ймовірною гіпотеза, за якою це сталося внаслідок розділення до того відносно єдиної Давньоруської держави на окремі князівства і землі. Двір виник із становленням і розвитком князівських доменів (володінь) і, головне, з втратою панівним класом загальнодержавної корпоративності

¹ *Свердлов М. Б.* Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – трети XIII вв. СПб., 2003. С. 591.

3. Керівні органи держави

у вигляді дружини по мірі розвитку боярської вотчинної власності¹.

Сфера діяльності княжого двору, принаймні в XIII ст., зовсім не обмежувалась збиранням данини, судовими і адміністративними функціями. Виключне становище суверена, від якого залежали всі інші в князівстві, зумовлює статус двору протягом усієї історії середньовіччя як осередку політичної системи, що виходить за межі приватного життя і приватного житла монарха. Двір був резиденцією государя і політичним центром держави. У своєму складі він налічував кілька десятків, а то й сотень чоловік (так бувало у великих князівствах: Галицько-Волинському, Чернігівському, Володимиро-Суздальському), і це пояснюється не лише суто управлінськими функціями, а й тим, що люди двору були водночас і охороною, і адміністраторами, і радниками, і навіть воєнною силою, що завжди перебувала під рукою суверена.

Всіх членів княжого двору, і посадовців і міністеріалів, поряд із відбуванням служби, об'єднували, згуртовували особисті неформальні зв'язки, що обіймали досить широке коло учасників дійства: особисту охорону князя, його улюбленців і слуг. Як і всюди в тогочасній Європі, стосункам між людьми двору були властиві суперництво та інтриги, що певною мірою врівноважувались відносинами солідарності та взаємодопомоги². У Південно-Західній Русі це особливо наочно видно на прикладі двору Данила Романовича Галицького (20-і – 40-і роки XIII ст.), в якому безперервно суперничали бояри різного походження (галицькі та волинські) і різної політичної орієнтації, й воєводи, що прагнули до першості за рахунок своїх колег, і посадовці різних рангів, і навіть міністеріали –

¹ Горский А. А. Древнерусская дружина. С. 81.

² Хачатурян Н. Г. Запретный плод... или новая жизнь монаршего двора в отечественной медиевистике // Двор монарха в средневековой Европе. Вып. 1. М., 2004. С. 17.

нижчі службовці, котрі навіть не завжди бували шляхетного походження¹.

Разом із тим, певна і відносна в умовах політичного роздроблення Русі стабільність двору як державної владної структури спиралась на традицію служби княжих дружинників, яка бере початок у сивій давнині. Ще в XIX ст. історики дійшли висновку, що в XII і XIII ст. служба княжих дружинників (принаймні тих, хто потрапив на сторінки літопису) була нерідко спадковою. Тим більше підстав, здається, вважати, що така служба існувала й у попередні часи: в X і XI ст., коли дружинники ще не мали ні землі, ні значних цінностей, і повністю перебували на утриманні свого государя й залежали від нього в усьому. Коли дружинники й члени двору, навіть міністеріали, вступали на службу до князя, вони складали присягу за себе і за своїх дітей вірно йому служити.

Двір князя звичайно складався поступово, з місцевих і приїжджих бояр, дружинників і слуг, котрі в годину вступу на службу оцінювались за своєю бойовою репутацією й іншими особистими заслугами. Кожний мав своє «місце» і свою «честь» і кожний ними дорожив. Тому двір князя як владний апарат був сталим і міцним організмом, а зовсім не випадковим набродом випадкових людей².

Історикові середньовіччя особливо важливим уявляється вивчення ролі двору в становленні і розвитку державності, про що маємо, на жаль, лише принагідні й випадкові вказівки джерел, насамперед Галицько-Волинського літопису XIII ст. Те ж саме можна сказати і про змальовані джерелами обставини розвитку давньоруської державності в XII ст. навколо Києва. Одним з головних питань історії двору є вивчення обставин і встановлення часу народження самої владної структури, що називається «княжий двір». Найбільш прийнятною виглядає

¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. К., 1998. С. 160 та ін.

² Веселовский С. Б. Исследования по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969. С. 466–469.

3. Керівні органи держави

думка, за якою інститут двору виник не пізніше останньої третини XII ст.¹ Цей висновок стосується головним чином двору Великого Новгороду. Гадаю, що для Південно-Західної Русі такий час був серединою XII ст.

Двір одержував сильний і постійний імпульс розвитку завдяки тому, що ця владна структура, породжена настанням роздробленості, була особливо важлива для государя і його влади за доби політичного роз'єднання країни і загальній нестабільності життя. Бо двір як близьке оточення государя і бойовий загін, що завжди перебував під його рукою, був конче потрібний у роки, коли князі боролись між собою все за нові й нові володіння, часто змінювали столи, перебираючись з менш вигідного і менш престижного на кращий. Тоді двір теж перебирався у нове для нього місто, вирішальним чином впливаючи і на його життя, і на життя тієї волості, яку те місто відтоді очолювало. Яскраві свідчення цього зберіг Галицько-Волинський літопис XIII ст.²

Отже, двір як особлива структура вірних князеві служилих людей зберігався при переїзді государя з одного князівства до іншого. Тому двір – спадкоємець дружини – являв собою завжди готову до дій внутрішньо структуровану організацію бояр і дворян, загін воїнів, адміністративний апарат і довірених слуг княжого двору. Попередніх молодших членів дружини «отроків» замінили слуги і дворяни. Літописи та інші джерела знають різновиди людей двору, таких, як тіуни, стольники, меченоші, сідельничі та ін. Однак то спочатку ще не були придворні титули чи посади, а лише тимчасові доручення.

Княжий двір попервах виконував ті самі функції, що й дружинна управа. Бояри представляли государя на місцях, у найвизначніших містах князівства. Данини і судові мита

¹ Назаров В. Д. «Двор» и «дворяне» по данным новгородского и северовосточного летописания (XII–XIV вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1979. С. 104.

² Галицько-Волинський літопис. К., 2002. С. 80, 81, 92, 94 та ін.

на користь князя, як і раніше, збирали посадники й тіуни, адміністратори князівського панського господарства. Із зібраного вони виділяли десятину церкві і залишали частину собі як утримання на службі – податна і адміністративно-судова система матеріально забезпечувала княжих людей грошовим і натуральним кормом за виконання посадових обов'язків. Як писав М. Б. Свердлов, «особливим видом такого забезпечення за васальну службу залишались прямі роздачі князем із казни матеріальних цінностей: золота і срібла»¹. Такі винагороди беруть коріння у сивій давнині.

У вступній статті до Новгородського першого літопису молодшого ізвода книжник із захопленням і ностальгією згадує про ідеальні часи відносин між князем і дружиною: «Како быша древни князи и мужие ихъ, и како отбараху Руския землѣ, и ины страны придаху под ся; тѣи бо князи не збираху многа имѣния, ни творимыхъ вирь, ни продажъ вьскладаху люди; но оже будяше правая вира, а ту возмь, дааше дружинѣ в оружье. А дружина его кормяхуся, воюющее ины страны и бьющесе и ркуще: «Братие, потягнемъ по своемъ князѣ и по Руской землѣ»². Процитовані яскраві слова відносяться не лише до дружини – з перебігом часу вони все більше стосувались усіх васалів князя: бояр, урядовців і слуг.

Зовні все в другій половині XII–XIII ст. виглядало, як в часи існування дружинної держави. Ті самі люди здійснюють від імені государя владні та інші функції, як і раніше, одержують ту саму, звичну винагороду. Але в дійсності все було набагато складніше. Організація служилих государю людей зазнає серйозних змін під впливом загальних і універсальних для всієї Русі процесів соціального, економічного й духовного життя викликаних, знову-таки, наростанням удільної роздробленості. Якась частина купки мало організованих дружинників, що

¹ Свердлов М. Б. Указ. соч. С. 195.

² Новгородская первая летопись...С. 104.

3. Керівні органи держави

забезпечували функціонування влади, поступово переростає на організацію державної служби – *княжий двір*¹.

Двір і дворяни

Зростання ролі й значення двору в усіх сферах державного буття неминуче впливало і на розвиток середньої й нижньої верстви служилих людей. Протягом кінця XII–XIII ст. багато бояр і старших дружинників замінюються в апараті державного керівництва молодшими, а також людьми, вже не зв'язаними з дружиною і боярством. Тому в джерелах з'являється термін «дворяни», тобто люди княжого двору. Вони перебували в жорсткій залежності від князя².

Поняття «дворяни», що позначало служилих государю людей із поєднаними адміністративно-судовими, військовими і суто службовими у самому дворі функціями, увібрало в себе різних за походженням і становищем людей. То були і незначні чини двору і міністеріали, дрібні чиновники, що часом перебували у феодалній залежності від государя. Дружинні реальності й традиції, так само, як самі дружинники, поступово відійшли в минуле. Відзначена дослідниками на матеріалі Північно-Східної Русі ця закономірність може бути, на мій погляд, застосована до всіх руських земель XII–XIII ст., зокрема Південно-Західних.

У давньоруській мові слово «двір» мало два основних значення: 1. обнесене огорожею місце навколо будинку (зокрема, княжого) і 2. маєток чи господарство. Проте в термінології літописів це слово мало ще одне, основне в нашому випадку, значення: княжий двір був резиденцією государя, місцем виконання ним адміністративних і судових функцій, осередком

¹ *Котляр М. Ф.* Фномен княжого двору на Русі // Український історичний журнал. 2006. № 4.

² *Кобрин В. В., Юрганов А. Л.* Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. 1991. № 4. С. 56, 57.

надходження і перерозподілу державних податків і судових зборів і штрафів¹.

При тому, що двір князя був зосередженням і уособленням його влади, прямих згадок про нього в джерелах мало. Тому доводиться використовувати побіжні, непрямі свідчення про двір літописів та інших пам'яток писемності. Хіба що в новгородському літописанні двір виступає порівняно часто. Йдеться насамперед про Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів. Та не варто думати, ніби існування княжого двору було властиве Новгороду більше від інших міст-резиденцій руських государів. Адже без двору і його апарату, государ на Русі (так само, як і в інших європейських країнах) не міг ні правити, ні просто існувати.

Річ у тому, що в Новгороді, як більше ніде на середньовічній Русі (за винятком хіба що сусіднього Пскова) вирувало жорстке і майже постійне протистояння князя з його двором і новгородської громади на чолі з вічем. Ось це постійне, часом драматичне, суперництво спонукувало літописців чітко відділяти князя та його оточення від новгородців, насамперед від міського віча. Мабуть, тому звичайно двір государя виступає в новгородських джерелах самостійно, як особлива політична сила, і через це згадується у них набагато частіше, ніж в будь-яких інших давньоруських літописах.

Століття тому М. С. Грушевський, вивчаючи владні структури в Давній Русі XII–XIII ст., зауважив, що «до органів центрального управління належав ще й княжий двір, бо й на Русі, як і в інших примітивних державних організаціях, в організації двору й функціях двірських урядників нерозлучно в'язалися функції державні з приватним характером княжих господарських агентів»². Крізь це стилістично неохайне формулювання проступає загалом вірна думка: двір сполучав у собі діяльність державну з приватною, бо був ще й садибою князя.

¹ Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». М., 1975. С. 109, 110.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. К., 1905. С. 231.

3. Керівні органи держави

Двір у Київській Русі, зокрема у Галицькій та Волинській землях, прихований за термінами джерел, про нього майже немає прямих згадок у них. Але в контекстах джерельних звісток південноруських літописів (часто непрямих) княжий двір стольних міст Південної Русі як головна інституція державної служби виступає не менш активно діючим, ніж у Новгороді.

Двір неодмінно існував у кожного князя, великого чи малого. Зрозуміла річ, найчисленніші двори мали великий київський князь і государі значних, найбільших на Русі князівств: галицький, волинський (в XIII ст. галицько-волинський), чернігівський, володимиро-суздальський, смоленський, рязанський, тверський. Новгородський перший літопис старшого і молодшого изводів містить часті згадки про княжий двір, починаючи з останньої чверті XII ст. Варто розглянути їх у хронологічному порядку.

У 1192 р. новгородський князь Ярослав Володимирович під час перебування у Пскові (що політично залежав від Новгороду) «дворъ свой пославъ съ плѣсковизи [псковичами] воевать [на німців], и шьдъше възьша городъ Медвежю голову и пожьгоша...»¹. Так само у ратних справах 1220 р. діє двір іншого новгородського государя Всеволода Мстиславича (сина тодішнього київського князя Мстислава Романовича), коли той посварився з новгородським посадником Твердиславом, за спиною якого стояла новгородська громада: «И поиде князь Всеволодъ съ Городища² съ всѣмъ дворомъ своимъ, и скрутятся в бърне, акы на рать, и приеха на Ярославль дворъ; новгородци к нему въ оружи и сташа пълкомъ на княжи дворъ»³. У цьому контексті слово «двір» виглядає синонімом дружини.

А от через два роки у звістці Новгородського літопису двір виступає вже у традиційному значенні цього поняття: «На ту

¹ Новгородская первая летопись... С. 40.

² резиденція новгородських князів у кількох верстах від Новгороду.

³ Новгородская первая летопись ... С. 60.

же зиму князь Всеволод¹ побеже вь ночь, утаивсья из Новагорода, съ всемь дворомь своимь», мабуть, розсварившись з посадником і вічем. Те ж саме бачимо в повідомленні цього джерела 1224 р.: Всеволод Юрійович знову утік з «Новгорода вь ночь, утаивсья, съ всѣмь двором своимь»², після чого сів у Торжку, на межі Новгородської землі з Володимиро-Суздальським князівством. Стався традиційний для Новгорода конфлікт між князем, з одного боку, і вічем з посадником – з іншого. Про це свідчить та обставина, що до Торжка «приеха къ нему отець Гюрги съ пълкы и брат его Ярославъ и Василко Костянтиновиць съ ростовци, Михаилъ с черниговьци». Юрій поставив вимогу перед новгородцями видати йому призвідців сварки з його сином, на що ті відповіли відмовою. За це Юрій з іншими князями розорив Новгородську землю поблизу Торжка³.

Наступного року, коли у Новгороді сидів уже інший князь Ярослав Всеволодич, запрошений новгородцями на княжіння з Переславля Залеського, 7000 литовців напали на Новгородську землю і завдали багато шкоди, захопивши Торопецьку волость і пограбувавши купців. Тоді «князь же, Ярославъ и Володимиръ⁴ съ сыномъ и с новотържьци, княж дворъ, новгородцевъ мало, торопцяне съ князьмь своимь Давыдомъ, поидоша на нихъ» і завдали вирішальної поразки, знищивши 2000 воїнів ворога й відібравши у них полон»⁵. Підкреслені мною слова свідчать про те, що основною ударною силою у переможній кампанії Ярослава був його двір, який налічував, можна гадати, не одну сотню бійців.

А літописна розповідь 1245 р. про напад литовців на Новгородську землю повідала про те, що спершу ворог розбив нечисленні контингенти новоторжців, тверичів і дмитрівців, що

¹ Юрійович, син Юрія Всеволодича, онука Юрія Долгорукого.

² Новгородская первая летопись ... С. 61.

³ Там же. С. 64.

⁴ Мстиславич, псковський князь

⁵ Новгородская первая летопись... С. 64.

3. Керівні органи держави

складали новгородське військо. Тоді князь Олександр Ярославич (Невський) «погонися по нихъ съ своимъ дворомъ, и би я, ...и не упусти ихъ ни мужа», а далі «в малѣ дружинѣ, и сrete иную рать у Вѣсвята, ... и тѣхъ изби, а самъ приде сдравъ и дружина его»¹. У цьому контексті двір виступає як сильний воїнський контингент, а «мала дружина» – як його частина. Звідси може скластися враження, ніби княжий двір і був дружиною, хай багаточисленною. Проте в інших літописних контекстах (наприклад, Галицько-Волинського ізводу) малою дружиною звичайно називається військова сила княжого двору.

Проте й у новгородському літописанні двір часто виступає в традиційному розумінні слова: як владна структура при князі. Так, під 1240 р. у Новгородському першому літописі занотовано: «Выиде князь Олександръ [Ярославич] из Новгорода къ отцю в Переяславль съ матерью и с женою и со всѣмъ дворомъ своимъ, роспрѣвся с новгородци»² – типова для Новгороду XIII ст. картина: князь не бажав підкорятися вічу й залишив місто разом із двором і дружиною.

Так само, як «двір», похідний від нього термін «дворяни» теж найчастіше трапляється у новгородському літописанні. Подібно до двору, існування дворян було також загально-руським явищем, вони становили нижчу ланку панівної верстви суспільства. Складання двору як структури державного управління серйозно вплинуло на середні й нижчі шари служилих государю людей, змінило їх статус і обов'язки. Вперше в джерелі дворяни згадуються під 1174 р. Після вбивства Андрія Боголюбського змовниками з його найближчого оточення в Боголюбіві (що був резиденцією князя) зчинилося повстання, що одразу, як звичайно бувало в подібних випадках, набуло кримінального характеру: «Горожане же боголюбскыи и дворяне разграбиша домъ княжь, ... и много зла створися в волости его; посадникъ его и тиуновъ его дома пограбиша,

¹ Новгородская первая летопись... С. 79.

² Там же. С. 78.

а самѣхъ избиша. Детьцкые и мечники избиша, а дома ихъ пограбиша»¹.

Цей короткий запис джерела багато про що свідчить. По-перше, дворяни пристали до городян у виступі проти посадовців князя. По-друге, вони грабували дома посадників, тіунів, детських і мечників, тобто, людей середньої ланки княжого управління. Виходить, що ті дворяни були (або вважали себе) знедоленими й ображеними государем. То ж чи належали вони взагалі до княжого двору? Гадаю, що так.

Багато років термін «дворяни» і його зміст залишались однією із загадок соціальної термінології давньоруських джерел. Преважна більшість дослідників вважає більшість дворян особисто вільними служилими людьми. Оскільки служили люди належали до княжого двору, то молодших серед них стали називати словом «дворяни», тобто належні до двору². Дехто з істориків думає, що поєднання військових, судових, адміністративних і суто службових обов'язків групою людей на княжому дворі доводить генетичну спадковість дворян щодо детських і отроків попереднього часу, так само, як двір став спадкоємцем дружини³. Загалом погоджуючись з такою думкою, можна пояснити дивну, на перший погляд, майже повну відсутність терміна «дворяни» в південноруських літописах: Київському XII ст. і Галицько-Волинському XIII ст. – його заступають тотожні за змістом поняття «отрок», «детський» та ін.

Знову звернусь до згадок слова «дворяни» в Новгородському першому літописі старшого і молодшого ізводів, що дає змогу конкретизувати коло обов'язків тих дворян та саме їх місце в княжій адміністрації – дворі. Їх небагато у порівнянні з набагато частішими згадками терміна «двір», та вони є досить красномовними.

¹ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 369, 370.

² Свердлов М. Б. Домонгольская Русь. С. 591.

³ Див. напр.: Горский А. А. Указ. соч. С. 80, 81.

3. Керівні органи держави

У 1210 р. новгородці піднялися проти свого князя Святослава Всеволодича, до чого їх підбили прихильники Мстислава Мстиславича Удатного з династії смоленських Ростиславичів. Підбадьорений ними, Мстислав захопив Торжок й «изма дворяне Святослави», а далі уклав угоду з новгородським віче, після чого новгородці посадили його князем, а Святослава ув'язнили «сѣ мужи его»¹. У цій розповіді джерела дворяни належали до найближчого оточення государя, вони тримали порубіжне новгородське місто Торжок, дуже важливе з огляду на його вигідне стратегічне розташування. Немає сумніву в тому, що вони й були тими «мужами», яких кинули до в'язниці разом з їхнім князем.

Через чотири роки Мстислав Мстиславич, що був улюбленцем новгородців, пішов війною на чудь. Вона підкорилася князю і дала йому багату данину, третю частину якої він роздав своїм дворянам². Наступного року Мстислав «по своей воли» подався до Києва. Ці слова багато важили в устах літописця, адже звичайно князя змушували залишити Новгород самі городяни. Далі вічники посадили на стіл онука Юрія Долгорукого Ярослава Всеволодича із Ростово-Суздальського князівства. Однак Ярослав одразу почав воювати з міською владою, намагався пригнітити тисяцького і посадника. Новгородці збунтувались. Мстислав Мстиславич довідався про скоєне Ярославом, повернувся до Новгорода і «я Хота Григоревиця, намѣстьника Ярослава, и всѣ дворяны искова»³. З наведеного тексту можна зрозуміти, що ті закуті в залізо дворяни Ярослава Всеволодича були його посадовцями, котрі чинили насильства над новгородцями. Незабаром по тому Мстислав вибив Ярослава з Новгорода і сам посів княжий стіл⁴.

¹ Новгородская первая летопись... С. 51.

² Там же. С. 52, 53.

³ Там же. С. 54, 55.

⁴ Там же. С. 54–57.

М. Ф. Котляр. Княжа служба в Київській Русі

Отже, княжий двір на Русі в XI–XIII ст. був рушійною силою влади, органом державного управління, інструментом здійснення государем завдань внутрішньої та зовнішньої політики. В його діяльності як у краплині води відбилися закономірності поступу давньоруського суспільства, з усіма суперечностями і складностями цього явища.

4. Княжі двори в XII ст.

Двір Києва

Історію княжого двору на Русі слід починати з часу, коли садиба государя була його житлом, в якому він мешкав оточений слугами й дружинниками, і де велося також його хатнє господарство. Відомі науці княжі садиби й палаци з'являються в Києві в X ст., ближче до його середини, тоді як двір – владна структура складається принаймні двома століттями пізніше.

Палац. Із Повісті временних літ відомо, що на київській «Горі» існувало два княжих палаци: у дитинці, збудованому, певно, ще Олегом (882–912), і «внѣ града» (дитинця): адже поблизу пізнішої Десятинної церкви стояв «надъ горою дворъ теремный, бѣ бо ту теремъ камень»¹. (Йдеться про часи княгині Ольги). Залишки найдавнішого палацу у Горішньому місті Києва були знайдені археологами на початку 1970-х років. Нижня частина «кам'яного терема» виявилась дійсно викладеною з каменю, а верхня, ймовірно, була зведена з дерева і вкрита тонкою черепицею. Інтер'єр палацу прикрасили фресковим живописом. Судячи з археологічних решток цього палацу, він був монументальною спорудою. Київські князі справедливо вважали, що великі розміри і пишність палаців повинні підкреслювати їх могутність і велич, про це відомо з літописів та фольклорних пам'яток².

Арабський мандрівник Ібн Фадлан, що відвідав Волзьку Булгарію в 920-х роках, в гіперболічному тоні описав палац руського князя як величезну споруду, престол якого прикрашений дорогоцінним камінням. Одночасно у тому палаці разом

¹ Повесть временных лет. С. 27.

² Толочко П. П. Древний Киев. К., 1983. С. 36.

із князем перебувало 400 вірних йому людей, найвірогідніше. дружинників¹. Цікаво, що Ібн Фадлан був сучасником Ігоря й Ольги, отже, міг щось чути про їхній палац. Сучасні історики скептично ставляться до цієї розповіді освіченого араба. А літописець Нестор розповідає, що в княжій гридниці² на уславлених «пирях» (бенкетах) Володимира Святославича збиралась безліч людей: бояри, гриді (дружинники), соцькі, десятські, нарочиті мужі. Ці бенкети оспівані й у билинах:

«А Владимир князь да стольно-киевский
Заводил почестен пир да пиrowаньице
На многих князей да на всех бояров,
На всех сильных руских могучих на богатырей...»

Здається, київські археологи знайшли в 1975–1976 рр. залишки такої княжої гридниці. То була кругла ротонда діаметром більше 20 м, складена з цегли. Датується вона другою половиною XII ст. Ротонди на Русі відомі з X ст., проте чи не всі вони мали культовий характер. Однак архітектура київської ротонди не вказує на те, що то була церква (відсутня абсида). Тому дехто з археологів вважав її фортечною баштою. Але Я. Є. Боровський і П. П. Толочко відкидають таке припущення і думають, що вони відкрили залишки світської будови, яка входила до комплексу великокнязівського двору. Вона могла бути залогом для князівсько-боярських нарад, прообразом пізніших думних палат³.

Двір-садиба. Головним княжим двором Києва був Ярославів. Уперше він згадується в Повісті временних літ під 1068 р., коли в Києві зчинилося повстання проти князя Ізяслава Ярославича. Повсталі кияни загрозово пішли на «князь дворъ», тому Ізяслав разом із братом Всеволодом «побѣгоста з двора»⁴. У літописах середини XII ст. цей двір іменується Ярославово-

¹ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956. С. 145–146.

² від слова «гридь» – воїн.

³ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва. К., 1979.

⁴ Повесть временных лет. С. 74.

4. Княжі двори в XII ст.

вим і навіть «Великим Ярославовим двором»¹. Слід розглядати його як владну структуру при великому князі київському. Уперше він названий належним Ярославу в розповіді Київського літопису про повстання киян 1146 р. проти князя Ігоря Ольговича. Спочатку кияни зійшлися на «Гору [Горішне місто], на Ярославль дворъ, и цѣловавше к нему [Ігореві] хрестъ»². Але швидко по тому інспіровані його суперником Ізяславом Мстиславичем городяни скинули Ігоря і посадили Ізяслава. Все це відбувалося на тому дворі.

Історики думають, що цей двір дійсно був збудований Ярославом і замінив як княжа резиденція попередній двір його батька Володимира, що дістався тому від Святослава і, можливо, ще від Ольги. Археологи відшукали якийсь княжий палац на Ярославовому дворі й встановили, що він був обнесений кам'яним муром. Недалеко від палацу стояла церква, яка, ймовірно, була збудована Ярославом³.

Володіти Ярославовим двором в уяві князів означало володіти Києвом і Руссю. Тому у невщухаючій боротьбі за загальноруську владу цей двір постійно був яблуком незгоди серед Рюриковичів. У перебігу запеклої боротьби між Юрієм Долгоруким і його небожем Ізяславом Мстиславичем Київ якийсь час опинився без князя. І старший брат Юрія В'ячеслав, формальний глава клану Мономашичів, скористався з ситуації й «въѣхавъ до [Києва] и съѣде на Ярославли дворъ»⁴.

Як розповідає київський літописець, це страшенно обурило Ізяслава, котрий тільки-но вигнав Долгорукого з стольного града. Ізяслав заявив дядькові, що він раніше сам кликав його до Києва, і той не схотів. А тепер бажає княжити в місті сам! Київське віче підтримало Ізяслава, але старий затявся і не бажав залишати Ярославів двір. Тоді оточення Ізяслава Мстиславича

¹ *Летопись по Ипатскому списку*. СПб., 1871. С. 288, 426 та ін.

² Там же. С. 229.

³ *Висоцький С. О.* Великий Ярославів двір стародавнього Києва // Український історичний журнал. 1998. № 4.

⁴ *Летопись по Ипатскому списку*. С. 276.

запропонувало підрубати сіни палацу, на яких сидів з почтом В'ячеслав, але Ізяслав відкинув цю емоційну пропозицію і ласкою умовив дядечка піти з Києва¹. Ті сіни були своєрідною парадною вітальною княжого палацу на Русі. В далекому 1068 р. коли повстали кияни прибігли до Горішнього міста і вдерлись до княжого двору, вони застали свого государя Ізяслава на сінях, де він був разом із своєю військовою дружиною².

Цей Великий Ярославів двір дійсно мав визначні розміри, про що свідчать наступні розповіді Київського літопису. В перебігу запеклого змагання за Київ із Юрієм Долгоруким Ізяслав Мстиславич «възъѣха на дворъ на Ярославль всимъ своимъ полкомъ, и киянь с ним приде множество»³. З розрізнених свідчень літописців виходить, що в ті часи у полку звичайно було близько тисячі кінних воїнів, а з ними ще й прийшло «множество» киян. У 1151 р. Ізяслав Мстиславич черговий раз здолав свого дядька Юрія й знову «сѣдѣ на столѣ дѣда и отца своего» в Києві. Разом з ним до «матері городів руських» прибув великий загін союзних угрів. Він покликав їх на обід, і «ту обѣдавъ с ними на велицемъ дворѣ на Ярославли, и пребыша у велицѣхъ весельи». Після обіду угорські союзники влаштували, як би ми тепер сказали, кінно-спортивну виставу для князя, його двору, дружини і киян: «Тогда же Угре на фарехъ и на скокохъ⁴ играхуть на Ярославли дворѣ, многое множество. Кияне же дивяхуться угромъ множеству, и кметьства их⁵, и комонемъ [коням] ихъ»⁶. Звідси зрозуміло, що для кінних перегонів потрібно було багато простору.

Ярославів княжий двір й надалі згадуватиметься в літописі. У Повісті по вбивство князя Андрія Боголюбського, вміщеній

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 276–277.

² Повесть временных лет. С. 74

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 276.

⁴ добірних конях.

⁵ майстерності.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 288–289.

4. Княжі двори в XII ст.

у Київському літописі під 1174 р., її автор плаче за вбитим государем, і виголошує: «И поча весь народъ плача молвити: «Уже ли Киеву поѣха, господине, в ту церковь, тѣми Золотыми вороты... на велицѣмъ дворѣ на Ярославѣ»¹. Адже величні київські Золоті ворота стали зразком для створення Золотих воріт у місті Володимирі на Клязьмі, що підтвердилось археологічно-архітектурними дослідженнями обох видатних пам'яток давньоруського зодчества.

Однією з княжих резиденцій Києва в XI ст. був ще й Красний двір Всеволода Ярославича, що згадується в Повісті временних літ під 1096 р.: половці «зажгоша дворъ Красный, его же поставилъ благовѣрный князь Всеволодъ на холму, нарѣцаемѣмъ Выдобичи», поблизу заснованого цим же князем Видубицького (Михайлівського) монастиря. Незадовго перед тим Нестор пише: «Приде Бонякъ [хан] с половци къ Киеву, в нѣделю от вечера, и повоева около Киева, и позже на Берестовѣмъ дворѣ княжь»². Мабуть, йдеться про старий двір Володимира Святославича в його сільці Берестовому, де князь провів останні роки життя і помер 15 липня 1015 р. Якийсь Красний княжий двір існував і в Чернігові в кінці XI ст., що згадується в Повчанні Володимира Мономаха (вписаному під 1096 р. до Повісті временних літ)³.

Складання княжого двору Києва як владної інституції почалося в роки правління онука Володимира Мономаха – Ізяслава Мстиславича (1146–1154), яскравої особистості, видатного державного і військового діяча, вправного дипломата. Він вокняжився в Києві 1146 р., порушивши традиційний родовий порядок заміщення княжих столів, якого здавна додержувались на Русі, коли престол переходив від старшого брата до наступного за віком. Слід вважати непорозумінням поширену в науковій літературі думку, ніби на Любечському з'їзді 1097 р. був запроваджений «отчинний» принцип володін-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 402–403.

² Повесть временных лет. С. 98.

³ Там же. С. 102.

ня столами. Ось текст міжкнязівської угоди в Любечі, вписаний до Повісті временних літ: «Кождо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Володимерь [Мономах] Всеволожоу, Давыдъ, и Олегъ, и Ярославъ Святославлю...»¹. Як зауважив В. Й. Ключевський, той з'їзд не запровадив нового постійного правила престолонаслідування, не замінив родового порядку «отчинним», а був розрахований лише на наявних князів та їхні політичні відносини². Чомусь всі історики, переконані в тому, що в Любечі родовий порядок наслідування був замінений «отчинним», не побажали помітити того, що в літописному викладі рішень з'їзду 1097 р. саме про «отчинний» спадок якраз не було сказано ні слова!³

Проте Любечський з'їзд, як здається, все ж таки створив якщо не прецедент, то певні підстави зацікавленим князям (головне – молодшим) думати про те, що, «отчинний» принцип заміщення столів є можливим. Адже він почав своєрідно впроваджуватися в життя в 1113 р., коли по смерті Святополка Изяславича київське віче покликало на стіл Володимира Всеволодича Мономаха. Тоді ще залишався серед живих старший в роду Ярославичів: Олег Святославич-«Гориславич» із «Слова о полку Ігоревім». Мабуть, тому Володимир прийняв пропозицію віча не без сумнівів, лише з другого разу⁴. Утвердившись на київському престолі, Мономах відновлює одноосібну монархію свого діда Ярослава і незабаром по тому перестає піклуватися про додержання порядку родового старійшинства, який він твердо відстоював по смерті свого батька Всеволода, коли добровільно віддав київський стіл старшому в роді Ярославичів – Святополку Изяславичу. Володимир після 1113 р. послідовно проводить у життя «отчинний» порядок посідання головного престолу Русі

¹ Повесть временных лет. С. 110.

² Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987. С. 192.

³ Повесть временных лет. С. 109–110.

⁴ Там же. С. 126.

4. Княжі двори в XII ст.

в Києві, продемонструвавши суспільству намір посадити на своє місце сина Мстислава¹.

Таким чином, Ізяслав Мстиславич мав можливість спертися на прецедент проведення в життя принципу «отчинності» великим князем київським, та ще й таким авторитетним, як його дід Володимир Всеволодич. Якби не та делікатна обставина, що при цьому він знамірився обійти своїх дядьків В'ячеслава і Юрія Володимировичів, котрі й за родовим, і за «отчинним» порядками мали перед ним беззаперечну перевагу в справі посідання київського стола. Тому в перебігу тривалого й запеклого змагання за Київ із Юрієм Володимировичем Долгоруким Ізяславу доводилось час від часу запевняти князівську спільноту в тому, що він добуває Київ не для себе, а для свого дядька В'ячеслава – старшого на той час серед Ярославичів.

Ізяслав Мстиславич прагнув не лише заволодіти Києвом і загальноруською владою, а й добути старійшинство серед усіх руських князів. Він прагнув до того, щоб його визнали старійшим на «снемі» (з'їзді) головні государі держави. При цьому Ізяслав здавав собі справу з того, що за родовим порядком Юрій Долгорукий був таки старшим від нього. «Всихъ нась старѣй отецъ твой, но с нами не умеѣть жити»² довірчо говорив він Ростиславу Юрійовичу (якщо вірити київському літописцеві). При тому Ізяслав Мстиславич наче забував про те, що старійшим Ярославичем залишається все ж таки В'ячеслав Володимирович. Не брав його до рахунку і молодший брат Юрій Долгорукий.

Отже, інститут старійшинства все більше перетворювався на інструмент політичного змагання на Русі, на козиру карту, за допомогою якої можна було досягнути начебто законної, освяченої родовим правом і традицією переваги над суперником, якому не вдалося використати цю карту. Комбінуючи політич-

¹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 239–240.

² Летопись по Ипатьскому списку. С. 257.

ний тиск і воєнні засоби із зверненням до освячених часом правових норм, Ізяслав Мстиславич поступово здобував перевагу над Юрієм Володимировичем Долгоруким. У цьому він спирався на свій княжий клан Мстиславичів (головою якого був), на союзників із кланів Мономашичів (серед яких старшим був його дядько В'ячеслав Володимирович), Давидовичів і Ольговичів. Свою внутрішню, міжкнязівську і зовнішню політику київський князь проводив за допомогою свого двору: його чинів, посадовців і міністеріалів¹.

Як і всюди на Русі й у тогочасній Європі, двір був не просто місцем перебування князя, а й політичним осередком, він конститував і скріплював суспільну реальність. У своєму складі княжий двір об'єднував представників різних соціальних страт (верств): від найближчого оточення государя, вищих посадовців – печатника, дворського, тисяцького, радників, великих бояр і воєвод – до дворян і слуг. Звичайно ці люди, кожний у своєму суспільному середовищі, були пов'язані стосунками спорідненості, дружби, спільністю служби, що робило їх корпорацією, хай і розділеною на соціальні страти. Так було всюди в Європі, так було і на Русі XII ст. (Характеристика посад і доручень урядовцям подана в наступних розділах).

Двір Галича

Палац. У процесі розкопок у Галичі встановлено, що княжий палац (згаданий у Київському і Галицько-Волинському літописах) був розташований у нагірній частині міста, на княжому дворі, що має поетичну назву Золотий Тік. Археологічними дослідженнями 1940–1941 рр. там були виявлені залишки великої дерев'яної будівлі (що загинула під час пожежі) – княжого палацу і багато керамічних плиток, що прикрашали його стіни². З повідомлення Галицько-Волинського літопису про

¹ Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003. С. 195–199.

² Гончаров В. К. Древний Галич // Археология Украинской РСР. Т. 3. К., 1978. С. 224.

4. Княжі двори в XII ст.

події початку 1230-х років вчені зробили висновок, що палац Данила Галицького був дерев'яним, оскільки бояри збирались його спалити¹. Можливо, дерев'яним він був не увесь повністю, але принаймні та його частина, в якій знаходилась парадна банкетна зала.

Важко сказати, з якого матеріалу було збудовано палац далекого попередника Данила, галицького князя Володимирка Володаревича. Він згадується в Київському літописі під 1152 р.: «Володимиръ поиде к божници къ святому Спасу на вечерню; и якоже бы на переходѣхъ до божници, и ту види Петра² ъдуща и поругая ему», після чого «иде на полати»³, де його і наздогнала невблаганна смерть – чи то від інсульту, чи то від інфаркту⁴. На підставі цього тексту і використавши археологічні рештки палацу в Галичі, М. М. Воронін зробив висновок, що хороми збудованого до 1152 р. князівського двора в Галичі були зв'язані безпосередньо з палацовою церквою Спаса системою високих переходів. Двоповерхові хороми палацу з їх сходовою баштою – «сенями» і переходами до палацового храму утворили характерний і мальовничий ансамбль, дуже типовий для XII ст. Галицький палац, писав М. М. Воронін, найближчим чином нагадує палацовий ансамбль, створений князем Андрієм у Боголюбівському замку»⁵.

Дійсно, згідно багатолітніх досліджень М. М. Вороніним пам'яток зодчества Володимиро-Суздальської Русі, зокрема розташованих у Володимирі, Суздалі й Боголюбіві, замиській резиденції Андрія Юрійовича, Боголюбівський замок (дити-

¹ «Крамоль же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкыхъ... Съдящимъ же имъ в домѣ [палаці Данила] и хотящимъ огнемъ зажещи...» (Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002. С. 93). Саме цей палац пізніше згорів.

² посол київського князя Ізяслава Мстиславича, що сміливо і незалежно розмовляв з Володимирком.

³ Тут: церковні хори.

⁴ *Летопись по Ипатскому списку*. С. 319.

⁵ *Воронин Н. Н., Каргер М. К. Архитектура // История культуры Древней Руси*. Т. 2. М.; Л., 1951. С. 281, 282.

нець), його палац і собор були збудовані в приблизно той самий період (1158–1165 рр.), що й галицький, ймовірно, тими самими зодчими. Збереглися частини будівель, доповнені матеріалами розкопок 1934–1938 рр., а це дозволило реконструювати у загальних рисах увесь ансамбль.

Дитинець у Боголюбові розміщувався на високому березі р. Клязьми і був обнесений земляними валами з дерев'яними стінами і кам'яними баштами. Палацовий ансамбль складався з кількох будов, центральною його частиною був собор, на північ від якого стояв кам'яний палац, зв'язаний з хорами собору монументальним, так само кам'яним, переходом. Палац не зберігся до наших днів, досі існує лише сходова башта. «За своїм культурно-історичним та історико-художнім змістом Боголюбівський замок не поступається сучасним йому західноєвропейським замкам, відрізняючись від них своєрідним вирішенням і красою ансамблю»¹.

Основну роль у складанні міського образу Галича відіграли ремесла і торгівля. Він був визначним ремісничо-торговельним осередком у Давньоруській державі, про що зокрема свідчать археологічні знахідки, більшість яких, на жаль, досі мало узагальнені і опубліковані. Свого часу М. М. Тихомиров слушно зауважив: «Якби увага археологів² скеровувалась би не стільки на опис «золотих токів» для уявних турнірів, ми могли б уявити собі картину багатого середньовічного міста з розвиненим ремеслом»³. Ремісниками було заселено найбільший за площею район давньоруського Галича, «Передгороддя», що мало чим поступався за площею Подолу Києва XII–XIII ст. Археологами знайдено фундаменти церков, наземних жител, садиб феодалів, ремісничих майстерень та ін.

¹ Воронин Н. Н., Каргер М. К. Архитектура // История культуры Древней Руси. Т. 2. М.; Л., 1951. С. 281–282, 317.

² Головним чином, львівських.

³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 332–333.

4. Княжі двори в XII ст.

Двір Володимирка Володаревича

Але Галич того часу, коли в ньому угніздився Володимирко Володаревич, ще не був таким квітучим містом, яким він виступає у писемних і археологічних джерелах другої половини XII–XIII ст. Доклав рук до його розвитку і збагачення сам Володимирко, людина взагалі-то зрадлива і жорстока. Він був другим сином перемишльського князя Володаря Ростиславича і якоїсь померанської князівни. Близько 1117 р. Володимирко одружився з донькою угорського короля Коломана¹. Від самого початку своєї політичної кар'єри він суперничав з київським і волинським князями, прагнучи незалежності від них і розширення власних володінь. Він був ще звенигородським князем, коли Всеволод Ольгович чернігівський, зійшовши на київський великокнязівський стіл, пішов війною в 1144 р. на волинського князя Ізяслава Мстиславича. Володимирко тоді підтримав Всеволода², однак не став його васалом, про що можна судити з такого епізоду.

Через кілька років Всеволод Ольгович посадив у Володимирі Волинському свого сина, Володимирко не погодився з цим. Київський літопис безсторонньо занотував: «В то же лѣто роскаторостася Всеволодъ с Володимѣркомъ про сына, оже сѣде сынъ его Володимири, и почаста [Всеволод] на ся искати вины. И Володимерко възверже ему грамоту хрестъную. Всеволодъ же с братьею иде на нь»³. У цьому епізоді, мов у краплині води, відбився запальний характер Володимирка, його гордовита вдача – все те, що кидає світло на його стосунки з сусідми-князями, своїм двором, ближнім оточенням, галицькими боярами, про що йтиметься далі.

Всеволод не міг змиритися з демонстративним виходом Володимирка з-під його руки: адже той «възверже ему грамоту хрестъную», тобто порушив присягу вірності і розірвав

¹ *Baumgarten N.* Généalogie et mariages occidentaux des Rurukides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1927. Tabl. III. P. 16.

² *Летопись по Ипатскому списку.* С. 218.

³ Там же. С. 225.

в однобічному порядку стосунки з сюзереном. Всеволод зібрав коаліцію із своїх васалів, південноруських князів, запросив до походу краківського князя Володислава, й «идоша на многоглаголиваго Володимирка». Володимирко злякався і почав шукати миру. Коли він прийшов з повинною головою до великого князя, «Всеволодь же усрѣте и съ своєю братьею, и вда Всеволоду Володимирко за трудъ (!) 1000 и 400 гривень серебра, переди много глаголивъ, а послѣди много заплативъ»¹. У цих іронічних і відверто недоброзичливих щодо Володимирка словах Іпатіївського літопису передане ставлення і київського государя й інших південноруських князів до порушника спокою Руської землі – галицького князя. Він виступає у наведеному тексті людиною, що багато обіцяє, але мало що виконує з обіцяного.

Та повернемось до обставин утвердження Володимирка у Галичі. З кінця 20-х років XII ст. він княжив у Перемишлі. Про це, поряд з іншим, свідчить звістка Київського літопису за Іпатіївським списком під 1144 р. про володіння столом Звенигорода його небожем Іваном Ростиславичем². Відповідно до законів престолонаслідування на Русі стіл, що звільнявся після смерті того чи іншого князя, діставався його наступному за віком братові (за правилом «лествичного восхождения»), а не сину. Перехід стола від батька до сина («отчинный порядок») увійшов у практику міжкнязівських відносин після середини XII ст. Кончина Івана Васильовича 1141 р., як сказано у Київському літописі, дозволила його братові в перших Володимирку Володаревичу заволодіти Теробовльською і Галицькою волостями. Своє Звенигородське маленьке князівство йому довелося віддати синові старшого брата – Іванові Ростиславичу³.

Відтоді під владою Володимирка опинилась майже вся територія Галицької землі, що перебувала у процесі формування:

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

² Там же.

³ *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. С. 80–81.

4. Княжі двори в XII ст.

від Карпатських гір на заході до верхів'їв р. Сяну на півночі і до середньої течії Дністра на півдні. Одиноким острівцем у морі його володінь залишалось удільне князівство його небожа Івана Ростиславича. Конфлікт між могутнім сюзереном і слабшим від нього, але непокірним васалом був неминучий – особливо при врахуванні нестримної вдачі й владного характеру Володимирка. Та й завзятий Іван Ростиславич, як впливає з подальших розповідей літописів про нього, не поступався в цьому дядькові.

Сам по собі ця збройна сутичка навколо Галича, здавалось би, не така вже й важлива з погляду історії складання Галицького князівства, його державного апарату і державної служби. Доба удільної роздробленості, що розпочалася саме в той час, сповнена подібних великих і малих війн, походів одного князя на іншого. Для теми моєї розповіді подія важлива саме тим, що у ній уперше виступають люди, згодом, з ближнього оточення Володимирка, можливо, члени його двору.

Київський літопис коротко повідомляє під 1145 р.: «На ту же зиму вьшедшу Володимиру в Тисмяницю на ловы, в то же время послашася галичане по Ивана по Ростиславича вь Звенигородъ, и вьведоша к собѣ в Галичь»¹. Ця лаконічна звістка джерела спричинилася до різних думок в історіографії. Насамперед, хто були ті «галичани», що покликали Івана у галицькі князі? Грушевський думав, що то були городяни. Дійсно, тогочасні події відзначалися масовим характером.

Історики ніколи не дізнаються про те, на що розраховував Іван Ростиславич, на прізвище Берладник, розпочинаючи двобій з могутнім дядьком. Мабуть, на своє воєнне щастя, яке, слід віддати йому належне, супроводжувало цього князя-кондотьєра впродовж його політичної та воєнної кар'єри. Бо дружина Івана була набагато слабшою від Володимиркової, а інші князі вороже поставились до його спроби захопити княжий стіл насильницьким методом. Своїм молодецьким і відчайдушним вчинком Іван поставив себе поза законами феодалного суспільства.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

Володимирко дізнався про зраду в Галичі й пішов з дружиною на місто. Іван Ростиславич з дружинниками і городянами вчинили сильний збройний опір. Воєнні дії між дружинниками Володимира й Івана, підтриманого галичанами, набули запеклого і масового характеру. Літописець емоційно розповідає: «И прииде [Володимир] на нь [галичан],... и выѣздяче из города бяхуся крѣпко и мнози падаху отъ обоихъ»¹. Іван Ростиславич втратив Звенигород, ледве вибрався з обложеного дядьком Галича і перетворився на безземельного князя (ізгоя), котрий далі за гроші служив різним князям. А удільний звенигородський стіл було ліквідовано, відтоді в Звенигороді сидів «воевода Володимирь»².

Коли Володимирко зламав опір захисників Галича, він увійшов до нього і «многы люди исѣче, а инья показни казнью злою»³. Виходячи з тієї масовості покарань, академік М. М. Тихомиров у дусі свого часу (коли історики вбачали класовість у будь-якому повстанні чи русі) зробив такий висновок: «Слово «люди», як правило, позначало широкі кола городян» і відніс цей кривавий епізод на рахунок дій міської громади стольного града Галицького князівства⁴. Не виключаючи широкої народної участі в подіях 1145 р. у Галичі, запропоную іншу версію того, що тоді сталося.

Дуже схоже на те, що запрошення Івана Ростиславича на тепле місце Володимирка Володаревича зовсім не було спонтанним вибухом народного гніву. То була ретельно підготована акція, з Іваном, певно, зносились задалегідь і одержали його згоду сісти у Галичі⁵. У готуванні цієї акції проти князя можна було б вбачати боярські підступи. То була типова ситуація саме для Галича і Галицької землі. Згадаймо знущання бояр

¹ *Летопись по Ипатскому списку*. С. 226.

² Там же. С. 228.

³ Там же. С. 226.

⁴ *Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв.* С. 202.

⁵ *Грушевський М. Історія України-Руси*. Т. 2. Львів, 1905. С. 420.

4. Княжі двори в XII ст.

над сином Володимирка Ярославом, вигнання боярами з міста онука Володимирка – Володимира, багатолітній спротив галицьких великих бояр централізаторським зусиллям Данила Романовича. А якщо так, то звідки могли взятися такі сильні, багаті і впливові бояри у новому місті, що стало стольним градом лише чотири роки тому?

Свого часу мною була висловлене припущення, що галицьке боярство, яке стрімко виходить на політичну сцену одразу ж по перенесенні Володимирком Володаревичем свого стола із Перемишля до Галича, мало місцеве походження і виросло із племінної знаті, котра зуміла обзавестись землями і залежними селянами, скориставшись із слабкості княжої влади в цьому регіоні в 20-і – 40-і роки XII ст.¹ Я і тепер дотримуюсь загалом цієї гіпотези. Однак може бути й інше пояснення раптової появи бояр у Галичі, що, втім, не виключає попереднього припущення.

Якщо порівняти Галич 30-х – 40-х років XII ст. із Перемишлем, то відразу впаде в око велика різниця в суспільно-економічному розвитку цих міст. Народившись за кілька десятиліть перед тим, як Володимирко переніс до нього свою столицю, Галич до середини 50-х років залишався невеликим містом. Навіть кам'яні церкви з'являються у місті лише після перетворення його на стольний град князівства.

Згідно ж матеріалів розкопок середини ХХ ст., Перемишль виник у другій половині Х ст., тобто двома століттями раніше від Галича. Тоді були зведені потужні вали, що оточували площу дитинця близько 1 га. Напевне, між 1018 і 1030 рр. була збудована одноабсидна церква-ротонда. Перемишль стрімко зростав, і на початок ХІІІ ст. міська забудова досягла 30 га. На Замковій горі знайдено залишки укріпленого княжого палацу в дитинці, внизу розташувалось Підгороддя².

¹ *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольнской Руси. С. 128–129.

² Стаття А. Жакі у кн.: *Słownik starożytności słowiańskich.* Т. 4. Cz. 1. Wrocław etc. 1970. S. 387–388.

У дитинці стояла зведена з «квадратового каменю» кафедральна церква св.Іоанна, поставлена батьком Володимирка Володарем Ростиславичем, у якій його й поховано. Навколо палацу був розташований княжий двір. «Про княжий двір в самому Перемишлі не маємо ніяких подробиць, хоча він, певно, існував, бо столицею Перемишль був не тільки в XI–XII, а і в XIII [столітті], серед боротьби за галицький стіл, не раз діставав своїх князів, хоч і недовговічних», писав Грушевський¹.

З початку 1150-х років маємо свідчення про заміський княжий двір Володимирка у Перемишлі. У 1151 р. продовжилась війна між київським і волинським князем Ізяславом Мстиславичем (якого збройно підтримував угорський король) і Володимирком Володаревичем. Під тиском переважаючих сил ворога Володимирко «единъ утече... в городъ Перемышль». Угри тоді захопили «дворъ княжь внѣ города на лузѣ, надъ рѣкою надъ Саномъ, и ту бѣ товаръ в немъ много»². Останнє зауваження київського літописця засвідчує, що то був *справжній князівський двір*, де були зібрані й зберігались різні «товари»: продовольство, одяг, озброєння тощо.

То були часи, коли (і дещо раніше, в 30-і – на початку 40-х років XII ст.) складався як владна інституція княжий двір Володимирка в Перемишлі. Грушевський зазначає, що «з часів руських князів, і то, мабуть, ще з часів осібних перемишльських князів (від Рюрика Ростиславича до Володимирка.– М. К.) ведуть свій початок конюші села в околицях Медики, звісні нам від часів Ягайла»³. Адже існування посадовців-конюших, так само, як інших чинів двору, засвідчує існування того двору.

Можна з чималою часткою ймовірності припустити, що, перебираючись до нового для нього Галича, Володимирко перевіз туди свій двір. Будучи органом, тісно пов'язаним із князем і організованим ним же, двір переміщувався разом із государем у випадку його переходу на інший стіл або навіть під час втечі

¹ Грушевський М. Назв. праця. С. 462.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 310.

³ Грушевський М. Назв. праця. С. 462.

4. Княжі двори в XII ст.

з міста під впливом обставин. Мобільність двору государя була взагалі характерною для середньовічних країн Європи. Те, що королі раннього і багато в чому ще класичного середньовіччя жили і правили у дорозі, добре відомо¹.

Монарх не здійснював заздалегідь запланованих поїздок країною. Але у своїй мало інтегрованій, економічно і культурно роз'єднаній державі, що не мала дійового апарату управління, перебував там і тоді, де і коли його влада знаходилась під загрозою. Як згідно відзначають історики західноєвропейського середньовіччя, государю, якби він сидів на одному місці, було б просто важко прогудувати двір, почет, дружину та силу інших людей, що постійно перебували разом із ним. Нарешті, мандрівки задовольняли потреби монархів у розвагах та відвіданні монастирів і церков, розкиданих по всій країні².

Отже, можна думати, що «галичани», котрі збунтувались проти свого князя 1145 р., були привезеними Володимирком з Перемишля до Галича – на власну голову! – боярами й іншими чинами його двору.

Служба князеві. Певна й відносна в умовах роздроблення Русі стабільність двору як державної структури спиралась на традицію спадкової служби княжих дружинників, що бере початок у сивій давнині. Історики XIX ст. (М. П. Погодін та ін.) дійшли висновку, що вже у XII–XIII ст. державна служба княжих дружинників, принаймні тих, хто потрапив на сторінки літописів, була нерідко спадковою. Тим більше підстав, здається, вважати, що така служба мала місце в попередній час: в X–XI ст., коли дружинники ще не мали ні землі ні цінностей і повністю перебували на утриманні свого князя, залежавши від нього в усьому. Коли дружинник (а далі й член двору, особливо міністеріал, що звичайно належав до отроків, молодших дружинників, а то й зовсім не був дружинником) ставав на

¹ Усков Н. Ф. Кочующие короли // Двор монарха в средневековой Европе. Вып. 1. М., 2001. С. 33.

² Див.: Усков Н. Ф. Кочующие короли. С. 33 сл.

службу до князя, він складав присягу— цілував хрест – вірно служити за себе й за своїх дітей.

Хрестоцілувальний запис людини, котра вступала на державну службу, полягав у клятві князеві, яку боярин або дружинник давав за себе і за своїх дітей, вірно йому служити, у присязі, що він і його діти завжди і у всьому будуть бажати добра государю, а також по совісті, без утаювання повідомлятимуть його про будь-яке «лихо або добро» стосовно свого князя, коритимуться йому у всьому, і, що особливо важливо, – не порушуватимуть клятви вірності й не будуть «отъезжать» ні до кого з інших князів. Така присяга була в дійсності обов'язком спадкової державної служби, бо після смерті того, хто вперше складав клятву, присягали його діти – знову-таки за себе і за своїх дітей.

Завдяки тому, що служба бояр, дружинників і вільних слуг була спадковою і що їх від'їзди були не більше, ніж прикрим (для государя) виключенням із правила, існують переконливі докази у джерелах. Такі докази С. Б. Веселовський знаходив у історії московського боярства XIV–XV ст. «Двір великого князя, – писав історик, – складався поступово, з місцевих і приїжджих слуг, котрі в час вступу на службу, за своєю попередньою бойовою репутацією і за особистими заслугами, розміщувались у встановленому порядку. У кожного було своє «місце» і своя «честь», і кожний дорожив своєю службовою честю. Двір великого князя як апарат влади був міцним організмом, що повільно складався, а зовсім не випадковим набродом випадкових людей»¹.

Із свого боку, я міг би навести чимало красномовних фактів вірної служби більшої частини волинського боярства Роману Мстиславичу і його дітям. Бояри, що складали двір Романовичів, супроводжують княгиню Анну, вдову Романа, в її блуканнях по чужих світах, долають разом з нею та її малими синами

¹ *Веселовский С. Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969. С. 466–469.

4. Княжі двори в XII ст.

неймовірні труднощі й поневіряння¹. Бояри Володимира та інших міст Волинської землі відіграли вирішальну роль у справі повернення цієї волості нащадкам Романа Мстиславича, більше того, вони були соціальною і військовою опорою Данила Романовича у його змаганнях за оволодіння Галичем і Галицькою землею. При цьому волинські «лепшие мужи» завзято суперничали з галицькими боярами, підтримуючи у всьому свого суверена².

Але подібна відданість двору і боярства своєму панові не була автоматичною, її слід було добиватися, слід було заслужити. Та Володимирку Володаревичу були чужими подібні сантименти, цей князь і в стосунках з сусідніми государями, і з власними боярами на перше місце ставив підступність, недодержання угод і насамперед силу. Саме цей метод у відносинах з боярами не спрацьовував ніде на Русі, особливо ж – на Русі Галицько-Волинській.

Внутрішня політика Володимирка. Суворо придушивши заколот «галичан» (ймовірніше від усього, все ж таки бояр і частини дружинників), Володимирко і далі правив у князівстві суто силовими засобами. Під час останньої війни із Всеволодом Ольговичем київське військо обложило галицьке місто Звенигород. Жителі зібрали віче й вирішили капітулювати. Як свідчить київський літописець, «бѣ у нихъ воєвода, Володимиръ мужь, Иванъ Халдѣвичъ³, изома у нихъ мужи 3, и уби я, и кождо ихъ перетень на поль, поверже я изъ града; тѣмъ и загрози имъ»⁴. Після цього звірячого вчинку ближнього воєводи

¹ *Котляр Н. Ф.* Странствующие дворы галицких князей // Восточная Европа в древности и средневековье. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. XX Чтения памяти В. Т. Пашуто. М., 2008.

² *Котляр М. Ф.* Военне мистецтво Давньої Русі. Київ, 2005. С. 50, 64 та ін.

³ Здається, прізвисько «Халдѣвич» вказує на негативне ставлення галичан до того жорстокого Івана (халдеї – біблійний народ східного походження, недоброчинливо поводитись щодо іудеїв і Христа).

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 228.

Володимирка «начаша ся звенигородьци бити безъ лъсти» (!) і відбились від ворога¹.

Насильницькі методи, яким Володимирко віддавав перевагу перед усіма іншими у керівництві князівством, не сприяли згуртуванню суспільства під його рукою. Наведу проникливе зауваження Грушевського: «В сім повстанню [1145 р.] та в суворих репресіях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливів його дружини-бояр коштом політичного життя громади, які себе так прикро дали знати в пізніших часах»². Дійсно, наступники Володимира на галицькому столі, син Ярослав і онук Володимир, повною мірою відчували на собі спротив громади, найперше – лідерів і заводіїв протистояння князям: галицьких бояр.

Наше головне джерело Київський літопис XII ст. майже не пише про внутрішню політику Володимирка. Останні шість років його життя спливали у майже безперервній і виснажливій боротьбі з київським і одночасно волинським князем Ізяславом Мстиславичем. Вокняжіння в Києві діяльного і цілеспрямованого Ізяслава Мстиславича в 1146 р., котрий прагнув силою об'єднати і централізувати Давньоруську державу, що розповзалася, ще більше ускладнило політичне становище Володимирка Володаревича. Адже Ізяслав заходився обмежувати автономію його князівства. Сусіднє Волинське князівство належало Мстиславичам як доменіальне володіння, тому Володимирко опинився затиснутим між їхніми волостями. До того ж, Ізяслав спирався на іноземних родичів – польського князя Болеслава Кривоустого і, особливо, на угорського короля Гезу II, котрий постійно й дієво його підтримував.

Стосунки з іншими князями. Коли на Русі розпочалася велика громадянська війна за Київ і верховенство на Русі (1146–1151 рр.), Володимирко певний час утримувався від участі у ній. Але постійна загроза з боку Ізяслава Мстиславича

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 228.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. С. 423.

4. Княжі двори в XII ст.

все ж таки спонукала його 1149 р. збройно втрутитися у війну 1149 р. Тоді він одружив сина Ярослава з донькою Долгорукого Ольгою¹ і зважився пристати до володимиро-суздальського государя. Незабаром після укладення того династичного шлюбу, сівши на короткий час на київський престол, Юрій «съимаєся с Володимиромъ в Печерскомъ монастыри; и сътвориста любовь межи собою велику»², сповіщає київський літописець. Така звична і стандартна в літописанні формула означає укладення тісного політичного, а в даному випадку – ще й воєнного союзу. Зрозуміло, що зустрічі государів передували обмін посольствами, копітка праця урядовців щодо відпрацювання тексту угоди, яку неможливо було б укласти без участі княжих дворів з обох сторін.

По укладенні угоди 1149 р. Володимирко протягом трьох років постійно і активно підтримував суздальського князя. В узгодженні дій між ним і Юрієм велику роль відіграла княжа дипломатія, зокрема галицька. Розроблялись плани воєнних кампаній, знову-таки на княжих дворах. Спільний стратегічний план князів, характер взаємодії між ними у війні 1149–1152 рр. виглядали таким чином. Коли Ізяслав Мстиславич на якийсь час втрачав Київ і опинявся у своєму доменіальному володінні Володимирі на Волині, галицький князь тримав там його під наглядом, пильно стежив за всіма його діями. А як тільки Ізяслав вирушав у похід на Київ, Володимирко одразу ж вдирався на Волинь, відтягуючи сили суперника від Наддніпрянщини. Події 1149–1152 рр. докладно і емоційно описані в Київському літописі, що зберіг навіть частину міжкнязівського дипломатичного листування тих років³.

Віддаючи своєму родичеві й союзнику, Юрій Володимирович 1150 р., коли недовго посідав київський стіл, дарував

¹ «Вда Гюрги [Юрій] дчерь свою... за Володимирича за Ярослава в Галичъ» (Летопись по Ипатскому списку. С. 275).

² Там же. С. 280.

³ *Котляр Н. Ф.* Дипломатия Южной Руси. С. 228–229.

Володимирку «часть»¹ – Погорину і місто Бужськ. Ізяслав мовчки стерпів образу. Лише утвердившись на великокнязівському престолі 1151 р., він вирішив сповна розрахуватися з Володимирком і забрати у нього надане Юрієм. З цією метою він уклав тісний союз із угорським королем Гезою. У 1152 р. полки Володимирка були вщент розбиті військами Ізяслава і Гези. Йому довелося визнати васалітет щодо Ізяслава, присягнутись повернути київському государеві Погорину і Бужськ, пообіцяти йому повну покору. Та потім, коли король повернувся з військом до Угорщини, Володимирко зрадив своєму слову². В кінці того року Ізяслав Мстиславич послав до нього свого кращого дипломата, боярина Петра Бориславича, з вимогою повернути обіцяне.

До Київського літопису вписано звіт Петра Бориславича перед своїм князем про поїздку до Галича і перетрактації з Володимирком. Цей документ, написаний по свіжих слідах переговорів, при тому емоційно і літературно-яскраво, кидає світло на двір Володимирка і навіть містить короткий опис його палацу. Наведу відповідний текст літопису, що належить до кращих зразків давньоруської літератури, в перекладі на сучасну українську мову:

«У той час Ізяслав послав до Володимирка галицького Петра Бориславича з хресними грамотами, тому що був він у Перемишлі і з королівськими [Гези] мужами приводив його [Володимирка] до хреста. Ізяслав звелів сказати йому: «Ти нам з королем цілував хрест повернути нам все з Руських волостей, і цього всього не зробив. Я тепер не нагадую про це, але якщо хочеш виконати хресне цілування і бути з нами, то поверни мої міста, про які ти цілував нам з королем хрест. Якщо ж не хочеш їх віддати, то ти переступиш хресне цілування. Ось твої хресні

¹ київські государі, починаючи з середини XII ст., будучи, хай часом і формально, суверенами Давньоруської держави, дарували волості у великокнязівському домені, Київській землі, південно- і північноруським князям. То були звичайно невеликі, але престижні володіння.

² Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. С. 119–124.

4. Княжі двори в XII ст.

грамоти, а нам з королем з тобою, як Бог дасть!» Без сумніву, київський літописець вписав у свій труд справжню грамоту Ізяслава Мстиславича.

На це Володимирко гордо і самовпевнено відповів Ізяславу: «Ти, брате, вибрав час і короля на мене привів. Але я, якщо буду живий, або складу свою голову або помщуся за себе». Петро Бориславич, уже від свого імені, заявив Володимиркові: «Ти, княже, цілував хрест братові своєму Ізяславу й королю все тобі виконати і з нами бути, тепер же ти порушив хресне цілування». Володимирко мовив [явно діставши натільний хрест з-за пазухи]: «Чи ось цей маленький хрестик?» А Петро мовив Володимирку: «Княже, хоча хрест і малий, але його сила велика і на небі й на землі... Ти ж сам говорив, що, якщо порушиш хресне цілування, то не будеш жити!» Але Володимирко не схотів більше його слухати і прогнав геть. У звіті своєму князю Петро Бориславич гірко скаржився, що в Галичі йому не дали ні коней ні корму на зворотний шлях...

Далі події розвивалися ще більш драматично: «Як тільки Петро поїхав з княжого двору, Володимирко пішов до церкви св.Спаса до вечерні і, коли був на переході [з палацу до храму] до церкви, побачив, що Петро їде [з двору] і глузував з нього: «Ось поїхав руський муж, забравши всі волості!» Мовивши так, пішов на хори¹. Коли відслужили вечерню, пішов з церкви. І коли був на сходах, на тому місці, де ганив Петра, то спитав: «Хто це мене вдарив у плече?!» і не міг зрушити з того місця, і почав падати. Його підхопили під руки і понесли його в горницю, поклали у теплу воду ... Володимирко став зовсім знемагати; вже настав час лягати спати, а Володимирко князь галицький помер»².

Раптова смерть Володимирка Володаревича справила надзвичайно сильне враження на суспільство. Її тлумачили як

¹ На Русі князь із родиною звичайно стояв на другому поверсі храму, на хорах, аби не змішуватись з іншими прихожанами.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 318, 319.

божу кару за богохульство, блюзнірство і недодержання присяги. Докладно розглянувши наведену історію, Грушевський дійшов такого висновку: «Цей епізод, записаний, очевидно, зі слів того Ізяславового посла,... дуже добре характеризує нам галицького князя, котрому в історії цієї землі належить визначне місце. Оборотний [меткий] і вирахований [розважливий], безоглядний і цинічний, Володимирко зручно ішов до могутності й сили, допомагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Галичину до важливого значення в руській політичній системі, і навіть не тільки в ній. Він-то збудував силу й славу Галичини, котру потім з такою повагою заступав його син Ярослав, збираючи овочі [плоди] батьківської праці й оборотності»¹.

З цією тонкою, проникливою і всебічною, при всьому її лаконізмі, характеристикою фундатора Галицького князівства загалом можна погодитись. Хіба що не варто уявляти собі дальший поступ галицьких князів і їхнього оточення (двору) лише по висхідній. У діяльності Ярослава, тим більше, його невдачливого сина Володимира, були злети й падіння, через що їхнє князівство все ж таки не посіло того місця на політичній мапі Давньої Русі XII ст., яке мало б належати йому з повним на те правом. Та звернемось до княжого двору Ярослава і його сина.

Двір проти князя (часи Ярослава і його сина Володимира)

У роки князювання Володимирка Володаревича в Галичі його двір ледве проглядає на сторінках літопису. Цьому сприяли і сама колоритна й скандальна (висловлюючись сучасною мовою) постать государя, що затуляв собою своє оточення, і природний стан і перебіг речей: адже то були часи складання і становлення двору як владної структури, першої появи його посадовців і чинів. Хіба що бояри, головні члени того двору і основні

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 434–435.

4. Княжі двори в XII ст.

актори політичної сцени, часом помітні на сторінках джерела. З іншого боку, діяльність двору Володимирка буквально пронизує все його одинадцятилітнє князювання в Галичі. Двір відчувається у всіх проявах владного впливу Володимирка та князівства. Інакше, ніж активною участю людей двору, не пояснити заходи князя щодо зміцнення своєї влади, придушення опозиції й виступів проти нього конкурентів (Іван Ростиславич та ін.), а також досить умілої внутрішньоруської дипломатії, яка дозволяла нашому князеві вправно балансувати між двома осередками влади: Києвом і Суздалем.

Ярослав Володимирович негайно по смерті батька повертає з дороги київське посольство. Не встиг Петро Бориславич далеко від'їхати, як «пригна дѣтський из Галича» з проханням від свого князя повернутись. «Петръ же поѣха въ градъ, и приѣха на княж дворъ, и ту снидоша противу ему съ сѣнѣй слугы княжи вси в чернихъ мятлихъ,... и взиде на сѣни и види Ярослава сѣдяща на отни мѣстѣ в черни мятли и въ клобуцѣ, такоже и вси мужи его, и поставиша Петрови столецъ, и сѣде». Ярослав повідав послу про наглу смерть батька і урочисто мовив йому: «Поѣди къ отцю моему Изяславу, а отъ мене ся ему поклони». Князь запевнив Ізяслава у своїй відданості й визнав васальну залежність від нього¹. Проте він не поспішав повернути Ізяславу захоплені його батьком Погоринську волость і Бужськ, що згодом призвело навіть до невеликої війни.

Двір ясно дає про себе знати, і то дуже рішуче, швидко по кончині Володимирка. У січні 1154 р. Ізяслав Мстиславич вирішив силою забрати в Ярослава спірні землі. 16 лютого біля Теробовля київське військо наголову розбило галицьке. Князь перед тим намагався очолити своїх воїнів, але «галичський же мужи начаша молвити князю своєму Ярославу: «Ты еси молодъ, а поѣди прочь, и насъ позоруй како ны будетъ отецъ твой кормиль и любиль, а хочемъ за отца твоего честь и за твою головы сложити». Далі бояри образливо мовили Ярославу: «А поѣди,

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 319, 320.

княже, къ городу, ать мы ся бьемъ сами съ Изяславомъ...»¹, іронічно нотує київський літописець.

Немає сумніву в тому, що бояри – члени княжого двору – свідомо принизили і образили цим свого государя. Ярослав тяжко переживав зневагу людей з свого оточення. Не випадково Київський літопис постійно наголошує на тому, що він перестав ходити в походи на чолі свого війська, як робили всі інші князі, а посилав з ним воєвод. Наведу один з численних фактів такого роду. У 1159 р. під час міжусобної війни між чернігівськими князями Ізяславом Давидовичем і Святославом Ольговичем на допомогу Святославу наспіли один з волинських князів Володимир Андрійович зі своїм полком і «Гудоръ Елчичъ [воєвода] съ галичською помощю прииде»². Утім, останнім часом з'явилися свідчення того, що Ярослав не міг ходити в походи через хворобу³.

Протягом усього свого чвертьвікового князювання в Галичі Ярослав боротиметься з галицьким боярством. Більше того, – з власним двором, головну роль в якому відігравали наближені до князя великі бояри. То була особливість саме галицького княжого двору, що, на противагу дворам інших руських князів, часто не підтримував свого государя, а повставав проти нього. Так було і за батька Ярослава Володимирка, і за його сина Володимира. Навіть коли у Галичі зміниться князівська династія, і на престол сяде Роман з київсько-волинської родини Мстиславичів, місцеві бояри вороже зустрінуть його. Те ж саме станеться, коли батьків стіл дістанеться синові Романа Данилу.

Поважаний у середньовічному світі государ, могутній князь, що відігравав одну з перших ролей на давньоруській політичній сцені, Ярослав ніколи не був господарем у власному домі – і в своєму палаці, і в Галицькому князівстві. Бояри, рівні яким за могутністю й гординою існували на Русі хіба що в Новгороді

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 321.

² ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 53.

³ Гудима Ю., Банах І. Здоров'я володарів галицького престолу // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 170–171.

4. Княжі двори в XII ст.

Великому, верховодили над Ярославом, брутально втручались не лише в державні справи, а й у його інтимне життя. Кілька разів вони намагалися скинути його з престолу. У 1159 р. бояри надумали замінити свого князя давнім ворогом його батька, колишнім звенигородським князем Іваном Ростиславичем: «Слахуть бо ся к нему [Ивану] галичане, веляче ему всѣсти на конѣ, и тѣмъ словомъ поущивають его к собѣ, рекуче: «Толико явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава»¹, свідчить київський книжник. Та похід Івана Ростиславича на Галич, підтриманий ще й київським князем Ізяславом Давидовичем, не відбувся. Ярослав зумів утримати князівство в своїх руках. Чергове випробування – знову таки з боку його двору – чекало на государя через чотирнадцять років.

Літописи звичайно мало пишуть про особисте життя князів Русі. Та Київський літопис зумів відобразити інтимну драму Ярослава Володимировича, що розкрилася на його сторінках під 1173 р. Як писав наш знаменитий історик, «княгиня Ольга, з котрою його оженено з політичних мотивів², очевидно не змогла здобути серця свого чоловіка»³. В. М. Татищев запозичив, здається, з якогось не відомого науці джерела звістку, ніби Ярослав збайдужів до своєї дружини й примушував її податись у чорниці. Проте Ольга Юріївна, що, можна думати, пішла характером у свого батька, гордо відкинула ганебну для себе пропозицію⁴.

Зовсім вже не молодий тоді Ярослав закохався. Його любов'ю стала молода і, мабуть, вродлива Анастасія з боярського роду Чагрів. Рід був новий і незнатний, зобов'язаний усім Ярославу, тому родовиті галицькі бояри спочатку зневажали його, а потім вже й боялися, спостерігаючи за тим, як численні та завзяті Чагри висуваються на перші ролі в княжому дворі, прибираючи

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 342.

² як мовилося, вона була донькою союзника його батька Володимирка Юрія Долгорукого.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 442.

⁴ Татищев В. Н. История Российская. Т. III. М.; Л., 1964. С. 97.

до рук княжу прихильність, придворні посади й чини, землі й багатства. Зародилася й визріла змова боярства проти государя. Очолили її впливовий боярин Константин Сірославич і якийсь служебний князь Святополк.

Княгиня Ольга, мабуть, давно знала про існування суперниці-Анастасії. Підбита змовниками, вона 1173 р. демонстративно втекла від Ярослава. В Київському літописі сказано: «В томъ же лѣтъъ выбѣже княгини Ярославля изъ Галича въ Ляхы, съ сыномъ с Володимиромъ, и Костянтинъ Сѣрославичъ и мнози бояре с нею быша тамо 8 мѣсяций». То було оголошення боярством війни своєму государю. Його син Володимир почав зносити з волинським князем Святославом, просячи у нього Червенську волость, і одержав її. Та у Червені він одержав звістку: «Поѣдь до [Галича] вборзѣ, отца ти есмы яли, и приятели его Чаргову чадъ избилѣ; а се твой ворогъ Настаська». Далі «галичани же накладъше огонь сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша, а князя водивше ко кресту, яко ему имѣти княгиню въправду (!), и тако уладившеся»¹.

Історія не знає й ніколи не дізнається того, чому Ярослав не помстився на боярах, котрі по-звірячому вбили його кохану й поглумилися над ним. Мабуть, князь тоді був повністю «у воле» свого двору і галицького боярства взагалі. Ніби нічого не сталося, він повернувся до влади².

Але миру в розладнаній родині государя так і не настало. Вже наступного року княгиня із сином знову залишила Галич. Та Ярослав, певно, зробив висновки з того, що сталося, і зумів утримати ситуацію. Бояри на час скорилися йому, а луцького князя Ярослава, до якого побігли втікачі, галицький государ змусив відмовити їм у притулку. Син Володимир бігав від одного князя до іншого, всюди діставав відмову у прихистку і з повинною головою повернувся до Галича³. Княгиня ж Ольга

¹ *Летопись по Ипатскому списку*. С. 384–385.

² *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998. С. 127.

³ *Летопись по Ипатскому списку*. С. 388–389.

4. Княжі двори в XII ст.

перебралася до рідного їй Суздаля й завершила там життєвий шлях 1183 р¹.

Спливло ще близько десяти років, і в 1183 р. княжич Володимир знову залишив Галич. Та на цей раз уже не за власною волею. Ярослав вигнав розбещеного, непокірного і нездатного до державних справ сина. Той побіг до Романа Мстиславича волинського, до м. Володимира. Але Роман випроводив його від себе. Київський літописець пояснив суворий прийом втікача побоюванням Романа викликати гнів Ярослава: «Романъ блюдеся отца его, не да ему опочити у себе». По тому Володимир Ярославич подався до дорогобузького князя Інгваря, але і той, «блюдеся отца его и не прия его». Не прийняли Володимира Святополк у Турові й Всеволод у Суздалі. Лише зять Ігор Святославич надав йому притулок у Путивлі. Цілих два роки прожив Володимир у закутному й маленькому Путивлі², аж поки Ярослав не дозволив йому повернутися додому.

Минали роки. Ярослав старів і втрачав сили. На початку вересня 1187 р., у передчутті близької кончини, він склав заповіт, яким передав Галич улюбленому позашлюбному синові Олегу (від Анастасії), а Володиміру – Перемишль. При цьому він формально додержався традиції – адже у Галицькому князівстві за давнім звичаєм перемишльський стіл вважався головним. Государ зібрав «мужів своїх», тобто бояр і старших дружинників (що і складали його двір), і мовив: «Се приказываю мѣсто свое Олгови, сынови своему меншему, а Володимѣру даю Перемишль»,... и приводи Володимѣра ко хресту и мужи галичкыя на семь, яко ему не искать подѣ братомѣ Галича». Його несподіване для багатьох рішення літописець пояснив тим, що князь любив Олега, а «Володимѣръ не хожаше в волѣ его»³.

Однак часи, коли хресне цілування щось важило, давно

¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. С. 127.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 428.

³ Там же. С. 442.

вже минули... Та й чи були вони колись?! Одразу ж по смерті Ярослава зчинився «мятежь великъ», галицькі мужі разом з Володимиром «переступивше хрестъное целование», вигнали Олега і посадили на стіл Володимира¹. Двір вважав останнього більш підходящим йому князем, бо думав, що безпутний, слабівільний Ярославич стане слухняною іграшкою в боярських руках. Але бояри прорахувались.

Майже негайно Володимир Ярославич виявив характер і спробував звільнитися з-під боярської опіки, що так дошкуляла його батькові, та й вкоротила тому життя. Київський літопис, що користувався свідченнями якогось галицького інформатора, емоційно відзначив під 1188 р.: «Княжащу Володимеру в Галичкѡй земли, и бѣ бо любезнивь питию многому, и думы не любяшеть с мужми своими, и поя у попа жену...»². Як дотепно зауважив Б. О. Рыбаков, «цим було вирішено все – якщо князь зневажає боярську думу, якщо він виходить з волі «смысленных», не бажає радитися з ними, то він уже тим самим поганій, і до літопису вносяться різні деталі, що ганять його»³.

Отже, з перших місяців (а, може, й днів) князь Володимир Ярославич розпочав двобій із своїм двором. Річ нечувана для інших руських князівств того часу. Адже й у Новгороді князь постійно боровся з міською громадою, але при тому його двір завжди і у всьому підтримував свого государя. Зазначу, що у Володимира було зовсім мало шансів виграти той двобій – надто сильними були чини і посадовці двору, що спиралися на масу боярства, соціально і політично слабким виявився сам князь.

Тим часом. двір і боярство вдалися до прийому, який воно неодноразово використовуватиме в часи Данила Романовича Галицького, – і проти самого Данила. Бояри вирішили протиставити Володимиру іншого князя – його волинського сусіда

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 442.

² Там же. С. 444.

³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 514.

4. Княжі двори в XII ст.

Романа Мстиславича. Посідаючи вельми скромний волинський стіл, Роман, певно, вже давно мріяв про галицький «златокований» (як його іменує «Слово о полку Ігоревім») престол. Але він раніше побоювався великого і грізного Ярослава Володимировича¹.

Та й тепер Роман не одразу зважився піти на Галич, якби його не покликали бояри. Щоправда, київський літописець зображує справу інакше: «Романъ же слашеть безъ опаса к мужемъ галичкымъ, подтыкая ихъ на князя своего»², – однак мені здається, що ініціатива виходила все ж таки від оточення князя Володимира – від його двору. А зобразив призвідцем всієї справи Романа Мстиславича київський книжник, вірний своєму намагання героїзувати майбутнього засновника Галицько-Волинського князівства.

Бояри пред'явили ультиматум своєму государю: вижени попадю! Володимир зрозумів, що це лише привід, лише початок повстання проти нього. Тому він забрав свою попадю з прижитими від неї двома синами, взяв величезні цінності з княжої скарбниці і з кількома відданими йому дружинниками подався до Угорщини. А Роман сів у Галичі³. Та зовсім ненадовго.

Угорський король Бела III рішуче спротивився утвердженню Романа Мстиславича в Галичі. Він сам зазіхав на Галицьке князівство, прагнучи посадити там свого сина і перетворити ту землю на провінцію Угорщини. Тому він з сильним військом вирушив на Галич. «И слышавъ Романъ, аже король за Горою⁴ уже, и бѣжа, не мога стати противу ему». Король вступив у Галич, але не відновив Володимира на престолі, а посадив там свого

¹ «Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко съдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ, подперъ горы Угорскыи своими желѣзными полкы...» (Слово о полку Ігореве. М.; Л., 1954. С. 22).

² Летопись по Ипатскому списку. С. 444.

³ Там же. С. 444–445.

⁴ тобто, перейшов Карпати, що здавна служили кордоном між Угорщиною і Галичиною.

сина Андрія. Київський літописець з осудом записав: «Король же вѣха в Галичь, не посади в немь Володимера, но... посади в немь сына свого Андрѣя... Король же бѣ великъ грѣхъ створиль, крестъ целоваль к Володимеру», але не виконав клятви. Більше того, король забрав з собою Володимира до Угорщини і «всади его на столпъ», тобто на якусь фортечну башту¹.

Вокняжіння угорського королевича в Галичі означало по суті перехід князівства під угорську владу. Це викликало загальне народне обурення. Тому частина бояр під тиском городян стольного града була змушена шукати шляхів позбавлення від окупантів. Наступного, 1189 р. «послашася галицькии мужи к Ростиславу к Берладничичю², зовуще его в Галичь на княжение. Онъ же слышавъ радъ бысть...». Але інша частина бояр, чії родичі були в заручниках у короля Угорщини, «держаться крѣпко по королевичи». До того ж коли Ростислав Іванович підступив до Галича «в малѣ дружинѣ», його зрадила частина власних воїнів. Княжич не послухався своїх розважливих дружинників, що радили йому відмовитись від Галича, розпочав битву, був збитий з коня і тяжко поранений, від чого й помер. Літописець переказав чутку, ніби угорці уморили Ростислава, «приложивше зелье смергъное к ранамъ»³. Королевич Андрій до часу зміг утриматися на галицькому столі.

Тим часом, законний государ Володимир Ярославич блукав по чужих світах. Мов у середньовічному рицарському романі, він зумів втекти з башти, в яку його заточили угри. За сприяння сторожів він, «изрѣзавъ шатеръ⁴, и сви собѣ ужище и свѣсися оттуду доловъ», із захопленням розповідає київський книжник. По тому Володимир попрямував за допомогою до германського

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 445.

² синові Івана Ростиславича Берладника.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 446, 447.

⁴ який йому, за свідченням літописця, угри поставили на вершечку башти.

4. Княжі двори в XII ст.

імператора Фрідріха Барбароси¹. За величезні гроші, дві тисячі гривен срібла, що їх Ярославич зобов'язався виплачувати Барбаросі щорічно, імператор доручив своєму васалові польському князеві Казиміру відновити Володимира Ярославича на галицькому столі, що той і зробив. «Галичкнии же мужи срѣтоша его с радостью великою, князя своего и дѣдича, – мабуть, не відчуваючи всього сумного комізму ситуації веде далі київський літописець, – а королевича прогнаша изъ землѣ своя»².

Однак князь Володимир хоча й поділяв, певно, ту небезкорисливу радість частини своїх бояр, але зовсім не довіряв їм. Тому у наступному реченні джерела читаємо, що він «посла ко Всеволоду³, ко уеви [дядькові] своєму в Суждаль, моляся ему: «Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а язъ Божий и твой есмь со всимъ Галичемъ, а во твоей волѣ есмь всегда»⁴. Це була пропозиція віддатися у васали Всеволодові. Володимир Ярославич не збирався, видно, просити захисту у київських князів-дуумвірів Святослава Всеволодича й Рюрика Ростиславича, бо в такому випадку на нього б чекав дійсний васалітет з обов'язковим потраплянням під їхню важку руку. А от залежність від далекого Всеволода суздальського бачилась йому, слід гадати, формальною.

Всеволод Юрійович був досвідченим політиком, він знав, що Святослав з Рюриком зазіхатимуть на незалежність Галицького князівства. Тому він «присла ко всимъ княземъ и ко королеви [угорському], в Ляхы, и води я ко кресту, – на своемъ сестричѣ Галича не искати николиже подъ нимъ»⁵. Так було укладено колективний договір між руськими князями й угорським

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 448

² Там же.

³ могутньому володимиро-суздальському государю Всеволоду Юрійовичу Велике Гніздо, котрий тоді вважався «старійшим» серед усіх руських князів.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 448.

⁵ Там же. С. 448, 449.

і польським государями щодо забезпечення недоторканості князівства Володимира: одна з небагатьох, відомих нам для європейського середньовіччя таких угод. Завдяки визнанню свого васалітету від Всеволода, Володимир Ярославич загалом спокійно досидів на галицькому столі до самої смерті. Київський книжник констатував: «Володимерь же утвердився в Галичѣ и оттолѣ не бысть на нь никогоже»¹.

Історикам небагато відомо про останнє десятиліття князювання Володимира Ярославича в Галичі (1189–1199). Він перебував у дружніх стосунках з великим князем київським Рюриком Ростиславичем і підтримував його у боротьбі із зятем, волинським государем Романом Мстиславичем, котрий, як добре знав Володимир, мріяв про галицький стіл. Під 1196 р. Київський ізвод повідомляє: «Володимерь, ехавъ со Мъстиславомъ»², повоева и пожъже волость Романову около Перемиля, а отселѣ Ростиславъ Рюриковичъ, ... ехавше, и повоеваша и пожгоша волость Романову около Каменца. И тако ополонившесе челядью и скотомъ и отомъстившесе возвратишася восвоися»³.

З географії тодішніх бойових дій можна зрозуміти, що спільний похід київського і галицького князів було вчинено за ініціативою Володимира Ярославича, а слово «отомъстившесе» свідчить, що перед тим Роман нападав на його волость. Отже, слова літописця «не бысть на нь никогоже» слід вважати перебільшенням. Боротьба Романа Мстиславича за галицький стіл продовжувалась, і в тій боротьбі він, поза сумнівом, спирався на симпатизуючу йому боярську партію в Галичі. З її допомогою Роман утвердився на галицькому столі по смерті останнього государя з династії галицьких Ростиславичів.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 449.

² згодом, Мстислав Романович з смоленської династії Ростиславичів (до неї належав і Рюрик київський), з 1197 р. смоленський князь (Див.: *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн, 1991. № 401. С. 143.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 468.

4. Княжі двори в XII ст.

Володимир Ярославич, котрий помер 1199 р., не залишив законного сина, котрий би міг успадкувати батьківський престол. Двоє синів від попаді у рахунок не йшли. Династія Ростиславичів згасла. І це відкрило можливості іншим південноруським князям претендувати на галицький стіл. Справу виграв Роман Мстиславич волинський.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

На межі XII–XIII ст. загальна ситуація і розстановка політичних сил у Південній Русі особливо стрімко змінюються. Це було викликано насамперед утворенням нового центру влади в південно-західних землях країни. В 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич, що доти посідав скромне місце в князівській ієрархії Давньоруської держави, об'єднав Волинську і Галицьку землі у велике Галицько-Волинське князівство й одразу почав претендувати на першу роль у Південній Русі¹.

Намальована в літописах картина міжкнязівських відносин першого сорокаріччя XIII ст. у Південній Русі через брак джерел є менш повною, ніж аналогічне полотно другої половини століття XII-го. Якщо XII століття державного життя країни висвітлене і в південних (Київський ізвод), і в північно-східних (Лаврентіївський ізвод), і в північно-західних (Новгородські та Псковські ізводи) літописах, то XIII століття знаходиться в набагато гіршому становищі. Адже спільний для всієї Південної Русі літопис XIII ст., подібний до Київського XII ст., не зберігся.

Єдиний південноруський літописний ізвод цього часу – Галицько-Волинський² все ж таки зосереджений на історії Галичини й Волині й недосить докладно висвітлює інші південні землі Русі, не кажучи вже про північно-східні й північно-західні. Лаврентіївський же літопис описує південноруське життя XIII ст. дуже скупо й нерівномірно. Досить докладно (враховуючи його загальну лапідарність) цей ізвод відбив лише перші

¹ Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 2002. С. 34–56.

² Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

роки XIII ст., але далі він начебто забуває про Південну Русь. Цікавлячі нас уривкові свідчення Лаврентіївського літопису лише в небагатьох випадках піддаються перевірці відомостями інших літописних пам'яток. Через це історія княжого двору Києва у кінці XII – першому сорокаріччя XIII ст. у джерелах майже не висвітлена.

Дещо поліпшує справу звернення до свідчень пізнього північноруського Воскресенського літопису, складеного, ймовірно, у 30-х чи 40-х роках XVI ст.¹ Приймаю авторитетну думку В. Т. Пашута, за якою Воскресенський літописець користувався у своїх південних звітках першої третини XIII ст. якимось подібним до Іпатіївського списком, в якому читався Київський літопис 1238 р., що був створений близько того часу й став природним продовженням Київського літопису Рюрика Ростиславича, складеного в Києві в кінці XII ст. Пашуто, як на мене, вдало реконструював свідчення цього Київського літопису².

Подібно до інших, сучасних йому літописів, цей імовірний Київський ізвод XIII ст. був тенденційним, висвітлюючи події в Києві й взагалі на Південній Русі в тлумаченні, вигідному його замовникам. У його оповіданні про конфлікт між київським государем Рюриком Ростиславичем і його зятем галицько-волинським князем Романом Мстиславичем дуже перебільшені вага і вплив суздальського князя Всеволода Велике Гніздо на південноруські справи. Звідси можна зробити висновок, що на Київський літопис XIII ст. (що відбився у Воскресенському ізводі) впливало джерело, близьке до двору Всеволода.

Після смерті чернігівського князя Ігоря Святославича (1202 р.) його стіл посів інший Ольгович: Всеволод Святославич Чермний (Рудий) і незабаром по тому висунув претензії на київський великокнязівський престол. Тодішній київський государ Рюрик Ростиславич постарів і втратив булий авторитет,

¹ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 472–474.

² Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 21–67.

а його спроби спертися на Всеволода Юрійовича Суздальського не мали особливого успіху. Це не могло не позначитися на висвітленні його життя, зокрема діяльності його двору, в тогочасних джерелах. Київ і княжа адміністрація Рюрика до кінця його правління в стольному граді (1212 р.) ледве просвічують крізь літописні свідчення про інші міста та їх государів першого десятиліття XIII ст.

Сказане стосується й часів князювань у Києві Всеволода Чермного (до 1212 р.), члена клану смоленських Ростиславичів Мстислава Романовича (до 1223 р.) і його наступника з того клану, сина Рюрика Володимира (до 1236 р.). Лише епізодом було коротке київське правління Ярослава Всеволодича суздальського в 1236 р. Далі Київ переходить з одних рук до інших, там сиділи Михайло Всеволодич чернігівський і його син Ростислав, у якого в 1238 р. Данило Романович галицько-волинський відібрав великокнязівський стіл і посадив у стольному граді Русі свого воєводу Дмитра, на долю якого й випало захищати Київ від монголів у кінці 1240 р.

У надзвичайно скупих і уривкових свідченнях джерел про київську княжу владу годі намагатися розгледіти її владні структури. Тому дослідження княжого двору Русі XIII ст. виконується мною переважно на звітках Галицько-Волинського літопису із залученням матеріалів північно-руських літописних ізводів.

Передісторія формування владних інституцій у Південній Русі в XIII ст.

Вокняжіння Романа Мстиславича в Галичі в кінці XII ст. не відбилось у сучасних йому джерелах. Докладний і обізнаний з галицькими справами Київський літопис фактично закінчує свою розповідь раніше цієї події, на 1198 р., тому, зрозуміла річ, не знає про смерть князя Володимира Ярославича і утвердження в Галичі Романа. А пізній Густинський літопис (складений у XVII ст.) фіксує кончину Володимира Ярославича під 1199 р.:

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

«В лето 6707 (1199). Преставися Володымеръ Галицький»¹. Є підстави довіряти цьому повідомленню, основаному на польських джерелах, зокрема «Хроніці» польського історика другої половини XII – першої чверті XIII ст. Вінцентія Кадлубка². Натомість не викликає довіри звістка поляка Іоанна Длугоша (XV ст.), що описав смерть Володимира роком раніше. Час кончини останнього галицького Ростиславича і відповідно вокняжіння в Галичі Романа Мстиславича як 1199-й приймається сучасною наукою³. Утвердившись у Галичі, Роман створив велике й багате Галицько-Волинське князівство.

Роман-Борис Мстиславич (бл. 1150–1206 рр.) був сином Мстислава Ізяславича, великого князя київського, і доньки польського князя Болеслава III Кривоустого Агнеси⁴. Був двічі одружений. Першого разу з донькою Рюрика Ростиславича Предславою (до 1195 р.)⁵, розлучився з нею близько 1197 р., другого – з Анною, згодом волинською бояриною⁶. Його політична і воєнна кар'єра була багатою на події, він переживав злети і падіння. Не досягнувши галицького стола в 1188 р., він зосередився на змаганнях зі своїм тестем Рюриком Ростиславичем, київським государем, за володіння на Наддніпрянщині, намагався залучити до них польських родичів. Далі сам втрутився до міжособної боротьби в Польщі за краківський стіл між синами Казимира II Справедливого і їхнім дядьком Мешком Старим. У битві при Мозгаві (1195 р.) Роман зазнав поразки від Мешка і був поранений⁷. По тому повернувся на Русь і продовжив конфліктувати з Рюриком.

Роман уславився переможними походами у Половецький степ. У 1197 (чи 1198) р. на прохання візантійського імператора

¹ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 326.

² Monumenta Poloniae Historica. Т. II. Lwów, 1872. P. 439.

³ Див.: *Włodarski B.* Polska i Ruś. 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 20.

⁴ *Baumgarten N.* Op. cit. Tabl.V. № 36. P. 26.

⁵ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 420.

⁶ *Пауто В. Т.* Указ. соч. С. 194.

⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 3.

Олексія III Ангела князь напав на половців, що вдерлися у межі імперії, розгромив і розігнав їх. За свідченнями одного із західноєвропейських хроністів, Роман здійснив кілька великих кампаній проти кочовиків, зупинивши половецькі навали. В 1202 і 1204 рр. організував походи південноруських князів у Степ¹, що принесли йому гучні перемоги і славу переможця половців, які відбилися у панегірикові Роману, що ним відкривається збережена часом вступна частина Галицько-Волинського літопису:

Роман «одолѣвша всѣмъ поганьскымъ языкомъ², ... устремиль бо ся бяше на поганья яко левъ, срьдить же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодилъ, и прохожаше землю ихъ яко и орель, храбор же бѣ яко и туръ. Ревнова же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны³, рекомья половци...»⁴. Далі книжник розповідає поетичну історію про те, як один з половецьких ханів Отрок був загнаний Володимиром Мономахом до Абхазії, а інший, Сирчан, ховався на Дону... Лише по кончині цього руського государя Отрок зважився повернутися до рідних степів.

Претендуючи на першість у Південній Русі, Роман 1201 року забрав Київ у Рюрика Ростиславича і посадив там свого брата у перших Інгваря Ярославича луцького⁵, а в 1204 р. сам заволодів Києвом, фактично об'єднавши, бодай ненадовго, під своєю рукою південноруські землі. Та все ж таки Роман Мстиславич дбав насамперед про створене ним Галицько-Волинське князівство.

Доводиться жалкувати з того, що Галицько-Волинський літопис не зберігся за перші п'ять років XIII ст. Тому часи

¹ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 418, 420.

² язичницькі народи

³ східні народи у середньовічному вченому письменстві вважались нащадками біблійних Ізмаїла та його рабині Агарі.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

⁵ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 418.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

князювання Романа у Галичі (1201–1205 рр.) у ньому не відбилися. Окремі деталі історії його правління знаходимо в північноруському Лаврентіївському літописі, а також у польських джерелах: середньовічних хроніках Кадлубка і Великопольській, «Історії» Яна Длугоша, побудованих на давніх, не завжди відомих сучасним історикам писемних пам'ятках, серед них давньоруських.

Є підстави думати, що утвердженню Романа Мстиславича у Галичі противилась та боярська партія, яка збиралась закликати у князі синів новгород-сіверського, згодом чернігівського князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім» (що вона й вчинила по смерті Романа). Кадлубек сповіщає, що загострення суперечностей між боярськими прихильниками і противниками Романа призвело навіть до справжньої битви між ними біля валів Галича напередодні в'їзду туди цього волинського князя¹. З огляду на шалений опір, що вчинила Романові незабаром по його вокняжінні частина галицьких бояр, така думка уявляється можливою.

Здійснюючи політику централізації та зміцнення Галицько-Волинського князівства, Роман Мстиславич жорстоко придушував боярську опозицію в Галичині. Адже земельна аристократія задля особистої вигоди тягла країну назад, у вир феодалної незгоди, була готова щомиті накинути на шию власному народові ярмо будь-якого володаря – все рівно, руського чи іноземного, аби тільки він був слухняним знаряддям у її руках. Багато бояр, що не бажали коритися государю, наклали головою, про що сповіщають польські джерела². У багатьох бояр було конфісковано маєтності, чимало їх втекло на Дністерське

¹ Monumenta Poloniae Historica. T. II. Lwów, 1872. P. 439.

² Кадлубек розповідає, що Роман схопив багато великих галицьких бояр і жорстоко скарав їх: одних живцем закопував у землю, з інших лупив шкуру, та інші страхіття (Monumenta Poloniae Historica. P. 440–441). Більшість істориків скептично ставиться до його розповіді (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3. С. 13).

Пониззя і навіть до Угорщини¹. Відгомін цього зберіг Галицько-Волинський літопис у розповіді про те, що незабаром по смерті Романа галицькі бояри «приведоша Кормиличича², ижъ бѣ загналь [вигнав] великый князь Романъ нѣверы [невірності] ради, словяху бо Игоревича»³. Ось один із доказів того, що галицьке боярство вже у перші дні Романового княжіння замислило протиставити йому іншого князя.

Мало що можна сказати про княжий двір самого Романа Мстиславича. Київський літопис, єдине джерело з історії його князювання на Волині (1170–1199 рр.), не згадує ні двору князя у Володимирі, ні його тамтешніх урядовців чи міністеріалів. З великою часткою впевненості можна думати, що Роман у 1199 р. забрав свій двір з Володимира до Галича – інакше просто не могло бути. Але, об'єднавши Галичину і Волинь у спільну державу, йому довелось реорганізувати свій двір, насамперед збільшити його чисельно. Ось коли до його двору увійшли великі галицькі бояри, тоді й виник конфлікт із ними, відбитий у польських хроніках і Галицько-Волинському літописі.

Несподівана для всіх смерть Романа у Польщі, – він загинув 19 червня 1205 р. в поході, випадково наштовхнувшись на ворожий роз'їзд⁴, – залишила нове велике князівство у передвибуховому стані. Боярство було розгромлене государем, але не викоренене, – й наївно було б сподіватися на те, що за п'ять років князювання Романа це можна було б здійснити. Та й нове державне утворення не було достатньо консолідованим. Цьому існували вагомі й об'єктивні причини.

Хоча державні території Волинської й Галицької земель на початок XIII ст. і були загалом сформовані, все ж таки центральна влада у них на кінець XII ст. залишалася ще недосить

¹ «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Подг. Н. И. Щавелева. М., 1997. С. 137.

² сина князівського «кормильця», вихователя, згодом, Володимира Ярославича.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

⁴ Monumenta Poloniae Historica. Т. II. Р. 836, 876.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

сильною, аби ліквідувати удільні князівства на Волині й придушити боярство у Галичині. Це виявилось у нерівномірності заселення обох регіонів, їх господарського освоєння і виникнення там міст. Державна служба, збирання данини і чинення суду діяли не на всій території цих земель. На місцях майже необмеженими панами були великі й середні феодалі-землевласники, у яких васалами були дрібні. Особливо це було характерно для Галицької землі. Величезну, часом визначальну, роль у житті Галичини і Волині відіграло велике боярство¹.

Як і всюди на Русі, бояри являли собою земельну аристократію і, водночас, були верхівкою княжої дружини, так званими княжими мужами. Вони також склали ядро княжого двору. Якщо на Волині в часи тривалого князювання Романа Мстиславича боярство стало консолідованим і загалом у всьому підтримувало свого князя, то в Галицькій землі бояри, починаючи з часів першого князя Володимирка Володаревича, ніколи не являли собою монолітний соціум, завжди ділячись на дві або кілька партій, суперничали і ворогували між собою². У попередньому розділі було показано, як боярські чвари згубно впливали на всі боки життя Галицького князівства, підривали державну владу в особі государя.

Коли Роман Мстиславич загинув у Польщі, його заступила на княжому столі (як регент) дружина, княгиня Анна. Її державні права були визнані угорським королем Андрієм (Андрашом) і польським (краківським) князем Лешеком. Анна спиралась на більшу частину вірного Романові волинського боярства, що у складі його двору перебралось до Галича. А от галицькі бояри, що влились до того двору, одразу зайняли ворожу позицію щодо княгині та її синів – літописець називає їх Романовичами. Галицькі боярські олігархи, що склали більшість двору Романа і далі його синів, показали свої вовчі зуби вже наступного

¹ *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси X–XIII вв. К., 1985. С. 121 сл.

² *Котляр М. Ф.* Галицьке боярство проти князів-Романовичів // *Археологія*. К., 1999. № 2.

року. Отже, двір у важкі для родини Романа часи виявився роз'єднаним і в масі своїй переважно їй ворожим¹.

Суперечності між князем і галицькими боярами були настільки сильними і явними, що галицький літописець одразу після панегірика загиблому Романові записав: «Велику мятежю въставшю въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его, единъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтъ»². У цьому короткому й емоційно напруженому реченні гранично ясно відбита ситуація, що склалася в Галицько-Волинському князівстві по кончині государя. Він залишив двох малолітніх синів, ще неспроможних керувати князівством. І ця обставина сприяла заколотові в його державі, бо не стало сильної руки. Хоча літописець чомусь не згадав головну силу, що протистояла Романовичам, – галицьких бояр.

У 1206 р. над Галицько-Волинським князівством нависла нова небезпека. Під'юзувані ворожими Романовичам боярами на Галич пішли чернігово-сіверські князі Ольговичі, традиційні вороги єдності й централізації Давньоруської держави, ще й давні союзники половецьких ханів. У спілці з ними вирушили київський князь Рюрик Ростиславич і смоленський Мстислав Романович. Із заходу до рубежів Волині наближався краківський князь Лешек, на прізвисько Білий. Суздальський літопис занотував, що «ляхове идут к Володимерю Олговичемъ в помочь»³.

Марно просила Анна про допомогу угорського короля і польського князя, котрі ще за життя Романа уклали з ним союз і пообіцяли опікуватись його родиною у випадку його смерті⁴. При наближенні Ігоревичів з військом Анна з синами перебралася до домену чоловіка – Володимира Волинського. Але й

¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. К., 1998. С. 162–163.

² Галицько-Волинський літопис. С. 77.

³ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927. Стб. 427. Далі Суздальський літопис використовується за цим виданням.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 78.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

там не було їй спокою. Старший з Ігоревичів Володимир прагнув посадити у Володимирі свого брата Святослава. Галицький книжник чітко пояснив ситуацію: «хотящю Вьлодимерю искоренити племя Романово, поспѣвающимъ же безбожнымъ галичаномъ», тобто у справі винищення нащадків Романа Володимир Ігоревичу допомагали галицькі бояри. Володимир послав до володимирської громади якогось попа з погрозою: «Не имать остатися градъ вашъ, аще ми не выдасте Романовичи, аще не приймете брата моего Святослава княжити»¹.

Спочатку у Володимирі обурилися нахабною пропозицією Ігоревича, але потім місцеві бояри Дончук і Нечипір («имѣаху бо леств вь сердци своемъ») вирішили зрадити княгиню і віддати місто Володимирі і Святославу Ігоревичам². Княгиня Анна опинилася у відчайдушному становищі.

Складання дворів Романовичів

У той час княгиня з синами ще залишалася у Володимирі. Навколо неї був княжий двір, – вірніше, те, що від нього залишилось. Галицькі бояри, члени того двору, геть усі зрадили, волинські ж ... Майже про всіх із них нічого невідомо, але знайшлися ті, хто допоміг родині Романа Мстиславича у скрутну годину. Дізнавшись про зраду волинських бояр Дончука і Нечипора, Анна «свьѣтъ сътвори сь Мирославом [и] сь дядькомъ, и на ночь бѣжаша в Ляхы». Сама втеча родини Романа з небезпечного для неї Володимира описана в Галицько-Волинському літописі вельми барвисто і романтично. Адже він є не лише історичною пам'яткою, а й літературним твором надзвичайно високого рівня. У його тексті щедро розсипані описи історичних подій і характеристики персонажів, що рясніють метафорами, гіперболами, вишуканими епітетами і порівняннями.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Там же. С. 78.

Отже, Анна з малими синами залишає Володимир Волинський: «Данила же взме дядько предъ ся, изыде из града. Василка же Юрий попь с кормилицею взме, изыде дѣрою вонь изъ града. Не вѣдяху бо [княгиня] камо бѣжашю, бѣ бо Романъ убиенъ на Ляхохъ, а Лестко мира не сътворилъ»¹. З літописної оповіді виходить, ніби залишена усіма, крім чотирьох вірних їй людей, княгиня Анна вночі, мов злочинниця, крізь пролом у стіні володимирських укріплень (що залишився від часу якоїсь попередньої війни) з малими хлопчиками вибирається з міста – і не знає, куди подітися!

Гадаю, книжник надмірно драматизував обставини втечі Романової вдови з дітьми із Володимира – і без того вельми драматичні. Адже Анна аж ніяк не могла бути самотньою в стольному граді Волинського князівства. З нею була принаймні частина волинського боярства і волинського двору чоловіка, навколо неї з синами залізною стіною стояла випробувана у битвах рицарська дружина Романа, на її боці були громадяни Володимира та й інших міст князівства, – про це дізнаємося з наступних розповідей Галицько-Волинського літопису. Нарешті, продовжував діяти союзний договір, укладений Романом Мстиславичем з польським князем і угорським королем².

Думаю, що насправді Анна з Данилом і Васильком залишила невдячний Володимир відкрито і демонстративно – у супроводі свого двору, відданих їх волинських бояр і закутої в залізо дружини, під хоругвами і стягами Романа. Мабуть, її радники, і серед них найперший Мирослав, тверезо зважили сили і зрозуміли, що здолати Ольговичів з їхнім чималим військом, ще й із підтримкою київського князя і угорського короля, не вдасться³. З того часу розпочинається сумна і тривала одіссея блукань малих Романовичів і їхньої матері по чужих світах.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 78.

² Там же.

³ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. С. 166.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

У тих блуканнях складався їхній мандрівний двір, їхня державна служба.

Довгий час основу того двору складатимуть волинські бояри Романа, його посадовці, чини та міністеріали. Вони йшли за своїми ще малими князями всюди, куди закидала їх доля. 1211 року угорський король у власних інтересах вирішив посприяти поверненню Данила на галицький батьківський стіл, – звичайно, на короткий час. Данило жив тоді в Угорщині, на Волині залишався його брат Василько з матір'ю. Навколо них скупчився волинський двір. Коли Данило з угорським військом наближався до Галича, він одержав підмогу від брата: «Василку же княжащю в Белзѣ; придоша же отъ него Великий Вячеславъ Тольстый, и Мирославъ, Демьянь и Воротиславъ, и инии бояре мнози, вои отъ Белза»¹.

Імена цих бояр не раз траплятимуться на наступних сторінках Галицько-Волинського літопису. Вони складатимуть основу двору спочатку Василька, а потім і Данила. Не повинна вводити в оману та обставина, що всі ці бояри згадуються в основному в бойових епізодах. Адже двір середньовічного государя на Русі був чи не в першу чергу воєнною організацією. А глава двору – дворський – звичайно належав до кола довірених і кращих воєвод князя.

Так само, як і за Володимирка Володаревича, двір Данила був мандрівним, переходячи слідом за князем з Галича до Володимира, з Володимира до Белза, далі до невеликих міст Кам'янця, Тихомля і Перемиля, ще ділі до Холма... Коли Романовичі почнуть повертати собі Романову «отчину», утвердившись спочатку у Володимирі Волинському, а потім і в Галичі, двір усюди супроводжуватиме Данила. А в 1213 р. брат у перших Романовичів Олександр Всеволодич при допомозі краківського князя Лешека виганяє малого Василька разом із матір'ю з волинського міста Белза (де він тоді княжив); тоді «бояре вси не изневьришася, но идоша вси съ князем

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

Василкомъ в Каменецъ»¹, який він одержав замість втраченого.

Вірності успадкованого від батька волинського двору Романовичі великою мірою зобов'язані своїми політичними здобутками, відвоюванням у руських князів-конкурентів, угорських королів і польських князів спочатку Волинської землі, а далі Галицької. Того самого 1213 р. Лешек краківський зібрав на Волині військо, щоб вигнати з Галича боярина Володислава, котрий там самочинно вокняжився. На його заклик прийшли Данило Романович з Кам'янця, Олександр Всеволодич з Володимира, його брат Всеволод з Белза, «когождо съ своими вои. Бѣ бо вои Даниловы болши и крѣпльши, бяше бояре велиции отца его вси у него»², зауважив галицький книжник. Бояри двору Романа Мстиславича не лише залишились вірними його синові, а й привели з собою загони озброєних людей. Напевне, ці загони складались як з утримуваних тими боярами особистих дружин, так і з приведених їхніми васалами ратників. Вірною Романовичам залишилась і волинська бойова дружина батька, що частиною складалась із тих же волинських бояр³.

Навіть коли один з Романовичів ненадовго від'їжджав з князівства, з ним їхали чини двору. Навесні 1230 р. «еха Василько к Суждалю на веселе шюрина свого, к великому князю Гюрьгю [Юрію], поемъ Мирослава с собою и ины»⁴ – людей свого двору. Мирослав належав до найближчого оточення Романовичів. Він був видним адміністратором, полководцем і дипломатом. Напевне, саме як дипломата і взяв його с собою Василько. Незадовго перед тим (в 1226 чи в 1229 р.) Василько Романович одружився з донькою того володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодича Дубравкою (Дубравою)⁵. Мирослав, слід гадати, сприяв тому шлюбові. А от про яке весілля

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 81.

² Там же.

³ Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 132.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

⁵ Донской Д. Указ. соч. № 428. С. 152; Baumgarten N. Op. cit. Tabl.X, 5. P. 48.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

в Суздалі йдеться в Галицько-Волинському літописі, залишається неясним. Сам Юрій Всеволодич одружився 1211 р. з донькою чернігівського князя Всеволода Чермного Агафією, котра загинула під час здобуття ордами Батия Володимира на Клязьмі 7. 02. 1238 р.¹ Зрозуміло тому, чому саме Василько подався до Володимира: з родичем йому було зручніше, ніж Данилові, вести перетрактації.

Як мовилось, двір Данила Романовича і люди того двору виступають на сторінках Галицько-Волинського літопису (основному і в більшості випадків єдиному джерелі) майже виключно в бойових обставинах – причиною тому було буремне життя Романовичів, особливо старшого серед них.

Звичайно воєводи Данила очолювали великі контингенти його війська, брали участь у великих і малих битвах і війнах. А навколо государя стояв його двір, що також являв собою чималу військову силу, здатну вирішувати на користь свого князя бодай локальні конфлікти. Двором («малой дружиной») командували віддані йому люди, котрі, поза сумнівом, були досвідченими і вмілими воєначальниками. У цьому переконує літопис.

У 1219 р. Данило Романович відвоював у Лешека Білого загарбані тим землі Західної Волині. Польський князь вирішив повернути їх собі. Напад польського війська був несподіваним, тому волинський государ, як можна зрозуміти з розповіді галицького літописця, послав проти нього воїнів двору: «Веснѣ же бывши, ехавше ляхове воевать, и воеваша по Бугу. Посла по них Даниль Гаврила Душиловича, и Семена Олуевича, Василка Гавриловича; и билася,... и воротилася с великою честью в Володимерь»².

У 1228 р. Данило і Василько скористалися силами свого двору, аби вибити з Луцька (що їм тоді належав) амбітного Ярослава Інгваровича, котрий раптово вдерся до міста: «Посласта

¹ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 435, 463.

² Галицько-Волинський літопис. С. 82.

на нь [Ярослава] Андрѣа, Вячеслава, Гаврила, Ивана»¹, пише галицький літописець, – зрозуміла річ, на чолі загонів, що складались із людей двору. Та не завжди государ посилав воїнів свого двору під проводом когось з посадовців. Бувало, він сам очолював двір. У 1230 р. Данило зненацька напав на ватажка боярської опозиції Судислава. Щоб досягти ефекту несподіваності, князь використав своїх дворян. Як повідомляє наше джерело, він «иде въ малѣ дружинѣ² къ Галичю». Захоплений раптово, Судислав не став чинити опору невеликому загонові свого государя й утік³.

Поза сумнівом, дворяни виступають у Галицько-Волинському літописі в описі яскравого епізоду гострого зіткнення Данила Романовича з великим галицьким боярством 1231 р.: «Самому же Данилу съзвавышю вѣче, оставшыся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ»⁴ Князь звертається до городян із закликком підтримати його проти ворогів, а вони запевняють його у вірності. А соцький Микула кидає крилаті слова: «Господине! Не погнетши пчель, меду не ясти!»⁵. Так образно молодший посадовець двору Данила вказав князеві на необхідність безжальної розправи з боярами. У наведеному фрагменті джерела виступає військова (двірська) структура: разом з князем перебуває тисяцький, а пораду дає йому сотник, найімовірніше, контингенту його двору.

Особливістю мандрівного двору Данила Романовича був його строкатий склад, коли в ньому одночасно перебували волинські й галицькі бояри. До того ж останні, в залежності від стратегічної обстановки і власних намірів, то відходили від

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

² З літописних контекстів зрозуміло, що «малой дружиной» називали воїнський контингент княжого двору.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

⁴ Там же. С. 94.

⁵ На поширення цього прислів'я в слов'янському письменстві вказує наведення його в «Великій хроніці XIII ст. там, де йдеться про батька Данила Романа («Великая хроника»... С. 137).

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

того двору, то поверталися до нього. Галицькі великі бояри в абсолютній більшості були корисливими й цинічними пристосуванцями, вони, нітрохи не вагаючись, зраджували свого князя, як тільки це їм бачилось вигідним¹. У Галицько-Волинському літописі розкидано багато свідчень мовленого мною. Наведу лише один приклад подібної чергової зміни складу двору Данила Романовича.

Справа йшла до остаточного утвердження Данила в Галичі. Навесні 1230 р. галичани (бюргерство, міські верхи) прислали посла до Данила із закликом: «Судиславъ шель естъ в Понизье, а королевичъ в Галичи осталь, а поиди борже!»². Цитата з Галицько-Волинського літопису лаконічно розкриває політичну обстановку в Галичі. Царював посаджений проугорською партією бояр королевич Андрій, а фактично всіма справами вершив глава тієї партії Судислав, якого ворожий йому галицький книжник називає все ж таки Великим, – мабуть, беручи до уваги його політичну, військову і фінансову потугу. Данило виявив себе в цій ситуації вмілим полководцем: він послав військо на чолі з своїм кращим воєводою Дем'яном проти Судислава і розгромив його, а сам на чолі кіннотників свого двору («въ малѣ дружинѣ») кинувся до Галича.

Данило Романович почав облягати Галич. Переконавшись у марності спроб втримати ситуацію, галицькі бояри, наче нічого не сталося раніше, перекинулися на бік переможця і влилися до складу його двору: «И прииде же Демьянъ³ съ всѣми бояры Галицкими, съ Мирославомъ и с Володиславомъ⁴ и съ многими боярами галицкыми»⁵. М. С. Грушевський образно підсумував зміст тих подій: «До Данила наспіли полки, а що важніше – Галицька земля підіймалася, стаючи по стороні

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 49, 51 та ін.

² Галицько-Волинський літопис. С. 92.

³ тисяцький Данила.

⁴ галицький боярин.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

Данила, і багато галицьких бояр прилучилося до його війська¹. В таких обставинах, та ще й супроти прихильності до Данила самої людності Галича, малій угорській залозі не було надії удержатися, і королевич капітулював»².

І все ж таки гнучкість і безпринципність галицьких бояр мала в суспільній уяві якісь межі. Не можна було й не зважати на вороже ставлення людності стольного града до лихого і бунтівного боярина, що підтримував угорського короля і не вагався у тому, щоб підсадити королевича на галицький престол. По тому, як угорська залоза Галича здалася на милість переможця, «пусти [Данило] сына его [угорського короля] и проводи и до реки Днѣстра; изыде же с нимь единь Судиславъ, на нь же метаху [городяни] камение, рекуще: «Изыди из града, мятежниче земли!»³

Отож, повністю скомпрометований в очах суспільства і Романовичів Судислав змушений був піти разом з молодим Андрієм-королевичем, – інакше б йому, напевне, було не зберегти голови. Мабуть, галицька людність, котра так рішуче й з ентузіазмом підтримала Данила Романовича, сподівалася, що Данило на цей раз міцно заволодіє Галицькою землею. Та ці надії тоді не справдилися.

Спливе ще нескінченно довгих (для Романовичів!) вісім років, перш ніж Данило утвердиться в Галичі. І не останню роль у цій забарній паузі зіграло те, що його двір не був монолітним у соціальному плані та єдиним у досягненні мети – галицьке боярство, що час від часу входило до складу княжого двору, противилося державотворчим планам свого князя. Державна служба Романовичів до часу залишалася недосить ефективною.

¹ головне, і до його двору!

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3. С. 47.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3. С. 47, 48.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

Місце двору в державотворчості князів

Лише з часу утвердження Данила Романовича на галицькому столі 1238 р. доводиться говорити про активну діяльність більшої частини княжого двору у підтримці державотворчих планів і дій государя. Найближче оточення князя з волинських бояр, котрі й склали довгий час (аж до остаточного придушення ним галицьких олігархів у 1245 р.) його двір, протягом 20-х – більшої частини 40-х років XIII ст. були вірними помічниками Данила у подоланні спротиву боярської опозиції, відбитті агресії з боку угорських, польських і литовських володарів, у відновленні господарства, підупалою завдяки іноземній окупації й боярським грабункам, зміцненні війська і укріпленні рубежів. Із посіданням Данилом верховної влади на Волині і в Галичині від двору вимагались нові ідеї, плани й зусилля.

Злам опору опозиції був чи не головною державотворчою ідеєю Данила, а впровадження її в життя потребувало граничного напруження сил – і активної підтримки княжого двору. Найбільшу тривогу у князя бояри викликали й після 1238 р. – вони не скорилися, лише припишкли, чекаючи зручної години, щоб, як звичайно, піднятися проти государя. Було б наївним сподіватися, що одразу по тому, як Данило 1238 р. сяде на престол свого батька, галицьке боярство схилиться перед ним. Воно визнавало лише один аргумент – збройну силу. Та оскільки князь тримався тоді на престолі міцно, підтримуваний всім загалом міського й сільського населення, бояри були змушені на якийсь час (вони сподівалися, що на недовгий) схилитися перед государем. Тому подолання опору галицького боярства належало до числа головних державотворчих зусиль Романовичів.

Виникає природне питання: чому князь, котрий наскрізь бачив заколотників й інтриганів-бояр, все ж таки відносно м'яко поводився з ними, навіть коли вони потрапляли йому до рук? Адже бояри не раз зазіхали на життя Данила, скидали його з престолу, закликали на його стіл різних, в основному

ворожих йому, конкурентів? Відповісти на таке, здавалося б, просте запитання дуже нелегко. І не лише тому, що історики не знають усіх фактів і явищ, що нуртували в тодішньому галицькому суспільстві. Адже джерела тих часів збереглися лише у фрагментах, за винятком хіба що Галицько-Волинського ізводу. Але ж його укладачі розкривають перед нами далеко не всі мотиви й рушійні сили діяльності своїх героїв – та чи й знали вони їх самі у всіх випадках?!

Річ у тому, що в 1219–1245 рр. Данило ніколи не був повновладним государем ні в Галичині, ні навіть на Волині. Його оточувала юрба великих феодалів, серед яких перше місце посідали волинські бояри батька, його радники і сподвижники, члени його волинського, а потім і галицько-волинського двору. У боротьбі за повернення до Галицької землі князю доводилось входити у приязні стосунки з частиною верхівки галицького боярства, навіть уводити когось із них до свого двору, – хоч би для того, щоб розколоти боярство. І це йому вдавалось робити, як свідчить розвиток подій¹.

Таким чином, Данило Романович був тисячами ниток, своєрідних кровоносних судин, був зв'язаний з верхівкою феодального класу Волині й Галичини. Тому йому доводилось зважати на думку близьких до нього людей, котрі з почуття класової солідарності не могли схвалити кривавої, навіть судової, розправи над кимось із бояр, хай і ворожих князеві й особисто їм. Це створило б небезпечний прецедент, – чого доброго, простий народ вирішить, що його панів можна судити і стинати їм голови! А до того ж частина тих бунтівних бояр входила до складу двору Данила, структури державної служби.

У пам'яті государя, ймовірно, з малих літ жила страшна картина повішення князів-Ігоревичів галицькими боярами у 1211 р.² Вона, слід гадати, міцно відклалась у свідомості

¹ Котляр М. Ф. Данило Галицький. К., 2002. С. 125–137, 203–233 та ін.

² Галицько-Волинський літопис. С. 80.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

Данила, тоді ще десятилітнього княжича. Нарешті, його влада в Галичі у перший період утвердження в місті (1238–1245 рр.) ускладнювалася несприятливою політичною ситуацією на Русі і в Центральній Європі. Йому доводилось зважати не лише на боярські підступи, а й на агресію з боку Угорщини й зазіхання чернігівських князів. До всього того, Данило задумав утвердитись у Києві (й зробив це 1238 року) і не хотів до часу дратувати бояр. Кампанія проти них була попереду.

Лише після Ярославської битви в липні 1245 р., в якій Данило здолав приведене Ростиславом чернігівським угорське військо і загопи ворожих Романовичам бояр, у государя з'явилася нарешті можливість раз і назавжди покінчити з бунтівними боярами, котрі противились його державотворчим діям. По закінченні битви «Жирославъ¹ же приведе Вълодислава², злаго мятежника земли, в тотъ же день и тѣи убиень бысть и инии [бояри]»³. Було страчено багато ворожих Данилові могутніх галицьких олігархів.

Ярославський тріумф підбив ризику під сорокарічною боротьбою княгині Анни та її дітей з антидержавним боярством і за відновлення створеного Романом Галицько-Волинського князівства. За князювання Романовичів у 1245–1258 рр. воно зробилося наймогутнішим на Русі, а Данило став повновладним государем Галицької й Волинської земель.

Таким чином, Данило здобув перемогу над Угорщиною, придушив боярську опозицію й відновив об'єднане Галицько-Волинське велике князівство. Та ця вікторія мала гіркий присмак, бо на Русі на довгі роки встановилась принизлива і жорстока влада монгольських ханів. Її ярмо Данило дуже скоро відчув на власній шиї. Ще навесні 1241 р. орди Батия завоювали Галицько-Волинську Русь, винищивши й забравши у полон значну частину населення, зруйнувавши міста і села, витоптавши

¹ один з членів двору Данила.

² проводир ворожої Романовичам боярської партії.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 108.

луки і поля¹. Після руйнівного рейду в Центральну і Південно-Західну Європу монголи повернулись до Східної Європи, де заснували у гирлі Волги розбійницьку державу – Орду (в науковій літературі її звичайно звать Золотою Ордою)².

Навала орд Батия

Монголо-татари були загалом прагматичними і вмiлими на свій лад правителями. Батий та інші хани не стали руйнувати систему феодальної влади й соціальну структуру князівств і земель, що склалися впродовж кількох століть. У тих структурах провідну роль відігравали княжі двори, що в нових умовах особливо придалися завойовникам. Монголи розуміли, що без сприяння місцевих князів і бояр, їхніх інституцій управління (насамперед, дворів) їм буде важко правити на Русі. Тому і Батий і його наступники в Орді звичайно не скидали з престолу князів, а ставили їх у залежність від себе, вимагаючи, щоб ті обов'язково їздили на поклін і затвердження на столах до ханської ставки в Сараї на Волзі³.

Поневолувачі вправно скористалися із страху руського панівного класу перед втратою привілейованого становища, земель і багатств. Граючи на цьому, а також на боязні багатьох князів народних мас, хани й їхні баскаки на Русі вмiло перетягли на свій бік більшість із них, і вони стали служити їм і за страх, і за совість. Так унаслідок класової змови між монгольськими і руськими панівними верствами останні зрадили свій народ⁴. Проте не всі князі схилились перед завойовниками і стали зрадниками. До таких мужніх руських государів належав Данило Галицький.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 101–102 та ін.

² *Насонов А. Н.* Монголы и Русь. М.: Л., 1940; *Vernadsky G.* The Mongols and Russia. New Haven, 1953.

³ Див.: *Насонов А. Н.* Монголы и Русь.

⁴ *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950. С. 218–232.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

Сплондрована ордами Батия Руська земля лежала в руїнах і згарищах. Та народ знайшов у собі сили відбудувати знищені ворогом міста і села, помалу відродити землеробство, тваринництво, ремесла, промисли і торгівлю. Серед князівств і земель Південно-Західної Русі життя почало відроджуватися найперше у Галицько-Волинському князівстві, що великою мірою пояснюється державотворчою діяльністю Романовичів. Позитивну роль у цьому відіграв княжий двір. Галицький книжник свідчить, що по «Батієвому погромі» Данило «нача призивати прихожаа нѣмци [іноземців] и Русь, и иноязычники и ляхы: идяху день и в день, и уноты¹ и мастери всяции бѣжаху ис Татар, сѣделници и лучници, и тулници, и кузнеци желѣзу и мѣди, и сребру. И бѣ жизнь, и наполниша двory окресть града, поле и села»².

Мабуть, не випадково у наведеному тексті джерела серед ремісників названі самі лише зброярі – князь Данило готувався до відсічі Орді!

У надії об'єднати Русь

Галицький книжник віддавав належне заходам Данила Романовича щодо відродження старих і будівництва нових міст, особливо оборонних фортець і замків. У короткому посмертному панегірику князеві серед переліку його чеснот із повагою сказано, що він «сзда городы многы»³. Протягом 1238–1258 рр. Романовичі інтенсивно укріплювали південні й східні рубежі своєї землі.

Державотворча, зокрема оборонна, діяльність Данила насторожила Орду. До всього, Галицько-Волинське князівство певний час не було обкладене даниною на користь ханів, у ньому не було татарських намісників-баскаків. Тому в 1245 р., незабаром після Ярославської битви (в якій Данило розгромив

¹ юнаки; тут в значенні: підмайстри.

² Галицько-Волинський літопис. С. 122.

³ Там же. С. 128.

угорське військо і після якої знищив боярську опозицію), Батий звелів своєму намісникові в Південно-Західній Русі Мауці послати до Данила з вимогою: «Дай Галич!» А далі в Галицько-Волинському ізводі вміщено промовисті слова: «Бысть [Данило] въ печали велици, зане не утвердилъ бѣ землѣ своея городы, и дума съ братомъ своимъ, поеха къ Батыеви рече: «Не дамъ полуотчины своея, но еду къ Батыеви самъ»¹.

Джерело ясно засвідчує наміри Данила Романовича зміцнити свою землю фортецями і замками для відсічі захланному ворогові. Багато що було вже зроблено. Збудований був неприступний Холм², який не змогли здобути ні полчища Батия 1241 р., ні військо Бурундая 1259 р.

Поїздка Данила до Сараю і зустріч з Батием завершилися сприятливо для нього. Вмілими переговорами, ціною особистого приниження князь зберіг цілісність своєї землі, не впустив до неї татарських баскаків – і здобув нарешті перепочинок для готування до збройної боротьби проти Орди³.

Одразу по поверненні з Сараю Данило кинувся шукати союзників. Він, певно, розумів, що не західні сусіди будуть його опорою в діях, спрямованих на звільнення від монгольського ярма. Адже Угорщина, Польща й Литва поринули у справи суто європейської політики, їх не хвилювала доля руських земель, на які вони не раз зазіхали, вони не платили обтяжливої й принизливої данини монгольським ханам. Всі свої зусилля государ скеровує на організацію союзу руських князівств і земель проти монгольського панування. Він звертає погляд у Північно-Східну Русь. Його північноруську політику підтримуватимуть вірні йому люди двору. Адже після Ярославської перемоги і винищення багатьох ворожих галицьких бояр чільне місце у дворі Данила знову посядуть бояри волинські, вірні його помічники з 20-х років XIII ст.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 109.

² *Раппопорт П. А.* Холм // Советская археология. Т. 20. 1964.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 109.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

На півночі Русі події тоді розвивалися таким чином. Восени 1246 р. у Монголії помер володимиро-суздальський князь Ярослав Всеволодич. Існують підстави думати, що його отруїли монголи, бо він добивався меншої залежності від них. Папський посол до Монголії Плато Карпіні прямо пише, що монгольська ханша Огуль-Гамиш, дружина великого хана Гуюка, наказала вбити Ярослава, аби загарбникам було вільніше остаточно заволодіти його землею¹. По тому монгольська верхівка роздмухує сварки за великокнязівський стіл Русі між синами Ярослава – Святославом, Олександром, Андрієм та Михайлом. Останній захопив батьківський стіл у 1247 р., але вже наступного року наклав головою у війні з Литовським князівством. А 1248 року великокнязівський престол за рішенням великої ханші Монголії дістався Андрію Ярославичу².

Це було викликано розладом у монгольській панівній верхівці. Адже 1248 р. помер великий хан Гуюк, і на престол вимерла його вдова Огуль-Гамиш (1248–1251). Вона ворогувала з Батием, що позначилося на монгольській політиці щодо Русі. За наполяганням ханші монголи призначили великим князем Русі молодшого брата Олександра Ярославича Андрія. Олександр почувався ображеним і почав інтригувати в Орді проти брата³.

Одержавши від верховного хана «ярлик» (грамоту) на велике княжіння, юний Андрій Ярославич почав поводитися незалежно щодо Орди й самого Батія. Він прагнув звільнити Русь від монгольського лиха, докладав до того зусиль, та діяв часом надто необачно й прямолінійно. Вже першого року недовгого сидіння Андрія на великокнязівському престолі Володимира на Клязьмі він перестав посилати дарунки ханові, що обов'язково робили його попередники, та й усі інші руські князі. Навіть неодмінні данини монгольським

¹ *Плато Карпіні Иоанн де*. История монголов. СПб., 1911. С. 57–60.

² Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 472.

³ *Паушто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 271–272.

правителям в роки його княжіння сплачувались не повністю¹.

Намагання Андрія Ярославича визволитися від монгольської кормиги не могло не привернути уваги Данила Романовича і його урядовців. У неминучій боротьбі із завойовниками сильний володимиро-суздальський князь міг бути найкращим союзником. Назривала коаліція Південно-Західної та Північно-Східної Русі.

На мою думку, ініціатива такого союзу належала більш досвідченому і старшому за віком Данилові. На подібне припущення наводить такий факт: у 1250 р. найближчий сподвижник Данила митрополит Кирило поїхав з візитами спершу до Рязані, а далі до Володимира на Клязьмі. Не може бути сумнівів у тому, що ця поїздка стояла в прямому зв'язку з наступним шлюбом Андрія з донькою галицько-волинського государя. Лаврентіївський літопис сповіщає, що взимку того року «ожени ся князь Ярославичь Андрѣй Даниловною Романовича, и вѣнча и митрополить в Володимери... и много веселья бѣ»².

Мета підготовленого дворами обох государів династичного союзу між Галицько-Волинським і Володимиро-Суздальським князівствами могла бути лише одна – організація збройного скинення монгольського ярма. Навіть неприхильному до Андрія суздальському літописцю довелося визнати, що гордий князь, коли вступав у збройний конфлікт з Ордою, волів краще «с своими бояры [двором] бѣгати, нежели царямъ [ханам] служить. И побѣже на невѣдому землю со княгинею своею и с бояры своими»³.

У наступній боротьбі з монгольським засиллям в Андрія було мало шансів спертись на когось із північноруських князів. Брат Олександр (Невський) вороже ставився до нього, ображений тим, що молодший брат відняв у нього престол. Андрія підтримував тверський князь Ярослав Ярославич, проте

¹ Каргалов В. К. Феодальная Русь и кочевники. М., 1967. С. 140–145.

² Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 472.

³ Там же. Стб. 473.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

його допомоги було замало, бо Твер мала невелике і слабке військо. Тому й для Андрія Данило був найкращим і чи не єдиним серйозним союзником проти Орди. Дипломати обох князів узяли активну участь у готуванні союзної угоди.

Все це зробило сили Русі перед війною Андрія Ярославича з Ордою роз'єднаними і не готовими до двобою. Тим часом, монгольські хани продовжували пильно стежити за відвертими намаганнями Андрія Ярославича вийти з-під їхньої важкої руки. Шлюб володимиро-суздальського князя з донькою Данила став для них грізною пересторогою. В Сараї вирішили, що зволікати більше не можна, й послали проти Андрія сильне військо під проводом одного з Чингізидів Неврюя. У давньоруські літописи ця подія увійшла під характерною назвою «Неврюева рать».

У 1252 р. полки Неврюя форсованим маршем пішли на князівство Андрія Ярославича. Він не скорився ворогу й вчинив збройний опір. Коли монголи, форсувавши р.Клязьму, підійшли до Переславля Залеського, їх зустрів володимиро-суздальський князь із військом. Як сповіщає північноруський літописець, відбулася велика битва. Андрія підтримала лише прислана тверським князем невелика дружина. Напад монголів був настільки несподіваним, що Андрій не встиг повідомити про це Данила, тож допомога від Галицько-Волинського князівства запізнилася. Певно, володимиро-суздальський князь не мав часу й зібрати народне ополчення. У запеклій битві незліченна ворожа орда перемогла. Той самий літописець розповідає, що Андрій Ярославич утік до «Свейської землі»¹, тобто до Швеції. Так вибув із політичного життя Русі природний і найкращий союзник Данила Галицького у визвольних змаганнях проти іноземних поневолювачів.

У своїх намаганнях об'єднати Русь для відсічі ворогові Данило не обмежився союзом із володимиро-суздальським государем. На жаль, цей бік його діяльності мало відбитий

¹ ПСРЛ. Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1885. С. 138.

у Галицько-Волинському літописі, й історикам доводиться реконструювати його за уривчастими, часто випадковими, згадками різних давньоруських та іноземних джерел. Так, відомо, що після «Батисевого погрому» Данило не облишив намірів поширити свою владу на Київ. Узимку 1254–1255 рр. він звернувся по допомогу до литовського князя Мендовга, пообіцявши підтримку в боротьбі того з опозицією. Та широко задуманий похід на Наддніпрянщину зірвався через неузгодженість дій галицько-волинських і литовських полків¹.

Спрямована на збиття коаліції проти Орди діяльність Данила не могла не стривожити її правителів. Джерела неповно і, зрештою, сумарно сповіщають про те, що на початку 1250-х років він опинився в збройному протистоянні з ордою одного з монгольських воєначальників Куремси, що кочувала на півдні сучасної території України. Є підстави думати, що початки конфлікту з монголами відносяться до межі 40-х – 50-х років, коли ханська ставка помітила зусилля Данила укласти воєнну угоду з Андрієм Ярославичем. Як би там не було, на початку 1250-х років ставлення Орди до Данила різко змінюється. Від колишньої приязні не залишилося й сліду. Орда вирішує збройною рукою приборкати Данила.

Розроблений у ханській ставці для Куремси стратегічний план війни проти Галицько-Волинського князівства складався, як впливає з подальших його дій, із таких частин: 1. вторгнення на найменш захищене галицьке Понижззя; 2. відтиснення війська Данила на захід наступальними операціями на півдні Волині з тим, щоб відрізати його від Київщини, і 3. окупація Київської землі й лише після того – перехід у рішучий наступ на Галицько-Волинську Русь².

Спочатку Куремса діяв відповідно до цього плану. Він прорвав оборонний рубіж князівства на Дністрі і навіть посадив свого баскака в головному місті Понижззя Бакоті. Однак старший

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 120.

² Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 2002. С. 319.

5. Владні структури в Південній Русі XIII ст.

син Данила Лев відбив Бакоту й узяв у полон того баскака. Далі Куремса вдерся на Південну Волинь і спустошив околиці Крем'янця, та не зміг здобути місто. І знову Лев Данилович відігнав його. Куремса намагався перейти в контрнаступ, та коли його кіннота з'явилася на Волині, вона була розсіяна військом Романовичів під Луцьком. Монгольська орда змушена була повернутись у місця своїх кочовищ на Півдні, в так зване «поле» (степ)¹.

Таким чином, протягом першої половини 50-х років XIII ст. Данило Романович успішно протистояв монгольському війську, не раз завдаючи йому нищівних поразок. Галицький літописець з повним правом і великою гордістю записав у своєму творі: «Данило же дръжаше рать с Куремсою, и николи же не бояся Куремсы, не бѣ бо могль зла ему створити никогда же Куремса»².

Отже, Данило Романович першим серед руських князів успішно воював з монголами і перемагав їх. З повним правом можна сказати, що він проклав шлях прийдешнім поколінням руських полководців, котрі навчилися битись з татарами і перемагати їх. Маю на увазі й Дмитрія Донського, і його сподвижника Дмитрія Боброка волинського, й Івана III, котрому пощастило скинути ненависне татаро-монгольське ярмо.

Так виглядає багатогранна діяльність державної служби (княжого двору) Русі в XIII ст. у мерехтливому, часом невірному й суперечливому світлі джерел, перлиною серед яких є Галицько-Волинський ізвод.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 119–123.

² Там же. С. 123.

6. Мандрівні княжі двори

 тже, двір государя був серцем середньовічної держави, і Русь не складала з того винятку. Виникнення і розвиток давньоруської державності породили складання попервах примітивного апарату управління. З часом, приблизно на середину XII ст., з купки княжих дружинників і бояр помалу утворюється двір як структура державного управління. Довгий час двір не був достатньо структурованим, а посадовці не мали строго встановлених посад і чітко окреслених функцій. Це повною мірою стосується Галицького князівства, що оформилось порівняно пізно: в середині – на початку другої половини XII ст.

Історики західноєвропейського середньовіччя вже багато років пишуть про те, що государів двір далеко не завжди знаходився на одному місці. Це особливо було характерним для держав, які перебували в процесі формування. Так бувало зовсім не тому, що монарх здійснював заздалегідь заплановані й розраховані на роки поїздки по країні. Адже в своїй мало інтегрованій і культурно роз'єднаній державі, що звичайно не мала дієвого апарату управління, йому доводилось перебувати там і тоді, де і коли його владі щось загрожувало. До того ж, як згідно відзначають медієвісти, государю, якби він сидів на одному місці, було б просто важко прогодувати свій двір, військову дружину, сановників і посадовців, друзів і безліч інших людей, які постійно перебували поряд із ним. Нарешті, подорожі задовольняли потреби монархів у розвагах і відвідуванні монастирів і церков, розкиданих по всій країні. Мобільність двору государя була притаманною чи не всім середньовічним країнам Європи. Те, що королі раннього і навіть розвинутого середньовіччя жили і правили в дорозі, добре

6. Мандрівні княжі двори

відомо із джерел¹. Отож, двір монарха часто бував мандрівним.

Мандрівні княжі двори існували й на Русі. Будучи структурою, тісно пов'язаною з князем і ним же створеною, двір переміщувався разом із князем у випадку його переходу на інший стіл чи під час утечі з міста під тиском обставин. Це особливо було характерним для Новгород Великого в XII–XIII ст. Коли князь добровільно залишав Новгород або його виганяло віче, він від'їздив разом із своїм двором, і так само разом із двором повертався на стіл².

Типовими прикладами таких дворів, що кочували разом із государем, можуть служити органи управління засновника Галицького князівства Володимирка (Володимира) Володаревича (1141–1152) і Данила Романовича волинського і галицького (1219–1264). Причиною мобільності і того й іншого двору були слабкість державної влади і кваліть командної структури, – отже, похідна від цього суперечливість і розтягненість у часі складання Галицького князівства Володимирка Володаревича і Галицько-Волинського – Романа Мстиславича та його синів Данила і Василька.

І Волинська і, особливо, Галицька землі сформувались досить пізно як для Південної Русі. У часи існування відносно об'єднаної та централізованої Давньоруської монархії (кінець X – перша третина XII ст.) обидві землі перебували на периферії політичного життя країни. Волинь у часи свого генезису (середина – друга половина XI ст.) почала поступово перетворюватися на домен великих князів київських, яким вона остаточно зробилась у часи удільної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислава Великого: його син Ізяслав, онук Мстислав і правнук Роман. Що ж до Галицької землі, то політичне життя зажеврilo тут лише в кінці XI ст., коли на її майбутній

¹ Усков Н. Ф. Кочующие короли // Двор монарха в средневековой Европе. Вып. 1. М., 2001. С. 33.

² Численні свідчення цього розсіпані в новгородському літописанні. Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л., 1950.

державній території утворились Перемишльське, Теробовльське і Звенигородське князівства.

Пізнє в історичному сенсі й недосить цілеспрямоване владою складання Галицької землі зародилось десь у другій половині XI ст. «Горная страна Перемышльская» відома в літописі з 80-х років цього століття. Вона виявилась найдавнішим політико-територіальним утворенням на обширі майбутньої Галицько-Волинської Русі. Повість временних літ відзначає, що в 1086 р. у Перемишлі існував княжий стіл, на якому сидів старший серед Ростиславичів Рюрик. Того року якийсь Нерядець, що підступно убив волинського князя Ярополка Ізяславича, «бѣжа ... Перемышлю к Рюрикови»¹. Як відомо з літопису, Рюрик знаходився в опозиції до Києва, тому, мабуть, сховав у себе вбивцю сина недавнього київського государя Ізяслава Ярославича.

Коли ж 1092 р. Рюрик помер, його князівське місце перейшло до наступного за віком брата Володаря. В рішенні Любецького з'їзду князів 1097 р. відзначено: «Каждо да держить отчину свою... А имъ же роздаялъ Всеволод [Ярославич] города: Давиду [Ігоревичу] Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теробовль Василкови»². В Любечі руські князі визнали Перемишль і Теробовль спадковим володінням Ростиславичів. Можна погодитись із думкою М.С.Грушевського, що Ярослав Мудрий у кінці життя міг віддати своєму старшому онукові Ростиславу західні волості Південної Русі – пізнішу Галицьку землю³. Протягом 80-х–90-х років XI ст. Ростиславичі в них і утвердились. У рішенні з'їзду в Любечі таким чином відзначено існування лише двох князівств у південно-західному регіоні Русі: Перемишльського і Теробовльського. Тим часом, у ті роки там було ще одне князівство – Звенигородське, та про нього ми дізнаємось із

¹ Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и коммент. Д. С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 88.

² Там же. С. 110.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Льв., 1905. С. 45–46.

6. Мандрівні княжі двори

пізніших свідчень джерел. У ньому правив середній брат Ростиславич – Володар (Володимир).

Найдавнішим серед названих в літописі західноруських міст був Перемишль. За археологічними джерелами, він виник у середині – другій половині X ст.¹ Розглянувши першу згадку про місто в Повісті временних літ², історики припустили, що вже тоді він був центром осібної волості³. Для теми моєї оповіді Перемишль уявляється особливо важливим міським осередком тому, що навколо нього на початку XII ст. почалося складання території майбутнього Галицького князівства.

Провідну роль Перемишля в тому новому державному об'єднанні визнавали у феодальному суспільстві XII ст. – його продовжували за традицією вважати головним столом князівства, при тому, що його стольним градом з 1141 р. став усе ж таки Галич. Скориставшись із цього громадського переконання, Ярослав Володимирович галицький перед кончиною восени 1187 р. віддав стіл у Галичі позашлюбному синові Олегу, формально не порушивши традиції: адже Перемишль одержав старший син, не любий батьком Володимир⁴. Однак галицькі бояри скинули Олега зі стола й посадили Володимира, даремно (як швидко з'ясувалось) сподіваючись на його послух.

Дослідники неодноразово підкреслювали вигідне географічне становище Перемишля, біля якого проходив давній торговельний шлях із германського міста Регенсбурга через Прагу та Київ на Русь⁵. Але іншим було його соціально-політичне положення: в процесі складання Галицького князівства місто опинилось на південно-західних рубежах території його формування, через

¹ *Żaki F. Przemyśl // Słownik starożytności słowiańskich. Wrocław etc. 1970. T. 1. Cz. 1. S. 387–388.*

² *Повесть временных лет. С. 38.*

³ *Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С. 132.*

⁴ *Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 442.*

⁵ *Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. 1888. Июль. С. 121–149.*

що Ростиславичі віддали перевагу новому міському центру Галичу, розташованому в центральній частині князівства.

При всій бідності звісток про західноруський регіон XI – першої половини XII ст. літописи все ж таки в загальних рисах відбили складні й суперечливі процеси складання тамтешніх земельних утворень. Основну увагу Повість временних літ приділила Перемишлю. Теревовль досі залишається майже недослідженим. Не знайдено навіть решток його дитинця. Є певні підстави припустити, що перші фортифікації Теревовля були збудовані на Замковій горі (де виявлено культурний шар давньоруського часу) і майже повністю знесені при будівництві пізнішої середньовічної фортеці¹. Літопис дає підстави думати, що княжий стіл у Теревовлі не мав самостійного значення, він міг знаходитися в спільному управлінні братів Ростиславичів. Спочатку Теревовль підкорявся Перемишлю, а потім, коли виник Галич, – стольному граду новоутвореного князівства.

На другорядне становище Теревовля у володіннях Ростиславичів вказують слова Володимира Мономаха і Святополка Ізяславича (котрі тоді купно правили на Русі), звернені до Володаря Ростиславича після Витичівського князівського «снема» 1100 р.: «Поими брата свого Василка к собѣ, и буди вама едина власть [волость] Перемишль». Ці безжальні слова (адже нещасного Василька дуумвіри зважились позбавити ще й Теревовльського князівства) були їхньою своєрідною і аморальною реакцією на осліплення Василька Давидом Ігоревичем при їхньому ж потуранні. Замість того, аби покарати Давида, котрий намагався забрати князівство у Василька, Мономах із Святополком пішли у нього на поводу. Та «не послуша сего Володарь, ни Василко»².

Після кончини Василька Ростиславича (1124 р.) Теревовль занепадає, йому не знайшлося місця на політичній карті

¹ Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957. С. 70–71.

² Повесть временных лет. С. 116–117.

6. Мандрівні княжі двори

Галицького князівства доби роздробленості. Не було перспектив у нього і як в економічного осередку. Зате в надрах древніх волостей Перемишльської і Теревовльської визріли і склались нові соціальні й земельні структури, виразом чого стало неначе раптове висування на перший план історичної сцени нових міст: Звенигорода і, трохи пізніше, Галича. Майбутнє Галицьке князівство сформувалось унаслідок об'єднання трьох волостей галицьких Ростиславичів: Перемишльської, Теревовльської й Звенигородської, а також завдяки освоєнню нових земель на заході та півдні.

Заповівши перед смертю в 1124 р. стольний град Перемишль старшому синові Ростиславу, Володар виділив особний стіл молодшому Володимиркові (Володимиру) в Звенигороді, утворивши таким чином удільне Звенигородське князівство. Вперше Звенигород виступає в літописі під 1086 р. Порушник спокою Руської землі Ярополк Ізяславич, що не бажав задовольнитися закутним Володимиром Волинським, «пересѣдев мало дний, иде Звенигороду¹. И не дошедшу ему града, и прободень бысть от проклятаго Нерядця»², вже згаданого в моїй розповіді.

Соціально-політична історія Звенигорода кінця XI – першого сорокаліття XII ст., зовсім не відбита в давньоруських джерелах. З «Історії» Яна Длугоша відомо, що після смерті Рюрика Ростиславича (1092 р.) в Перемишлі сів його молодший брат Володар (Володимир). Він поділив свою волость поміж синами. Старшому Ростиславу князь заповів Перемишль, а молодшому, Володимиркові, дістався Звенигород³, у той час невеличке провінційне місто. За відомостями археологів, дитинець Звенигорода зведений десь у другій половині XI ст. і тоді ж виник його посад. На 40-і роки XII ст. Звенигород помалу розрісся і обзавівся невеликим окольным градом.

¹ На Ростиславичів.

² Повесть временных лет. С. 88.

³ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1969. KKs.3/4. S. 370–371.

Отже, віддавши Перемишль із землею Ростиславу, Володар вирішив виділити стіл Звенигорода молодшому синові Володимирку, – мабуть, із тим, щоб той не зазіхав на володіння старшого брата. В той же час у Перемишльському князівстві існували й інші уділи: Тербовльський і Галицький. Таким чином на землі майбутнього Галицького князівства одночасно діяло кілька осередків соціально-економічної (феодальної) концентрації, що не сприяло його централізації в процесі утворення.

Енергійний і нерозбірливий у засобах Володимирко (таким малює його київський літописець) не задовольнився скромним звенигородським столом. Він спробував відібрати у Ростислава Перемишль, але зазнав невдачі. За повідомленням Длугоша, це сталося в 1127 р., за Татищевим – у 1126 р. Остання дата видається мені більш вірогідною, бо російський історик слушно зауважив, що брати боялись гніву київського князя Володимира Мономаха і остерігались починати війну, доки він був серед живих. Смерть цього «самовластьця землі Руской» 19 травня 1125 р. надала, здавалось би, сприятливу можливість Володимиркові виступити проти брата.

Длугош і Татищев згідно повідомляють, що тоді Ростислава підтримали син і наступник Мономаха на київському столі Мстислав і сини Василька Григорій (Ростислав) та Іван (Ігор). Володимирко ж звернувся по допомогу до угрів. Це дає певні підстави вважати його призвідцем сварки, бо на Русі справу Ростислава визнали справедливою. Так само польський і російський історики (часи житті і творчості яких розділені трьома століттями) мало не в тотожних виразах повістують про марні спроби Мстислава помирити братів, про втечу Володимирка з родиною до Угорщини і про невдалу облогу військом Ростислава Звенигорода¹.

¹ *Długosz J.* Op. cit. S.165; *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 2. М.; Л., 1963. С. 138.

6. Мандрівні княжі двори

В ті роки Григорій та Іван Васильковичі мирно княжили в батьківському домені, Теробовльській волості. Мабуть, Григорій був старшим, бо сидів на батьківському столі в Теробовлі, Ігореві ж дістався, можна думати, новий стіл у Галичі. Спочатку Галич був скромним у соціально-економічному плані осередком, швидше від усього – княжим замком, майже позбавленим посада, – не випадково до початку 40-х років XII ст. про нього не згадують літописи, найперше Київський, що взагалі приділяє чималу увагу західноруському регіонові.

Тим часом, Галич знаходився в центральній частині Галицької землі, яка перебувала в процесі формування, він стояв на великій судноплавній річці, на торговельному гостинці, що зв'язував Київську державу із Заходом¹. Місто розвивалось особливо швидкими темпами і відтіснило на другий план загублений у горах Перемишль, що знаходився далеко від ядра нової землі (яка поступово складалась) і так і не перетворився на значне феодальне місто.

Отже, війна 1126 р. між Ростиславом і Володимирком Володаревичами за Перемишль завершилася безрезультатно, як можна зрозуміти з бідних свідочств джерел. А далі літописи аж до 1140 р. нічого не знають про події в Перемишльському князівстві, в Теробовльській і Звенигородській волостях. Здається, Ростислав продовжував княжити в Перемишлі аж до смерті, встановити дату якої не уявляється можливим. Запропонований М. Г. Бережковим рік його кончини 1128-й² можна прийняти хіба що умовно.

По смерті Ростислава Володимирко перебрався до Перемишля, ймовірно, це сталося в кінці 1120-х років. Так почав мандри його княжий двір. Про вокняжіння Володимирка в Перемишлі пост фактум свідчить звістка Київського літопису під 1144 р. про перебування на звенигородському столі його

¹ Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Киев, 1980. С. 145.

² Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. М., 1963. С. 60.

небожа Івана Ростиславича¹. За суворими законами феодальної ієрархії стіл, що звільнився по смерті того чи іншого князя, заміщувався його наступним за віком братом, а не сином, як це увійшло в практику міжкнязівських відносин на Русі з середини XII ст. Однак синові померлого все ж таки, мабуть, належала якась частка з його спадщини. Цією часткою і був Звенигород із волостю.

А в проміжку часу між 1126 і 1140 рр. помер старший син Василька Ростиславича Григорій. Коли 1140 року великий князь київський Всеволод Ольгович пішов на Волинь, він «Івана Василковича и Володаревича из Галича Володимерка на Вячеслава и на Изяслава на Мьстиславича посла»². Однак не варто буквально вірити цьому повідомленню, адже в Галичі тоді княжив Іван Василькович, що впливає із запису того самого Київського ізвода наступного, 1141 року: «Сего же лѣта преставися у Галичи Василковичъ Иванъ, и прия волость его Володимерко Володаревичъ. Сѣде во обою волостью княжа в Галичи»³.

Відтоді Володимерко Володаревич заволодів і Теробовльською і Галицькою волостями, в його руках опинилась майже вся територія Галицької землі, що перебувала в процесі складання, – від Карпатських гір на заході до річки Стира на сході, від верхів'їв р. Сяну на півночі до середньої течії Дністра на півдні. Одиноким острівцем у морі володінь Володимерка залишалось удільне князівство його небожа Івана Ростиславича. Конфлікт між могутнім сюзереном і слабким, та непокірним васалом (яким малює його літописець) був неминучим.

Таким чином, протягом десяти з лишком років Володимерко Володаревич правив у трьох різних містах: закутному Звенигороді, древньому Перемишлі та юному, тільки-но народженому Галичі. То були часи складання його княжих дворів. Логічно

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

² Там же. С. 218.

³ Там же. С. 221.

6. Мандрівні княжі двори

припустити, що перший двір Володимирка був організований ним ще в Звенигороді й, будучи структурою нерозривно зв'язаною з князем і залежною у всьому від нього, надалі переїздив разом із ним до Перемишля, а потім і до Галича. Ці мандрівки двору Володимирка начебто сприяли прискоренню формування Галицького князівства. Але водночас вони завадили згуртуванню його території навколо якогось одного стольного града.

Київський літопис, єдиний, що містить достовірну розповідь про Володимирка, дозволяє вважати, що двір супроводжував князя навіть під час втечі з міста. Та ці слова відносяться лише до тієї частини двору, що була йому віддана. Існувала ще й інша частина придворних, яка не бажала служити підступному, жорстокому і зрадливому государеві, яким його малює наше джерело.

Зримий, хай і скупий, образ Володимирка і його палацу проглядається у звіті посла київського князя Ізяслава Мстиславича, складеному ним після повернення з Галича в кінці 1152 р. Цей докладний звіт вписаний до Київського літописного ізвода і належить до найбільш яскравих його сторінок. Посол Петро Бориславич від імені свого пана вимагає від галицького князя повернути київські городи на пограниччі, захоплені Володимирком за допомогою Юрія Долгорукого. Галицький володар у грубій формі відмовив послу і поглузував над ним. Літопис відкриває деякі подробиці посольського етикету XII ст., деталі прийому посла князем. З літописної оповіді можна зробити висновок, що палац галицького государя був принаймні двоповерховим, другий (чи горішній) поверх був оточений балконом, а перехід на другому поверсі вів із палацу до каплиці (чи церкви)¹.

Виразніше проглядаються мандри двору Романовичів у Галицько-Волинському ізводі, присвяченому діянням цього князівського роду. З початку створення Галицько-Волинського князівства Романом Мстиславичем в 1199 р. воно за роки

¹ Літопись по Іпатському списку. С. 318–319.

його недовгого князювання до літа 1205 р. так і не змогло стати єдиним і консолідованим державним організмом. Надто різними виявились дві його головні складові частини: Галицьке князівство Ростиславичів і Волинське – Мстиславичів. Сам государ після утвердження в Галичі не поладив з місцевим боярством (яке само закликало його на стіл 1188 р., коли не вжилося з сином Ярослава Володимиром), що рішуче противилось його централізаторським заходам і обмеженню боярської сваволі. Багато бояр втратило голову, про що повідомляє польський сучасник Кадлубек¹, якійсь частині пощастило втекти в Угорщину і на Дунайське Понишзя, про що дізнаємось із лаконічної згадки в Галицько-Волинському ізводі. Літописець запевняє, що причиною вигнання глави боярської опозиції Романові в Галичі Володислава Кормильчича було прагнення замінити його на престолі одним із синів чернігівського (раніше новгород-сіверського) князя Ігоря Святославича².

Суперечливості і ворожнеча між князем і галицьким боярством виявились настільки сильними і явними, що літописець одразу ж після панеґірика загиблому Роману записав: «Велику мятежю вьставшю в земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его, единъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтъ»³. У цьому короткому й емоційному реченні ясно відбите суспільно-політичне становище в Галицько-Волинському князівстві, що склалося по смерті государя. Роман залишив двох малолітніх синів, ще нездатних керувати князівством. І це відкрило шлях заколоту бояр в його державі, бо не стало сильної руки.

Як згадувалось, велике князівство Романовичів склалося на фундаменті двох земель-князівств: Волинського і Галицького. У роки боярської фронди і роздробленості Галицько-Волинської Русі Данило і Василько багато разів посідали і втрачали столи

¹ Monumenta Poloniae Historica. T. II. Lwów, 1872. P. 437–441.

² Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002. С. 77.

³ Там же. С. 77.

6. Мандрівні княжі двори

Володимира і Галича. Ці стольні міста залишились ними і в часи існування об'єднаного Галицько-Волинського князівства (1245–1264 рр.). Здебільшого формальний його поділ на Галицьку і Волинську частини не призвів до розділення князівства, адже брати жили й діяли в повній згоді й гармонії дій і помислів. І все ж таки своєрідна «двуглавість» (а часами і многоглавість) Галицько-Волинського князівства зберігалась і в часи життя братів-Романовичів і навіть після їхньої кончини. Але в 60-х–90-х роках XIII ст. це стало вже наслідком нового роздроблення раніше єдиного князівства на уділи в Галицькій і Волинській землях. На цей раз – роздроблення остаточного.

І в недовгі роки єдності Галицько-Волинського князівства (1199–1205, 1245–1264 рр.) в літописі відчутно проглядають два його стольні гради: Володимир і Галич. Навіть у роки найвищої могутності Романовичів, що настали після 1245 р. (коли була остаточно здолана боярська опозиція і усунутий претендент на галицький стіл Ростислав Михайлович), не доводиться говорити про їх спільний стольний град. Напроти того, незабаром після «Батьєва погрома» Данило Романович перебирається до нового, незадовго перед тим заснованого міста-фортеці Холма на північно-західному рубезі Волинської землі. І залишиться там до останніх днів життя. Тому не можна думати про єдиний стольний град, «столицю» Галицько-Волинського великого князівства для всього XIII ст.

Саме поняття столиці для давньоруського часу безумовно є умовним і відносним, подібно до того, як відносними і незавершеними виявились процеси утворення державності на Русі. О. В. Назаренко в короткій статті з епатажною назвою «Чи була столиця в Давній Русі?» прагне довести, що Київ (а лише він міг би претендувати на цей статус) ніяк не може нею вважатись. На його думку, на Русі довгий час не існувало розвиненого сеньйорату. Київ, пише він, не був єдиним стольним градом на Русі і лише в другій половині XI ст. «сеньйорат наклався вже на досить розвинений столичний ідейний комплекс, що встиг

сформуватися за Володимира і Ярослава», а це в свою чергу сприяло оформленню ідеї старійшинства Києва та її практичної реалізації, в тому числі, «у складних умовах 1160-х років»¹.

Думаю, однак, що з самого початку його існування Київ сприймався не лише східними слов'янами, а й європейською суспільною думкою як безумовна і єдина столиця Давньоруської держави. І навряд чи сеньйорат відіграв тут значну роль, якщо вже він, згідно твердженню Назаренка, утвердився на Русі в другій половині XI ст. (гадаю, років на сорок раніше, але це вже деталі). Київ визнавався в давньоруському феодальному суспільстві осердям і головним символом державності, культурного, ідеологічного і політичного життя народу. Пригадаймо знамениті слова Олега незабаром по вокняжінні в Києві: «Се буди мати градомъ русьскимъ». Як писав у коментарі до цього місця Д. С. Лихачов, «слова Олега мають цілком певний смисл: Олег оголошує Київ столицею Русі... Саме з цим оголошенням Києва столицею Руської держави і пов'язана наступна фраза: «И бѣша у него варязи и словѣни и прочи (в Новгородському першому літописі – «и оттоле»), тобто з моменту оголошення Києва столицею Русі) прозвашася Русью»².

Найкраще від усього відповідає на поставлене у назві статті Назаренка питання Никонівський літопис під 1155 р. (до настання «складних умов 1160-х років»!). Спочатку в статті того року сказано, що кияни молять Ізяслава Давидовича прийти до них на стіл, тому що половці, бачачи «нестроение их», «славу и честь, и всей землѣ Руской главу Киевѣ возмутъ». А коли Ізяславу довелось під тиском Долгорукого залишити київський стіл, то він цього спочатку не схотів, і літописець пояснив його поведінку тим, що князь «зане возлюбилъ зѣло великое княжение Киевское», вигукнувши при цьому: «И кто убо не возлюбить

¹ Назаренко А. В. Была ли столица в Древней Руси? // Столичные и периферийные города России в средние века и раннее новое время. Тезисы докладов. М., 1996. С. 69–72.

² Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 409.

6. Мандрівні княжі двори

Киевскаго княження, понеже вся честь, и слава, и величество, и глава всемъ землямъ Рускимъ Киев, и отъ всѣхъ далнихъ многихъ царствъ стичахуся всякие челоуѣци и купци, и всякихъ благихъ отъ всѣхъ странъ бываше въ немъ!?»¹.

У цих прекрасних словах обґрунтована чільна роль Києва в державі, і пояснена вона насамперед ідейними і моральними міркуваннями: адже в цьому місті зібрані честь, слава, велич Русі, воно глава всім руським землям, за ним традиція і суспільна пам'ять, а тому зрівнятися з ним ніщо не може. Не можна обійти мовчанкою й билини, в яких Київ завжди і безумовно виступає столицею Русі. Певна річ, билини – не літописи, однак відбивають народну думку, в тому числі й думку панівної верхівки. При всьому тому ні літописці, ні співці билин уяви не мали про той сеньйорат...

Подібного до Києва міста-столиці не було і не могло бути в Галицько-Волинському князівстві. Ні древній занепалий Перемишль, ні новий, але вже роздертий боярськими чварами Галич не були в змозі претендувати на виключно чільну роль в цьому державному утворенні. І якщо Давньоруська держава завжди мала свою столицю, то Галицько-Волинське князівство не мало її ніколи!

Після загибелі Романа Мстиславича в Польщі в червні 1205 р. його заступила на столі дружина, княгиня Анна як регент при малолітніх синах Данилові й Васильку. Її права на владу були підтверджені угорським королем Андрієм (Андрашем) і малопольським (краківським) князем Лешеком. Анна спиралась на частину вірного Романові волинського боярства, яке в складі його двору перебралось 1199 р. чи трохи пізніше з Володимира до Галича. Але галицькі бояри, що влилися до того двору, одразу ж зайняли ворожу позицію щодо княгині та її синів, яких літописець називає Романовичами. Галицькі боярські олігархи, що складала якусь частину двору Романа

¹ ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862. С. 201, 202.

і далі його синів, завжди прагнули скинути їх з престолу князівства¹. Отже, княжий двір у важкі для родини Романа Мстиславича часи виявився роз'єднаним і частиною цієї родині ворожим.

Удова Романа Мстиславича Анна була змушена перебратись із ворожого їй та дітям Галича до «отчини» мужа Володимира Волинського: «Княгини же Романова вземши дѣти своя бежа въ Володимерь»². Її вчинок був вимушеним: у Галичі й Звенигороді вже сиділи запрошені боярами чернігівські Ігоревичі Володимир і Роман. Так розпочалися блукання спадкоємців Романа Мстиславича і його двору. Та й у стольному граді мужа Анна почувалась тривожно і непевно й незабаром зважилась втікати до Польщі, до рідні Романа. З повідомлення галицького літописця відомо, що її супроводжував ближній боярин чоловіка Мирослав³. З того часу починається сумна одіссея мандрів малих Романовичів та їхньої матері чужими світами. У цих мандрах продовжував складатися їхній двір.

Довгий час із другої половини 1205 р. основу двору Романовичів складатимуть волинські бояри, посадові особи і міністеріали Романа Мстиславича. Вони йшли за своїми маленькими панами всюди, куди тих кидала доля в образі боярської фронди. В 1211 р. угорський король, при чиему дворі жив тоді Данило, вирішив посприяти його поверненню на галицький стіл. Василько з матір'ю перебував тоді на Волині, навколо них згуртувався волинський двір Романа Мстиславича. Коли Данило наближався до Галича, він одержав допомогу від брата: «Василку же княжашю в Белзѣ: приишоша же отъ него Великий Вячеславъ Тольстый, и Мирославъ, Демьянь и Воротиславъ, и инии бояре мнози, вои отъ Белза»⁴.

Отже, двір Романовичів довгий час залишався мандрівним, переходячи слідом за князями з Галича до Володимира, далі

¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. К., 1998. С. 162–163.

² Галицько-Волинський літопис. С. 77.

³ Там же. С. 77.

⁴ Там же. С. 80.

6. Мандрівні княжі двори

в інші великі й малі міста Волинської землі. Перше рішуче переміщення двору Романовичів (Данило і Василько завжди діяли разом, навіть коли формально в кожного був свій стіл) відбулося в 1209 р., коли Василько з матір'ю повернулись із Кракова, де їх прихистив князь Лешек. Тоді верхівка багатого волинського міста Берестя звернулась до Лешека з проханням прислати до них княжити п'ятирічного Василька¹. Лешек задовольнив прохання. «Они же [берестяни] с великою радостию стрѣтоша и, яко великого Романа жива видящеи»².

Та стольний Володимир, «отчина» Романовичів, був тоді загарбаний їхнім братом у перших Олександром Всеволодичем. Княгиня Анна звернулась до Лешека із скаргою на Олександра, претендуючи на м. Володимир, і тоді краківський князь на час віддав Василькові м. Белз, центр невеликого удільного князівства на Волині. Але незабаром при потуранні Лешека Олександр вигнав Анну з Васильком із Белза і дав їм взамін спочатку місто Камінь із волостю, а потім два зовсім маленьких містечка на півдні Волинської землі: «Данило и Василко, Лестковою помощью, приаства Тихомль и Перемиль отъ Александра, и княжаста съ матерью своею в немъ, а на Володимеръ зряща: «Се ли ово ли, Вьлодимеръ будетъ наю»³. Їхнім сподіванням судилося збутись.

У ті роки, коли Данило і Василько почнуть повертати собі «отчину» Романа, утвердившись спочатку у Володимирі Волинському, а потім і в Галичі, двір буде повсюдно супроводжувати їх. А коли їхній брат у перших Олександр Всеволодич вижене малого Василька разом із матір'ю з Белза, то «бояре вси не изневьришася, но идоша вси съ княземъ Василкомъ в Каменець»⁴. Ті бояри і були волинським двором Романовичів. Та навряд чи можна припускати, що їх тодішній двір являв собою стійку і постійну правлячу структуру. В умовах

¹ Данило тоді перебував в Угорщині.

² Галицько-Волинський літопис. С. 78.

³ Там же. С. 82.

⁴ Там же. С. 81.

майже безупинних воєнних дій цього було важко досягти.

Становище змінилось з того часу, коли краківський князь поспривав поверненню Данила і Василька до столярного града Волині: «Лестко же посади Романовича в Володимери»¹. Це сталося в 1214 або 1215 р.² Коротка згадка в літописі про цю подію залишає враження, що повість не побачив у ній факту остаточного утвердження братів на Волині. І все ж таки з того часу вони вже не випускали Володимир Волинський із рук. Двір Романовичів тоді мав, як і раніше, складатися в основному з волинських бояр, посадовців і міністеріалів.

Коли 1219 року в Галичі вокняжився Мстислав Мстиславич Удатний, Данило вирішив вступити з ним у династичний союз, одружившись із його донькою Анною. Старший Романович розраховував на поміч тестя в справі відвоювання північно-західної Волині в Польщі, та Мстислав відмовився допомогти зятю, пославшись на попередню союзню угоду з краківським князем³. Після цього стосунки Данила з Мстиславом розладналися і залишались недобророзумними аж до кончини останнього в 1228 р., а далі Романовичі почали змагання за повернення собі галицької «отчини». Протягом 1228–1238 рр. Данило то сидів на хиткий галицький стіл, то бояри змушували залишити Галич. Двір Данила постійно переміщувався разом із своїм государем.

І все ж таки справа поступово йшла до остаточного утвердження Данила в Галичі. Навесні 1230 р. «галичане», тобто бюргерство, міські верхи, прислали до Данила людину із закликом: «Судиславъ шель естъ в Понизье, а королевичъ в Галичи осталъ, а поиди борже!»⁴ Літописна цитата лаконічно і точно характеризує соціальне й політичне становище в Галичі: «царював» посаджений проугорською партією бояр угорський

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

² *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 41. Львів, 1901. С. 13.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

⁴ Там же. С. 92.

6. Мандрівні княжі двори

же королевич Андрій, та фактично всіма справами керував глава тієї партії Судислав. Данило послав воїнів проти Судислава і завдав йому поразки, а сам на чолі кінного загону свого двору («въ малѣ дружинѣ») кинувся до Галича. Після недовгої облоги галицькі бояри, наче нічого й не сталося, перекинулись на бік переможця і влились до складу його двору: «И приїде же Демьянъ¹ съ всѣми бояры галицкими», котрі принижено молили государя про прощення².

Та мине ще вісім нескінченно довгих для Романовичів років, перш ніж вони утвердяться в Галичі. Не останню роль в цьому зіграє та обставина, що їхній двір не був єдиним і в соціальному плані, й у досягненні мети. Виключною в порівнянні з дворами інших руських князів того часу особливістю мандрівного двору Данила Романовича (а таким він залишиться аж до 1245 р., коли князь нарешті розправиться з боярами і утвердиться на галицькому престолі) був його суперечливий і строкатий склад, бо в ньому одночасно перебували й діяли і галицькі, і волинські бояри. Звичайно галицькі керувались виключно власними інтересами і тому, не вагаючись, зраджували государя, як тільки траплялась нагода. Вони то залишали двір, то прагнули повернутись до нього. На сторінках літопису чимало прикладів мовленого. Наведена вище історія вступу Данила до Галича в 1230 р. – яскраве підтвердження цього.

Двір Романовичів і члени цього двору згадуються на сторінках Галицько-Волинського літопису майже виключно в бойових епізодах. Це відбиває реалії політичного життя того часу. Двірські, тисяцькі і воєводи були головними посадовцями княжого двору. Звичайно Романовичі доручали їм чималі контингенти війська, вони брали участь в сутичках з боярськими загонами і у війнах із сусідами. Навколо ж князів, насамперед Данила, стояв сам двір, що, за свідченнями джерел, складав

¹ Тисяцький Данила Романовича.

² Галицько-Волинський літопис. С. 92.

немалу військову силу і міг вирішувати на користь государя локальні конфлікти. Військовим підрозділом княжого двору, «малой дружиной» літопису¹ командували також люди двору. В ряді випадків цю «малую дружину» очолював сам князь Данило Романович. Так, 1230 року він раптово напав на ватажка боярської опозиції Судислава. Щоб досягти ефекту швидкості й несподіваності, Данило використав своїх дворян. Як повідомляє літописець, він «иде въ малѣ дружинѣ къ Галичю». Захоплений зненацька великий боярин не зважився чинити опір невеликому, мабуть, князівському загонові й утік².

Люди двору – дворяни! – виступають в нашому джерелі в описі яскравого епізоду гострого протистояння Данила з галицькими боярами в 1231 р. Тоді старший Романович посідав галицький стіл: «Самому же Данилу съзвашю вѣче, оставшюся въ 18 отрок вѣрныхъ, и с Демяномъ тысяцким своимъ...» Государ закликає городян Галича підтримати його проти ворогів, і вони запевняють його у відданості. А соцький Микула проголошує крилаті слова: «Господине! Не погнетши пчель, меду не ясти!»³. Так образно молодший службовець його двору порадив князеві безжально й рішуче розправитися з боярами. В цьому епізоді виступає якась частина «малой дружини», яку в той час очолював, імовірно, дворський. Пораду ж князеві дає сотник цієї дружини.

Лише 1238 року Романовичі заволодівають Галичем і Галицьким князівством, мабуть, сподіваючись на те, що їхня влада виявиться тривалою й, може, остаточною. Тоді в Галичі сиділа боярська маріонетка, у всьому покірний олігархам чернігівський княжич Ростислав Михайлович. Данило утримував стратегічну ініціативу й тіснив Ростислава і бояр. Ростислав зважився піти з Галича і попрямувати до Литви, – ймовірно, просити допомоги проти Романовичів. Дізнавшись про це,

¹ З літописних контекстів зрозуміло, що «малой дружиной» називали військовий загін княжого двору.

² Галицько-Волинський літопис. С. 92.

³ Там же. С. 94.

6. Мандрівні княжі двори

Данило спішно вийшов із Холма (недавно зведеної ним фортеці на північному заході Волині) й підійшов до Галича. Літописець емоційно й схвильовано-урочисто описує зустріч, що її влаштували Романовичу городяни. У відповідь на його звернення до них «они же вьскликнувшє рѣша яко: «Се есть дрѣжатель нашъ, Богом даньный» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ»¹, після чого Данило зійшов на престол.

Лише з часу заволодіння (та й то, як незабаром з'ясувалось, не остаточного) галицьким столом в 1238 р. можна твердити про підтримку княжим двором його дій у сферах внутрішньої та зовнішньої політики. Близьке оточення Данила, осердя його двору, як мовилось, з самого початку його політичної діяльності складали волинські бояри. Це боярство сприяло подоланню Романовичами боярської опозиції, допомагало захистові країни від польських, угорських і литовських правителів, реорганізації війська, будівництву укріплених міст і замків, відновленню занепаłego через боярську сваволю господарства. З відновленням Данилом Галицько-Волинського великого князівства в 1245 р.² від його двору вимагались нові ініціативи й зусилля. Галицько-Волинський ізвод свідчить, що двір загалом виконував покладені на нього завдання.

Але й тоді, в роки найвищої могутності Данила Романовича (1245–1264), не доводиться говорити про єдиний консолідуючий осередок влади в його державі. Навала монголів змусила його шукати для свого двору більш надійне місце, ніж спалений ворогом і сяк-так відновлюваний Галич. Князь перебирається разом із своїм двором до неприступного Холма, розташованого на північному заході Волині. Збудований в 1236–1238 рр. за останнім словом європейської оборонної архітектури з могутніми кам'яними стінами і високою баштою-донжоном³, Холм не покоровся Батиеві навесні 1241 р. і гордовито відкинув

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 99.

² Там же. С. 106–108.

³ *Раннопорт П. А.* Холм // Советская археология. 1964. Т. 20. С. 313–318.

вимогу Бурундая зруйнувати свої укріплення в 1258 р.¹ Із Холма Данило відбивав напади литовців та ятвягів, сам неодноразово вторгався до їхніх земель.

Незабаром після кончини Данила Романовича в Холмі в 1264 р. відтворене ним з тяжкими трудами Галицько-Волинське князівство розпалося на частини. Формально великим князем вважався його брат Василько. Але в дійсності глави держави не стало – як і самого великого князівства. Василько фактично володів лише невеликою часткою Волині з стольним Володимиром. З-під його руки вийшли міста і волості Західної Волині, а Луцьк із Східною Волинню успадкував Шварно Данилович. Найбагатшим серед Романовичів виявився старший Данилович – Лев, що володів Галицькою і Перемишльською землями. Це було встановлено за літописними звітками М. С. Грушевським і В. Т. Пашутом. Утім, І. П. Крип'якевич дещо інакше уявляв собі розподіл земель Галицько-Волинської Русі поміж Романовичами після кончини Данила: Василько Романович мав Володимир і Берестя, серед синів Данила Лев одержав Галич, Перемишль і Белз (?), Мстислав – Луцьк, Шварно – Холм із Дорогичином². Все ж таки Галицько-Волинський літопис дає більше підстав підтримати думку Грушевського і Пашута.

Розбіжність думок вчених в цьому питанні свідчить, крім усього іншого, й про певну обмеженість можливостей нашого літопису. І все ж таки Галицько-Волинський ізвод, так само, як і його попередник – Київський, дозволяють, хай і в найзагальніших рисах, скласти образ мандрівного княжого двору в Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 103, 124.

² Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984. С. 105.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

За середньовіччя, особливо раннього, держава по самій суті своїй була владою государя. Знамените висловлювання короля-Сонця Людовіка XIV «Державна – це я!» повністю відповідало суспільним реаліям, і не лише Франції XVII – початку XVIII ст., а й Русі XII–XIII ст. Адже великий князь уособлював владу і державність, а його оточення (двір з розгалуженою системою функцій і доручень придворним і військовим чинам) і складало державний апарат. Спершу, в X – першій половині XII ст., той апарат був примітивним, але з часом все більше удосконалювався. Як писав О. Є. Пресняков, в XII–XIII ст. «князям довелось розгорнути сили цього останнього (двору. – *М. К.*), щоб організувати своє управління. Дружинники тримають міста як посадники, тримають воеводства, тисячі у стольних городах. Як і при кожній адміністративній системі, що визначається, це надає їхньому становищу певну самостійність, яка дає в їхні руки владу і вплив»¹.

Таким чином, людей, що складали апарат княжого двору, і посадовців і міністеріалів, можна вважати державними службовцями. А сам той двір і був головною структурою княжої служби. Попервах ці люди не мали чітких, закріплених за ними функцій. Та поступово, починаючи з другої половини XII ст., джерела згадують посадовців, також чинів двору, що мали усталені обов'язки, хай навіть на певний час. Особливо багатий матеріал дають дослідникам Галицько-Волинський літопис XIII ст. і Новгородські літописи кінця XII–XIII ст., що дозволяє створити загальний образ інституції державних службовців Русі того часу. Далі коротко охарактеризую головних посадовців, чинів двору великих князів Києва і Галича.

¹ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993. С. 206.

Дворський

Згідно моїх спостережень над джерелами, дворський очолював княжий двір, був начальником його воїнського контингенту. Разом із тим, на дворського як на одного з найближчих до князя урядовців покладали й інші відповідальні справи. Більше тридцяти років дворським в уряді Данила Романовича був боярин Андрій. Він діє на сторінках літопису з 1225 р., коли спершу виконував посольські доручення. Проте Галицько-Волинський літопис переконує в тому, що Андрій був насамперед воєводою і належав до кращих серед них при дворі свого князя. Так, в 1241 р. Данило Романович вирішив придушити осередок боярського спротиву своїй владі в Перемишлі. В епізоді, повіданому цим джерелом, Андрій уперше названий дворським (дворецьким). Тоді в Перемишлі сидів служебний князь Ростислава чернігівського (суперника Данила в змаганні за галицьким стіл) Константин рязанський, його підтримував місцевий єпископ. Почувши про наближення загону Андрія, Константин «избѣже нощию. Андрей же не удаси [не застав] его, но удаси владыку, и слуги его разьграби гордѣи...»¹. Так було ліквідовано вогнище боярської опозиції в південно-західному регіоні Галицько-Волинського князівства.

Видатну роль умілого воєначальника і хороброго рицаря відіграв дворський Андрій у знаменитій Ярославській битві 1245 р. проти боярського ставленика Ростислава (що прийшов з угорським військом) і боярських же загонів, коли Данило поставив свого дворського командувати однією з важливих частин війська. Галицький князь розташував свої полки таким чином: центр наказав тримати «малой дружине» дворського Андрія, свій головний і найсильніший полк поставив на лівому фланзі. Правий фланг займав дещо слабший полк Василька Романовича. Звідси можна зробити висновок, що Данило Романович свідомо послабив центр, аби заманити ворога вглиб бойового порядку свого війська і завдати вирішального

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 104.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

удару суперникові лівим флангом, взявши його врешті-решт у кільце. Стратегічно йому вдалося переграти угорського воєводу Фільнія, що командував з'єднаними силами угрів, поляків і галицьких бояр-противників Данила¹.

Дворський точно виконував план битви, запропонований государем. Як свідчить Галицько-Волинський літопис, «Андрѣви же дворському тєснящюся, да не сразится² с пълкомъ Даниловымъ, ускоривъ сьразися с полкомъ Ростиславлимъ крѣпко». Літописець яскраво передав жар і силу битви: «Копиемъ же изломившимся яко отъ грома трѣсновление бысть, отъ обох же снози [вершники] падша с коней [и] умроша, и инии уязвени быша отъ крѣпости ударения копейнаго»³. Великою мірою завдяки стійкості та мужності свого дворського, Данило Романович виграв битву біля Ярослава, що дозволило йому остаточно зламати могутню боярську опозицію своїй владі. В Галицько-Волинському ізводі згадуються й інші княжі дворські: Григорій, Яків, Олекса. Всі вони тією чи іншою мірою виконували обов'язки і керівника двору, і посла, і, найперше, – воєводи, що завжди був біля свого государя і за його наказом одразу вирушав у похід чи бій з воїнським загоном.

Тисяцький

Цей урядовець на Русі стояв лише на щабель нижче від дворського, будучи другим у придворній ієрархії. В науковій літературі утвердилася слушна думка, за якою на Русі існувало два роди тисяцьких: земські в містах і княжі. Земські обирались на вічі й були своєрідним буфером між князем і міською громадою. В Галичині й на Волині існували як князівські, так і земські тисяцькі. М. Ф. Владимирський-Буданов констатував, що на Русі було два роди тисяцьких: княжі й земські в містах.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 107–108. Див.: *Котляр М. Ф.* Полководці Давньої Русі. К., 1996. С. 141–143.

² Ростислав Михайлович чернігівський, що очолював авангард ворожого війська.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 108.

О. С. Пресняков розглядав тисяцьких як представників княжої влади¹. У Новгороді Великому, що був боярською республікою, земські тисяцькі служили її верхівці й не залежали від князя, функції якого були обмежені вічем.

Сам уряд тисяцького бере початок від десяткової системи земської організації суспільства і виник задовго до складання примітивної княжої адміністрації дружинного характеру. З самого початку тисяцький був військовим урядовцем і довгий час очолював місто і його округу². М. С. Грушевський, що досліджував цю тему, писав що в XI–XIII ст. у Південній Русі тисяцькі існували переважно в центрах волостей: в Києві, Чернігові, Переяславі Південному, Володимирі Волинському, Перемишлі, Галичі та ін. На його думку, як пережиткове явище уряди тисяцьких відзначені джерелами в близьких до стольного града країни чи землі міст: у Вишгороді й Білгороді поблизу Києва, у Сновську в Чернігівській землі³. Частіше від південноруських згадують про тисяцьких літописи північні. Неодноразово виступають у них тисяцькі південноруські. Під 1136 р. у Лаврентіївському літописі згаданий Давид Ярунович, «тысячскый киевскый», напевне, земський. А от під 1147 р. названі «Лазарь тысячскый» та Рагуйло Володимерь тысячскый», тобто тисяцький князя Володимира Мстиславича, тоді волинського князя. У буремних подіях 1147 р., що розгорнулися навколо вбивства князя Ігоря Ольговича, в літописі згадуються одразу два тисяцьких: княжий, Рагуйло, і земський, Лазар⁴.

Галицько-Волинський літопис дозволяє скласти певну уяву про службу тисяцьких у князівстві Романовичів. Якщо княжі тисяцькі вірно служать государю, то земські часом виступають у джерелах як активні учасники політичного життя, здебільшого протистоять державній владі. 1219 року незадоволені вокняжін-

¹ Пресняков А. А. Княжое право в Древней Руси. С. 145–148.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 233–235.

³ Там же. С. 234

⁴ Лаврентьевская летопись. 2. Стлб. 304, 316, 317, 318.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

ням Мстислава Мстиславича в Галичі угорський король Бела і польський князь Лешек вирішили силою вигнати його з міста. Шлях угорського війська (до якого пристало й польське) вів на Перемишль, південні ворота Галицького князівства. Тоді тамтешній земський тисяцький Ярун віддав ворогу місто, йому байдужою була доля Галича і землі¹. Так само 1221 р. інший перемишльський тисяцький відчинив браму перед уграми – певно, під тиском місцевих, ворожих князеві бояр².

Далі коротко розглядатиму діяльність та функції лише княжих тисяцьких, представників державної служби, котрі в Галицько-Волинській Русі мали свою специфіку й оригінальність у порівнянні з такими урядовцями в інших князівствах і землях Давньої Русі. Літопис XIII ст. містить чимало звісток про них. Волинський тисяцький Романовичів Дем'ян у 1211 р. разом з малолітнім тоді Данилом рушає відбивати Галич у зайд – чернігівських князів Ігоревичів. Похід приніс успіх. Інший тисяцький князя Данила Дмитрій виступає поряд із ним уже в перший рік його самостійної державної діяльності (1219 р.). Він допомагає своєму князеві захищати Галич від угорсько-польського війська, що Данило вчинив за дорученням тестя Мстислава³.

Звичайно тисяцький командував «малой дружиной» княжого двору, воїнським контингентом, що завжди був під рукою у государя. (Вище йшлося про те, що цей обов'язок часом покладався на дворського). Ці функції Данило неодноразово доручав своєму тисяцькому Дем'яну, як сталося 1231 р., коли князь опинився в скрутному становищі, будучи оточеним боярами та їхніми людьми в Галичі. Дем'ян з купкою молодших дружинників став біля государя і не дозволяв нікому наблизитись до нього. Данило звернувся тоді по допомогу до городян стольного града: «Самому же Данилу созвавшю вѣче, оставшюся

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 83.

² Там же. С. 83.

³ Там же.

в 18 отрок верныхъ и с Демяномъ тысяцкимъ своимъ...»¹. З дальшої розповіді Галицько-Волинського літопису можна зрозуміти, що городяни підтримали свого государя проти бояр.

Вірний Данилові тисяцький Дем'ян пильно стежив за підступами галицьких великих бояр, що особливо посилились на межі 20-х і 30-х років XIII ст. У 1230 р. «крамолѣ [змові] же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкыхъ» – вони замислили заманити Данила Романовича у боярський замок Вишню, що належав «Филиппу безбожному», і вбити там його. Але перед тим, як государ зібрався до Вишні, «прийде къ нему посоль от тысяцкого его Демяна, рекшую ему, яко: «Пирь ти золь есть, яко съвещано есть безбожнымъ бояриномъ Филипомъ и братучадомъ твоимъ Олександромъ², яко убиену ти быти»³, емоційно пише галицький книжник. Так тисяцький розкрив змову й дав можливість ув'язнити змовників.

Печатник

У величезному фонді давньоруських джерел, насамперед літописів, існують лише кілька згадок про «печатника» – хранителя княжої печатки, канцлера, одного з найвищих чинів двору государя. Всі вони належать Галицько-Волинському ізводу. В жодному іншому княжому дворі на Русі XIII ст. подібної посади не існувало, – якщо, звичайно, довіряти літописанню і словникам давньоруської мови.

Уперше *княжий печатник* Кирило з'являється на сторінках літопису в розповіді про події 1241 р. Він виконував обов'язки воеводи свого государя. Тоді, після «Батиевого погрому», підняла голови феодална опозиція княжій владі у Галицькій землі, яка до того, з часу утвердження Данила Романовича в Галичі 1238 р., припинила і лише чекала зручного часу, щоб підняти проти свого государя. Той час настав після

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 95.

² брат Данила у перших, ворожий йому белзький князь Олександр Всеволодич, що неодноразово згадується в моїй праці.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 93.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

спустошення монголо-татарськими ордами Русі у 1237–1241 рр. Далі літописець небезсторонньо нотує: «Ростислав¹ събралъ князи болоховьскыє и останокъ галичань, прииде ко Бакотѣ». Це сталося 1241 р.

Скориставшись із послаблення княжої влади в Галицько-Волинській Русі, Ростислав відважився захопити Галич і вступив для цього в союз із так званими болоховськими князями: боярством Болоховської землі, що лежала у верхів'ях Південного Бугу, басейнах річок Горині, Случа й Тетерева². Тоді Данило Романович послав свого печатника Кирила на Дністровський рубіж князівства, щоб припинити насильства над місцевою людністю з боку тамтешніх земельних магнатів. Той прибув до Бакоти, головної фортеці князівства на південному кордоні – Дністрі. Коли Ростислав із своїм військом наблизився до Бакоти, Кирило спробував присоромити його, нагадавши про благодіяння, які він разом із батьком одержали від Романовичів у лиху годину Батиевої навали. Але той гордовито відмовився послухатись печатника. Тоді Кирило, «видевъ же непослушанье его [Ростислава] и изыде на ня с пѣшьци, онъ же увидѣвъ то, изыде прочь». Відігнавши Ростислава, Данило кинувся на Болоховську землю. Справу розгрому болоховських князів довершив його полководець: «Прииде же Куриль, печатникъ князя Данила, съ тремя тысячами пѣшець и трети сты конникъ, и въдасть имъ взяти Дядьковъ градъ», після чого «плѣнивъ землю Болоховскую и пожегъ...»³.

Проте Кирило був не тільки і не стільки воеводою Романовичів. Він належав до ближнього кола їхніх дипломатів, не раз виконуючи делікатні доручення князів. Галицький літописець далі сповіщає, що восени 1246 р. «Куриль бо бѣ митрополить

¹ не раз згаданий у нашій розповіді Ростислав Михайлович чернігівський, що з середини 30-х років зазіхав на Галич і землю.

² *Дашкевич Н.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. Киев, 1876; *Терещук К. І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 104.

идяше, посланъ Даниломъ и Василкомъ на поставление митрополье руское»¹.

При тому, що існувала спільна для всієї Русі Київська митрополія, Данило Романович вирішив заснувати загально-руську митрополію в Галицько-Волинському князівстві, що б незмірно піднесло міжнародний авторитет государя і офіційно зробило б його першим серед давньоруських князів. Справа полегшувалась тим, що митрополича кафедра в Києві залишалася не заміщеною з часу монгольської навали на стольний град. Надісланий 1237 р. з Нікеї (де тоді перебував вигнаний хрестоносцями в 1204 р. з Константинополя візантійський патріарх) грек Іосиф² після зруйнування Києва ордами Батия в джерелах більше не згадується – або втік додому або загинув. Ще раніше, в 1222–1223 рр. володимирський єпископ Іоасаф, що мав резиденцію в Угровську, спробував на власний страх і ризик сісти на митрополичу кафедру (якої тоді ще не існувало!): «ступи на столь митрополий и за то свержень бысть со стола своего». Данило не схвалив передчасну ініціативу волинського ієрарха – Іоасаф «приведень бысть на бископью в Холмъ»³.

Якщо врахувати ту обставину, що в 1240–1242 рр. Данило Романович поширив свій політичний вплив на Київ, то він природно зайнявся справами церковними (ідеологічними) і на власний розсуд обрав кандидата в митрополити на ім'я Кирило, явно русина за походженням. Хоча Кирило ще раніше названий у літописі митрополитом, але висвятити його змогли лише в 1246 р. (Щоправда, в 1240–1244 рр. патріарха в Нікеї просто не було). Коли Кирило приїхав нарешті до патріаршого двору, його затвердили без жодних труднощів⁴.

Політик з голови до ніг, Данило використав суто, здавалось би, церковну подорож Кирила до Нікеї, аби владнати стосунки з угорським королем. Літопис констатує: «Бывшую ему [Кирилові]

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 110.

² Новгородская первая летопись... С. 285.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 85.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3. С. 57, 267.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

у короля, убѣди и король словы многыми, дары увещеваа, яко: «Проведу тя у Грекы с великою честию, аще створить Даниль съ мною миръ». Кирило вимагав клятву від Бели IV, що той буде додержуватись угоди з Данилом. Одержавши запевнення у цьому, він повернувся до свого государя і порадив йому: «Поими дъщерь его сыну си женѣ». Після того «Данило поїде, поемь сына своего Льва и митрополита, и иде къ королеви въ Изволинъ, и поя дщерь его сыну...»¹.

Тоді в угорському місті Изволіні була підписана важлива для обох сторін міждержавна угода, за якою, крім іншого, відбулося передання королю знатних угорських полонених, захоплених Романовичами у битві під Ярославом влітку 1245 р. То був вияв доброї волі, що скріпив союзницьку угоду, своєрідною печаткою якої став династичний шлюб – одруження Лева з Констанцією засвідчене і угорським джерелом². Літопис підкреслює видатну роль Кирила в укладенні важливого дипломатичного договору.

Підсумовуючи сказане, відзначу, що Кирило був людиною сильного характеру і видатних державних здібностей. Він хоробро бився з ворогом, командував військом, уміло вів перетрактації з угорським королем. Досліджені тексти Галицько-Волинського ізводу ще раз переконують у тому, що на Русі придворні чини і посади не були жорстко закріплені за певними особами, коли навіть печатник використовувався як воєвода, а церковний ієрарх посилався закордон як дипломат.

Радники

Серед них літопис найчастіше називає Мирослава, ближнього боярина Романа Мстиславича і довірену особу його дружини Анни. Поруч з нею і її малими синами він діє вже на перших сторінках Галицько-Волинського літопису. У 1206 р. Мирослав допомагає Анні з дітьми втекти з ворожого їй Володимира Волинського до Кракова³. Через п'ять років

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 110.

² Codex diplomaticus Arpadianus. Ed. G. Vencel. T. 4. Pest, 1864. P. 13.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 78.

він від імені княгині вимагає у краківського князя Лешека віддати частину Волинської землі з містом Белзом Василькові, і польський государ погоджується на це. Коли малий ще Василько сідає в Белзі, Мирослав їде туди разом із ним і кілька років управляє Белзьким князівством від імені Романовичів¹.

Коли 1219 р. Данило розпочинає рішучу боротьбу за відвоювання у Польщі Волині, з ним повсюдно і невідступно перебуває Мирослав і як радник, і як управитель, і як воєвода – так само, як раніше, коли старший син Романа жив в Угорщині, цей боярин був завжди поряд із Васильком. Разом із Данилом Мирослав витримує облогу угрів у Галичі, далі допомагає князеві здобути Чорторийськ. Коли Данило збирає віче в Галичі, щоб заручитися підтримкою міського населення проти боярства, при князеві було лише 18 вірних дружинників; тоді «Мирославу пришедшу къ нему на помощь съ малому отрок» [невеликим числом отроків]². При читанні Галицько-Волинського ізводу створюється враження, що Мирослав виконував при Василькові й Данилові роль Добрині Никітіча, брата матері Володимира Святославича Малуші. Він був захисником княжичам, старшим другом, порадником, правителем, воєводою... Княгиня Анна довіряла йому найдорожче – своїх синів.

Мирослав також брав участь у різних урочистостях, що супроводжували міжкнязівські стосунки на Русі: «Еха Василко к Суждалю на веселе [весілля] шюрина своего, к великому князю Гюрьгю, поем Мирослава съ собою и ины»³ [бояре] – подібна формула Галицько-Волинського літопису може свідчити про особливе, навіть виключне становище Мирослава при дворі Романовичів.

Поруч з Романовичами Мирослав залишався аж до 1235 р., коли потрапив у полон до половецьких ханів, за дорученням Данила допомагаючи київському князеві Рюрику Ростиславичу

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 78–81.

² Там же. С. 82, 83, 90, 94.

³ Там же. С. 92.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

захищати Київ від кочовиків¹. Напевне, в тому полоні він і загинув.

Воєнні чини

Воєводи

Далеко не завжди князь перебував на чолі свого війська або дружини. Часто, особливо з настанням XIII ст., військом керували його воєначальники (воєводи). До того ж деякі князі (наприклад, Ярослав Володимирович галицький у другій половині XII ст. або Володимир Василькович волинський в останній третині XIII ст.) залишалися вдома, посилаючи з військом вірних і досвідчених воєвод.

З настанням XIII ст. масштаби воєнних операцій руського війська значно зросли. Зробилось численнішим саме військо, збільшилась кількість полків у ньому, союзники ж (чорні клобуки) перетворились на окремі воїнські частини: стрільців і легку кавалерію. Все це у багатьох випадках робило просто неможливим оперативне керівництво походом і, особливо, боєм з боку самого лише князя. Воєводи з перебігом часу все частіше виступають на сторінках джерел – і, зрозуміла річ, насамперед в описах бойових дій і походів².

Сам термін «воєвода» нечасто трапляється в літописах, переважно у найдавнішій їх частині. Так, під 945 (944) р. Нестор розповідає про події, що сталися по вбивстві Ігоря древлянами: «Вольга [Ольга] же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ съ дѣтьскомъ Святославомъ, и кормилецъ его Асмудъ, и воєвода бѣ Свѣнелдъ»³. А в «Повчанні» Володимира Мономаха читаємо: ««На войну вышедъ, не лѣнитесь, не зрите на воєводи,... и сторожѣ сами наряживайте...»⁴.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 97.

² Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. К., 2005. С. 50–51.

³ Повесть временных лет. С. 27.

⁴ Там само. С. 101.

Слово «воевода» взагалі рідко зустрічається в літописах XI–XIII ст., хоча ті чи інші княжі воєначальники згадуються в ньому досить часто. З нечисленних згадок північноруських джерел про воєвод наведу фрагмент Лаврентіївського літопису за 1220 р.: «Георгій великий князь, сын Всеволожь, посла брата свого Святослава с полкы и воєводами на безбожныя Болгары»¹.

Здається, воєводи формально не входили до княжого двору², то й не слід про них тут говорити – скаже скептично налаштований читач. Але ж воєводами бували й вищі чини двору: дворські, тисяцькі, навіть сам княжий печатник. Всі вони ходили в походи, очолювали великі й малі загони княжого війська, мужньо билися в першій його лаві. Тому варто все ж таки зараховувати воєвод, – тих, котрі й не мали придворних чинів, до княжого двору, до уряду государя.

Досить багатими є свідчення про воєвод у південноруських джерелах XIII ст. Насамперед – у Галицько-Волинському літописному изводі. На його сторінках ці княжі воєначальники виступають часто, можна сказати, постійно. Створюється враження, що воєводи не лише командували військом чи його окремими підрозділами, а й проводили самостійні бойові операції, – певна річ, за дорученням своїх государів.

Майже всі згадки про воєвод у Галицько-Волинському літописі (навіть коли вони прямо ними не іменуються) стосуються воєначальників Данила і Василька Романовичів. Частина з них служила попереднику Данила на галицькому престолі Мстиславу Мстиславичу Удатному (1219–1228 рр.). Серед них був і боярин Гліб Зеремійович. У воєнному епізоді 1219 р. Данило Романович і той Гліб разом із відомими вже читачеві Мирославом і тисяцьким Дмитром засіли в обложеному уграми Галичі. Але Мстислав Мстиславич з невідомих наuzzi причин звелів своєму зятеві Данилові залишити місто, й галицький літописець свідчить: ««Даниль же изыде [из Галича] из Дмитромъ

¹ Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 444.

² бо джерела ніколи не називають їх серед посадовців двору.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

тысячкымъ и съ Глѣбомъ Зеремѣвичемъ, и с Мирославомъ...». Відступаючі мужньо відбилися від ворога, що переслідував їх¹.

Та надалі воєвода Гліб залишив державну службу і очолив ворожу Романовичам партію боярських олігархів, яка прагнула, щоб там не було, перешкодити поверненню Данила на галицький престол. Неодноразово він обманював Романовичів і повертався на державну службу й врешті-решт зник із сторінок літопису в 1235 р., коли черговий раз зрадив Данила в битві з половцями біля Києва². Здається, тоді він і загинув.

Серед воєвод Романовичів особливо вирізнялись своїми талантами і мужністю згаданий вже Мирослав, В'ячеслав, печатник Кирило і тисяцький Дмитро. Чи не найяскравішою постаттю серед них був Дмитро, котрий почав служити Романовичам ще 1219 р. А в 1238 р., у зв'язку з наближенням орд Батия до Києва, Данило Романович «остави в немъ Дмитра, и вдасть Кыевъ в руци Дмитрови обдержати противу и отъ иноплеменныхъ языкъ, безбожныхъ татаровъ». Дмитро очолив оборону стольного града Русі під час облоги його Батием у листопаді – грудні 1240 р. Дмитро мужньо бився з ворогом, перебуваючи у гущі подій: «И възыдоша горожане на избыть стѣны, и ту бяше видѣти ломъ копѣйный и щитомъ скепанье, стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣженнымъ; и Дмитрови ранену бывшу...». Після того, як монголи штурмом оволоділи Києвом, «Дмитра же изведоша язвена и не убиша его, мужества ради его»³ – завдяки безмежній мужності воєводи Батий подарував йому життя, що в практиці жорстокого і шаленого хана було виключним вчинком.

Інший визначний воєвода Романовичів «великий Вячеславъ Тольстый» уперше названий у Галицько-Волинському літописі в оповіді про події 1211 р., коли Романовичі (вірніше, мати,

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 83.

² *Котляр М. Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. К., 2002. С. 200, 214, 215

³ Галицько-Волинський літопис. С. 100, 101.

що стояла за ними) зважились вибити Ігоревичів з Галицької та Волинської земель. Цей воєвода прийшов від Василька, що княжив тоді в Белзі, разом з іншими видними воєначальниками: Мирославом і Дем'яном. Незабаром по тому літописець називає В'ячеслава володимирського (волинського) серед бояр, котрі восени 1211 р. підсадили Данила на галицький стіл¹.

На мій погляд, у цьому тексті йдеться про волинського великого боярина В'ячеслава Товстого. На користь такого припущення може свідчити й повідомлення Галицько-Волинського літопису про вигнання матері Данила і Василька Анни з Галича на початку 1212 р.: «Княгини же Романова, съ сыномъ своимъ Даниломъ и съ Вячеславомъ Тольстымъ бѣжавша въ Угры, а Василко с Мирославомъ ѣхаша въ Белзь»². З контексту цього свідчення виходить, що В'ячеслав Товстий був одним з найбільш наближених бояр і воєначальників Романовичів: княгиня приставила його до Данила, так само, як Мирослава – до Василька.

У 1228 р. В'ячеслав перебував серед воєвод Данила Романовича, яким князь доручив вибити з Луцька Ярослава Інгваровича³. А швидко по тому В'ячеслав разом з Данилом відбивав набіг ятвягів на Берестя: «И угониста и из Володимеря, ... и убьень бысть Даниломъ и Вячеславомъ Шютръ ... Бѣжащимъ же ятвяземъ, угони я Даниль...»⁴. Після цієї звістки сліди В'ячеслава губляться на сторінках літопису.

Служилі князі

Доба удільної роздробленості породила явище, раніше невідоме на Русі: інститут служилих князів. То були безземельні чи малоземельні члени родини Рюриковичів, або й такі, що втратили свою землю, по суті князі-ізгої. Це явище було особливо характерним для другої половини XIII ст. Та найбільш яскравий

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

² Там же. С. 81.

³ Там же. С. 89.

⁴ Там же.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

представник цієї своєрідної князівської верстви належить ще століттю XII-му. Мова піде про вже згаданого Івана Ростиславича, прозваного Берладником. Він був галичанином, все життя прагнув відібрати Галич у свого дядька Володимирка, далі у брата в перших Ярослава й через те загинув.

Іван був небожем галицького князя Володимирка Володаревича і сидів у єдиному уділі, що зберігся в Галицькому князівстві, – Звенигороді. Владний і амбіційний, Іван не бажав задовольнятися роллю дрібного князька у державі свого дядька. У 1145 р. він вчинив невдалу спробу відбити Галич у Володимира, зазнав невдачі й подався на Дунай, до області Берладь¹. З тієї пори Іван перетворюється на служилого, найманого князя, руського кондотьєра, й до нього у джерелах міцно пристає прізвисько «Берладник»².

На сторінках літописів, що відбили життєвий шлях Івана Ростиславича, він виступає як служилий князь вже під 1146 р., коли до Святослава Ольговича, що княжив у Новгороді Сіверському, «прибѣже ... Иванъ Берладникъ»³. Він узяв участь у війні Святослава проти великого князя київського Ізяслава Мстиславича. З тієї пори й розпочинається його служила кар'єра.

Святослав Ольгович виступив проти Ізяслава київського через те, що той скинув з престолу його старшого брата Ігоря й ув'язнив його. Тому Святослав став природним союзником Юрія Долгорукого, котрий оспорував київський престол у Ізяслава. Того самого 1146 року Святослав, що сидів у Новгороді Сіверському, одержав звістку, ніби Ізяслав збирається напасти на нього. Тоді Святослав «повѣдѣ Иванкови Гюргевичю⁴, Иванови Ростиславичю Берладнику, и дружинѣ своей, и половцемъ дикымъ уемъ своимъ...», що на нього йде

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

² Докладно про Івана Ростиславича див.: *Толочко П. П.* Іван Берладник // *Толочко П. П.* Історичні портрети. К., 1990.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 234.

⁴ Іван Юрійович, син Юрія Долгорукого, князь курський.

київський князь. Всі вони порадили Святославу залишити Новгород, що той і зробив¹. Як бачимо, служилий князь Іван Ростиславич входив тоді до ближнього кола воєвод і радників Святослава Ольговича, нарівні з сином Юрія Долгорукого Іваном і половецькими дядьками («уями») новгород-сіверського князя.

Але вже на початку наступного, 1147 р., як свідчить Київський літописний ізвод, «иде Святославъ къ Осетру; и ту отступи его Иванко Берладникъ к Ростиславу смоленському князю, вземъ у Святослава 200 гривень серебра, же 12 гривни золота»². Все виглядає логічним: князь-найманець взяв у сюзерена плату за службу і перейшов до того, хто заплатив йому більше. До того ж Ростислав був братом Ізяслава Мстиславича, що недавно сів на київський престол. Мабуть, політичні міркування також зіграли свою роль у рішенні Івана змінити сюзерена. Так чинили всі кондотьери, – що в нас, що в Італії пізнішого часу, де цей рід занят був поширеним серед аристократів.

Далі літописці на десять літ втрачають з виду Івана Ростиславича. З драматичного свідoctва Київського літопису 1157 р.: «Привельъ Гюрги Івана Ростиславича, рекомаго Берладника, ись Суждаля, окованого, хотя и дати Ярославу зяти своєму»³ впливає, що перед тим колишній звенигородський князь служив Долгорукому (приблизно з 1149 р.). Коли його видачі став вимагати Ярослав галицький, Юрій Володимирович вирішив пожертвувати князем-найманцем, аби забезпечити собі підтримку зятя у прийдешній війні з чернігівськими Давидовичами. Однак за Івана заступився митрополит та ігумени київських монастирів. Юрій вирішив повернути Івана до Суздаля, але на шляху туди його відбили люди чернігівського князя Ізяслава Давидовича⁴.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 237.

² Там же. С. 239.

³ Там же. С. 335.

⁴ Там же.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

По тому Берладник вірою і правдою служив Ізяславу Давидовичу до кінця життя цього чернігівського князя (той загинув на Желяні у 1160 р.). У 1158 р. Ізяслав Давидович воював із своїм братом у перших Святославом Ольговичем, якому в минулому служив Іван Ростиславич. Тоді Святослав «пришедь ко Выреви и пожже острогъ около города; в городѣ бо затворился бяше съ княгиною Иванъ Ростиславичъ, а самъ Изяславъ шель бяше в поле»¹. Святославу не вдалося здобути невелике, але, певно, добре укріплене місто Вир. Захист Вири був, як виходить із джерел, останнім діянням Івана Берладника, князя-кондотьєра. 1159 року якісь «берладники» здобули київський порт Олешша на Дніпрі, та Івана літопис при тому не згадує.

Ймовірно, по смерті свого останнього пана і покровителя, Ізяслава Давидовича, Іван Ростиславич знову подався у дунайське Понижзя. Літопис ще раз згадує про нього у розповіді про події 1161 р.: «Преставися князь Иванъ Ростиславичъ, рекомый Берладникъ, в Селуни; инии тако молвяхуть, яко съ отравы бѣ ему смерть»². Йдеться про візантійське місто Фессалоніку, де князь, можна думати, жив у останні роки свого життя. Дехто з істориків вважає, що вбивці були підіслані Ярославом Володимировичем галицьким, котрий все життя ворогував з Іваном Ростиславичем і вперто домагався його видачі від Юрія Долгорукого та Ізяслава Давидовича³. Це припущення здається мені найбільш вірогідним

Особливого поширення інститут служилих князів досяг у Галицько-Волинській Русі XIII ст., часів Данила Романовича, його синів і небожа Володимира. «За визначенням літописця, всі бояри й дрібні князі «служат» великому князю і «держат» отримані від нього міста і волості. Так, захопивши Галич,

¹ Літопись по Ипатскому списку. С. 348.

² Там же. С. 355.

³ Див., напр.: *Толочко П. П.* Іван Берладник. С. 237–238.

князь Данило «разда (тобто «пожаловал») города боярам и воеводам и бяше корма у них много». Ті, хто одержував землі «в держание», іменувались «держателями» й були зобов'язані великому князю службою: «Служащие же князи Данилови и людье Василкови»¹. Далі автор цих рядків перелічує служилих князів, про частину яких йтиметься далі. Наведені далі звістки джерел про служилих князів узяті в основному з Галицько-Волинського літопису.

Узимку 1254/55 р. Данило Романович пішов на ятвягів. З Новогрудка (у Чорній Русі) прийшов до нього син Роман «со всѣми новгородци и с... Глѣбомъ, и со Изяславомъ съ Вислоческымъ»². Изяслав був Ростиславичем, сином пінського князя Ростислава Святополчича, князем свіслоцьким³ (удільним у Новогрудському князівстві Романа). Він служив Романовичам. Цей Гліб, імовірноше від усього, згадується ще раз, і більш докладно, в літописній розповіді про оволодіння Данилом Романовичем містом Волковийськом у Чорній Русі: «По томъ же Данило король еха взя Волковыескъ, и Глѣба князя пославъ я и дрѣжаше его въ чести»⁴. Так Гліб, що не мав, мабуть, власного уділу, одержав за службу місто Волковийськ з волостю. Дехто з генеалогів визнає Гліба Ростиславичем, братом Изяслава Ростиславича й сином Ростислава Святополчича⁵, отже, належним до роду Рюриковичів.

Служилими були й рязанські князі Константин та його син Євстафій. У 1243 р. вони були на службі у ворогів Романовичів. «Данииль же дворецкого посла на Перемышль на Костянтина резанского, посланого отъ Ростислава, ...

¹ Пацута В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 139.

² Галицько-Волинський літопис. С. 117.

³ Див.: Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн, 1991. № 337. С. 127; № 461. С. 162.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 123.

⁵ Див.: Донской Д. Указ. соч. № 337. С. 127; № 460. С. 162.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

и слышавъ Костянтинь Андрея грядуща на нь, избѣже ноцию». Константин Володимирович рязанський був служилим князем Ростислава Михайловича у Перемишлі. Після втечі з міста він опинився в Угорщині й відіслав свого сина Євстафія в Литву¹. За свідченням Суздальського літопису, Константин був 1217 року рязанським князем, коли допоміг своєму брату Глібу винищити інших братів². Убивці розділили між собою владу в Рязанському князівстві. Подальша чверть століття життя Константина не відома літописцям. Не ясно, зокрема, як він опинився у служилих князях Ростислава Михайловича. Ми знаємо лише, що Константин був третім сином рязанського князя Володимира Глібовича³, отже, Рюриковичем.

Син Константина Володимировича Євстафій служив литовському князю Мендовгу, за що його, напевне, емоційно засудив галицький літописець: у 1262 р. «идоша Литва на Ляхы воевати отъ Миндовга, и Остафии Костянтиновичъ с ними, окаанный и проклятый, бѣ бо забѣгль из Резаня». Незабаром по тому Євстафій став жертвою боротьби проти земельних магнатів Войшелка, що вокняжився у Литві після смерті свого батька Мендовга: «и оного Остафия уби оканьнаго, безаконнаго проклятаго, о нем же напреди списахомъ». Важко сказати, які вчинки Євстафія Константиновича викликали гнів і осуд галицького книжника. Навряд чи одна лише служба литовському князю, тоді противнику Данила Романовича.

Останні звістки Галицько-Волинського літопису про служилих князів містяться на його заключних сторінках. У джерелі вони вже виступають під своїм реальним найменням воевод. Неодноразово згадується слонімський князь Василько, котрий служив небожеві Данила, волинському князеві Володимиру Васильковичу. Василько був сином Романа Даниловича, що княжив у Чорній Русі, і, за відомостями М. Баугартена,

¹ Паушто В. Т. Указ. соч. С. 139, 149.

² Лаврентьевская летопись. 2. Стб.440–441.

³ Донской Д. Указ. соч. № 259. С. 101.

сидів у Слонімі, містечку в Чорній Русі, з 1256 р.¹ Цей збіднілий онук Данила Романовича був у великій честі в свого дядька Володимира Васильковича.

Уперше цей Василько Романович (повний тезко брата Данила) діє у розповіді Галицько-Волинського літопису про похід Володимира Васильковича 1282 р. проти краківського князя Болеслава, коли волинський князь допомагав своєму союзнику Конраду мазовецькому: «И поїде Вьлодимерь къ Мелнику² съ множествомъ вой, из Мьлника же отряди с ними воеводу, Василка князя слонимского...»³. У похідному порядку волинської раті «Василко поїде своимъ полкомъ, Кондрать же князь съ ляхы своимъ полкомъ...»⁴. Ймовірно, серед воєвод, що очолювали волинсько-мазовецьке військо, Василько не випадково названий першим: з контексту виходить, що йому волинський князь довірив свій головний полк.

Після успішного завершення кампанії «Василко князь поїде къ Берестію съ множествомъ полона, и посла предъ собою вѣсть господину своєму князю Володимеру». Подальша літописна оповідь доводить, що князь Володимир у той час довірив Василькові свою дружину і був радий, що той зберіг її цілою⁵. Війна з Болеславом тим часом продовжувалась, і «Вьлодимерь же князь указаль бяше своимъ воеводамъ тако, Василкови и Жилиславу и Дунаеви, не роспуцати рати воевать...»⁶. І в цьому контексті галицький літописець назвав Василька першим серед воєвод волинського князя.

Наступного року Лев Данилович і Володимир Василькович вирішили навести литовське військо на Болеслава. Самі князі у цей похід не пішли, доручивши війська воєводам: «Влодимерь

¹ *Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1928. Tabl. XI, № 22.*

² місто на північно-західному рубежі Волині з Мазовією.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 136.

⁴ Там же.

⁵ Там же. С. 136, 137.

⁶ Там же. С. 137.

7. Державні службовці на Русі XII–XIII ст.

посла съ своєю ратью Василка князя и Жилислава, и Оловяньца и Вишту»¹. Як бачимо, Василько Романович продовжував залишатись першим серед воєначальників волинського князя. Та дальша його доля невідома: в Галицько-Волинському літописі вона не відбилась.

Нарешті, останнім за часом серед служилих князів у Галицько-Волинській Русі був Юрій Пороський. У 1289 р. наступник Володимира Васильковича на престолі Володимира Волинського Мстислав Данилович вступив у конфлікт зі своїм братом Левом і його сином Юрієм. Справа йшла до воєнного зіткнення. «Мьстиславъ вборзѣ посла гонцѣ по Юрии князи порусскомъ, ... тогда бо Юрий порусскый служаше Мьстиславу, а пръвое [служил] Володимиру»². Перед нами типовий образ князя-васала, кондотьєра, неначе у спадщину переданого Володимиром своєму наступнику на володимирському столі.

Дізнавшись, мабуть, про наближення раті на чолі з Юрієм Пороським, князь Лев змушений був скоритись. До того ж, йому стало відомо, що Мстислав Данилович послав ще й по допомогу до татар. На жаль, джерела не дають можливості встановити, хто був цей князь Юрій. Хіба що епітет пороський» може говорити про те, що він мав якесь невелике володіння у Пороссі, поблизу південних рубежів Київської землі зі степом. Ймовірно, він теж належав до Рюриковичів.

Характерною особливістю інституту служилих князів у Галицько-Волинській Русі була та, що вони, родовиті аристократи, члени дому Рюриковичів, належали до княжого двору, будучи такими самими воєводами государя, як і згадані вище воєначальники.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 137.

² Там же. С. 154, 155.

8. Придворні й віськові посадовці, дворяни та міністеріали

Поряд з високими чинами княжого двору: дворськими, тисяцькими, печатником, радниками та ін. літопис постійно називає службовців меншого рангу, а також воїнів, дворян і слуг-міністеріалів, як цивільних, так і військових. Джерела XIII ст. об'єктивно відбивають процеси становлення і зміцнення двору, його структуралізацію, появу посадовців і слуг, яких південноруські писемні пам'ятки XI – початку XII ст. ще не знали (стольників, седельничих, дворян та ін.). По суті, двір був спрощеною моделлю тогочасного суспільства, єдиною спеціальною структурою державної служби.

Виглядає історичним парадоксом та обставина, що коли високі чини дворського, тисяцького, печатника здебільшого не були закріплені владою за тими чи іншими особами (їм звичайно давались лише відповідні доручення), то посади членів двору середньої й нижчої ланки закріплювались за ними владою. Государ на Русі в другій половині XII–XIII ст. був оточений посадовцями різного рівня, дворянами й міністеріалами. Літописи й інші писемні пам'ятки називають гридів, детських, отроків, дворян (військові люди), а також посадників, тіунів, стольників, ключників, ловчих, седельничих, мечників, мостників, паробків (цивільні). Коло обов'язків всіх цих службовців і слуг визначено у джерелах з відносною конкретністю – ми бачимо їх хіба що в дії.

В науковій літературі висловлювалась думка, що слуги і міністеріали були об'єднані в службесну організацію, яка являла собою сукупність груп людей тієї чи іншої професії, що виконували певну «службу» і тому могли бути звільнені від

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

інших обов'язків. У центральній і Західній Європі існування таких груп засвідчене вже документами XI–XII ст.¹ Звичайно історики виділяють групи обслуговування князів і феодалів: пекарі, кухарі, медовари, а також сокольники, псарі та ін. До таких служебників звичайно зараховують ремісників, найперше зброярів². У зв'язку із специфікою давньоруських джерел XI ст., що майже не згадують про слуг і міністеріалів, в цьому розділі використано свідчення літописів XII–XIII ст.

Військові люди

Руське військо у XII–XIII ст. складало вихідці з різних суспільних верств. У ньому були й бояри, і дружинники, і представники заможної міської верхівки (патриціату), і «прості люди»: городяни і смерди-селяни. Не випадково стара дружинна термінологія з часом поступається перед професійною (вершники-снuzники, піщці) або загальновійськовою (вої). У боях використовуються різні поєднання родів військ, що не зустрічались до тієї пори: піхота б'ється проти кінноти, вершники спішуються, не втрачаючи своїх наступальних якостей, лучники вступають у бій навіть тоді, коли «оружников³ не бывшем с ними», а «снuzники» [звичайно легка кавалерія] примушують тікати супротивника, не дочекавшись допомоги стрільців. Монголо-татарська навала 1237–1241 рр., що струсувала підвалини держави, ще більше порушила кастову замкненість війська і відкрила до нього доступ усім верствам суспільства⁴.

¹ Див. напр.: *Buczek K.* Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej. Wrocław; Kraków, 1958.

² *Флоря Б. Н.* «Служебная организация» и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян, Отечественная история. 1992. № 2.

³ Добре озброєних воїнів.

⁴ *Кирпичников А. Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Л., 1986. С. 7, 12.

Вои

Термінологія джерел стосовно найменувань давньоруських воїнів чи окремих їх груп залишається неясною. У пам'ятках, що відбивають історію Русі IX–XIII ст., часто трапляється термін «вои». Довгий час історики вважали, що воями в літописах та інших пам'ятках давньоруської писемності називали народне ополчення – на відміну від дружини, члени якої називались начебто «княжьими мужаи». Та проведене П. В. Лукіним спеціальне дослідження цього питання привело його до аргументованого джерелами висновку, що слово «вои» не було строго визначеним терміном. Воно могло прикладатись до зовсім різних об'єктів: дружини, всього війська, частини війська, навіть контингенту найманців¹.

Галицько-Волинський ізвод при розповіді про воєнні операції Романовичів та їхніх супротивників в абсолютній більшості випадків користується універсальним терміном «вои». Однак джерело знає й інші назви воїнів того часу. Та спершу пригадаємо давнє поняття «гридь», що з'являється в літописі ще в кінці X ст.

Гриди

Слово «гридь» означає княжого воїна, члена княжої дружини. Звідси збірне поняття «гридьба». Під 996 р. Повість временних літ розповідає: «По вся нѣделя устави [Володимир Святославич] на дворѣ [княжому] въ гридьницѣ² пирь творити, и приходити боляром, и гридем, и съцьскимъ, и десяцьскимъ, и нарочитымъ мужем...»³. Як писав Б. О. Рибаків, знамениті банкету Володимира, що були своєрідним методом втягнення до дружини, оспівані в билинах у повній згоді з літописними розповідями:

¹ *Лукин П. В.* Древнерусские «вои» IX – начала XII в. // Средневековая Русь. Т. 4. М., 2004. С. 5–58.

² урочиста палата у палаці князя, де відбувались наради князя з дружиною і банкету.

³ *Повесть временных лет.* С. 56.

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

«Во стольном городе во Киеве,
У ласкова князя у Владимира
Было пированьице почестен пир
На многих на князей на бояров,
На могучих на богатырей,
На всех купцов на торговых,
На всех мужиков деревенских...»

Історики і фольклористи вважають, що і Володимир, і князі, які правили на Русі до нього, дійсно влаштували банкету («пирь»), на які, поряд з дружинниками і знатними людьми («лєпшими мужаи»), запрошувався і простий народ. Тоді ще діяли пережитки доби військової демократії, коли князь неодмінно бенкетував разом зі своєю дружиною. Крім того, бенкету були спритним засобом залучення людей із різних суспільних верств до княжої дружини, що завжди відчувала нестачу кваліфікованих воїнів і просто сильних і мужніх людей, котрі могли стати дружинниками¹. Згадаймо, що в ті суворі часи князі вели майже безперервні війни, придушували повстання племінних об'єднань, які не бажали коритися їхній владі, внаслідок чого дружина постійно втрачала людей. Нарешті, бенкету реалізували представницьку функцію княжого двору, пропагували його красу і велич².

Літопис Нестора ставить знак рівності між гридями і дружиною у викладі історії непокори Ярослава Мудрого своєму батькові: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и урокомъ дающе Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ [дружині] раздаваху». Але раптом син перестав платити данину батькові. Володимир обурився і вирішив йти походом на Новгород. «Ярославъ же, послав за море, приведе варягы, бояся отца своего»³. З цих лапідарних повідомлень можна зрозуміти, що дружина («гридѣба»)

¹ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 51.

² Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986. С. 144–145.

³ Повесть временных лет. С. 58.

Ярослава, певно, була малочисельною і навряд чи могла встояти проти київського війська, тому й довелося наймати варягів «за морем», вірніше від усього, в Швеції.

Термін «гридь» уже для XII ст. був явно пережитковим і трапляється в тогочасних джерелах рідко, майже виключно у новгородських літописах. Те ж саме можна сказати і про століття XIII-е. З нечисленних згадок про них створюється враження, що гридями у Новгороді тоді називали вже не просто княжих дружинників, а привілейовану частину княжого війства. Джерела ставлять гридів кінця XII–XIII ст. поряд з огнищанами, заможними людьми, що входили до верхівки феодального суспільства¹. Це доводиться літописами.

У 1195 р. великий князь суздальський Всеволод Юрійович покликав новгородців у похід на Чернігів – «на Ярослава и на все Ольгово племя... Идоша съ княземъ Ярославьмъ [Володимировичем] огнищане и гридба и купци». А під 1234 р. в цьому ж Новгородському літописі сказано: «Изгониша Литва Русь, оли до торгу, и сташа рушанѣ, и засада: огнищане и гридба, и кто купецъ и гости, и выгнаша я ис посада опять»². В обох літописних текстах гриді поставлені поряд не лише з огнищанами, а й з купцями. Знаючи, що Новгород був одним з найбільших у Північній Європі осередків торгівлі, думаю, що люди, які мали звання гридів, поряд з іншими заняттями, могли вести жваву міжнародну торгівлю, в наведеному тексті – з Литвою.

Отроки

Прості воїни називаються в літописах ще й отроками. Однак із деяких текстів складається враження, що ті отроки належали до княжого двору, складали особисту охорону государя. У 1231 р., в розпалі боротьби з боярством за Галич і землю, Данило Романович опинився в скрутному становищі. Перед

¹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 4. М., 2000. С. 74.

² Новгородская первая летопись... С. 42, 73.

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

тим джерело розповідає, що одна частина його війська була послана ним проти клану бояр Молибоговичів, котрі збирались вбити його, а інша пішла разом з його братом Васильком до Белза. Заради досягнення драматичного ефекту літописець перебільшує гостроту становища, повідомляючи, що з князем залишилась лише купка воїнів його охорони: «Самому же Данилу... оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ...»¹. Далі князь звертається до скликаного ним віча городян Галича з питанням, чи будуть вони йому вірними в боротьбі з боярами. Він імені присутніх на тому вічі відповідає сотник тих отроків Микула і висловлює загальну думку: не винищивши бояр, князь не досягне спокою в місті і в країні.

Майже через чверть століття по тому Данило Романович зібрався у похід проти ятвягів, що майже безупинно шарпали землі Північно-Західної Волині. Йому допомагали західно-руські князі, а також Земовит мазовецький і Болеслав краківський. «И бысть рать велика, яко же наполнити болота ятвяжская полкомъ». Князі, що керували походом, зібались на раду і запропонували Данилові Романовичу: Ты еси король, голова всимъ полком... Вѣси [знаєш] бо ты войничьский чинь [бойовий порядок], на ратехъ обычай ти есть;... изыде самъ напередъ». Галицько-волинський государ на ходу перешиковує полки: «Даниль же, изрядивъ полкы, кому полкомъ ходити, ... самъ же еха въ малѣ отрокъ оружных²». Цей фрагмент Галицько-Волинського літопису майже зримо малює образ князя, що на баскому огирі їде попереду свого війська в оточенні княжих отроків, своєї ближньої охорони («малой дружины»), воїни якої сторожко вдивляються в гущавину лісу.

Ці отроки, що завжди були біля князя, виконували також роль його своєрідних ад'ютантів і гінців. У тому самому поході Данило посилав отрока Андрія з дорученням до свого дворсь-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 94.

² Там же. С. 117, 118.

кого, теж Андрія. Однак гонець невірно передав княжі слова дворському, і той спізнився на поле битви, чим викликав невдоволення свого государя¹. Галицько-Волинський літопис не користується терміном «дворяни» у значенні «люди княжого двору». У джерелі його заступає поняття «отрок». Воно трапляється на сторінках літопису не настільки часто, щоб скласти вичерпне уявлення про роль і значення дворян, людей княжого двору, в державному і суспільному житті Русі XIII ст.

Дворяни

Слово «дворяни» використовується давньоруськими джерелами у двох сенсах – широкому, узагальнюючому, і вузькому, як позначення певної верстви людей двору. У широкому розумінні дворянами були всі (за виключенням високих чинів) належні до двору люди. У вузькому – воїни й міністеріали (слуги). Як писав М. Б. Свердлов, вивчення початкового періоду становлення цієї верстви являє значні труднощі завдяки обмеженій інформації історичних джерел і впливу на її інтерпретацію різних наукових і суспільно-політичних теорій².

Виглядає прийнятною думка, що дворяни були вільними служилими людьми. Та вона потребує серйозних джерельних аргументів. Дворяни, що разом з городянами Боголюбіві розграбували двір князя Андрія Юрійовича в 1174 р., явно належали до числа бідних людей, незадоволених князем і його придворними, хай і були, можливо, ближніми до нього посадовцями. Ю. О. Лимонов вважає дворян слугами, безпосередньо пов'язаними з княжим двором. Він же розглядає їх як людей військових³. З цим можна погодитись. Але соціальний статус дворян досі залишається не визначеним у науці.

У пізніших північноруських джерелах, починаючи з середини XV ст., термін «дворяни» означає людей, що служать

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 118.

² Свердлов М. Б. Домонгольская Русь. СПб., 2003. С. 593.

³ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Л., 1987. С. 153.

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

князеві з наданого їм в умовне володіння (з умовою відбування військової служби) земельного наділу. На мій погляд, такого роду дворяни існували і в Галицькій землі, принаймні з кінця 30-х років XIII ст. У цьому переконає наступний епізод, повіданий Галицько-Волинським літописним ізводом.

Після повернення Данила Романовича з еміграції в середині 1241 р., коли орди Батия залишили Південно-Західну Русь, князь переконався у тому, що великі галицькі бояри поводяться в Галицькій землі мов справжні самовладні князі, зокрема роздають землі своїм васалам. Данило послав до одного з них, Доброслава, свого стольника з вимогою пояснити скоєне. «Доброславу же рекшу: «Вдах има Коломию»; Якову [стольнику Данила] же рекшу ему: «Како можеши бес повеления княжа отдати ю сима, яко велиции князи держать сию Коломью на роздавание оружьником?»»¹.

У вітчизняній науці здавна дискутували щодо того, яким було феодальне землеволодіння в Давній Русі: вотчинним (безумовним) чи помісним (умовним). Один з найбільших знавців проблеми Л. В. Черепнін писав з цього приводу: «Напевне, бояри і княжі «мужі» служили головним чином з вотчин. У нас немає відомостей (для давньоруських часів. – *М. К.*) про умовні земельні держання типу пізніших помість»². В історіографії встановилась думка, за якою роздавання князівських (державних) земель служилим людям почалося в середині XV ст., але масового поширення набуло тільки наприкінці того століття.

Процитовані рядки Літописця Данила Галицького зі словами «держать сию Коломью на роздавание оружьником» свідчать все ж таки, на мою думку, про існування умовного землеволодіння і землекористування в Галицько-Волинській Русі. З них випливає, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавались військовим людям, котрі

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 103.

² Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности // Пути развития феодализма. М., 1972. С. 161.

мушили за них служити своїм князям-сюзеренам. Перед нами типове умовне феодальне володіння – бенефіцій або феод. Важливо відзначити, що такі феоди звичайно виділялись у порубіжних областях, особливо небезпечних з огляду на можливість ворожих вторгнень. У зв'язку з цим можна пригадати численний прошарок «слуг войсковых» на українських землях Великого князівства Литовського, яких у XV–XVI ст. також розселяли поблизу кордонів, надаючи їм земельні наділи з обов'язком відбування військової служби.

Літопис дозволяє, отже, стверджувати існування в Галицько-Волинській Русі помісної системи. Виявляється, не лише князі, а й великі феодали, як от Доброслав, роздавали землі своїм васалам в умовне володіння («держание»). Про це говорять, щоправда, непрямо, інші слова галицького літописця, що відносяться до більш ранніх часів.

Приблизно 1214 р. кілька південноруських князів у союзи з польським князем Лешеком Білим заходилися виганяти з Галича боярина Володислава, котрий там вокняжився. У поході взяв участь 13-річний Данило, що сидів тоді в маленькому волинському місті Кам'янці: «Лестько же поя Данила с Каменца, а Олександра [Всеволодича] из Володимера, а Всеволода [Всеволодича] из Белза, когождо ихъ съ своими вои. Бѣ бо вои Даниловы болши и крѣпльшии, бяше бояре велиици отца его вси у него»¹.

З цього свідчення Галицько-Волинського літопису можна зробити висновок, що в Данила Романовича, тоді ще удільного князя дрібного Кам'янця, було більше воїнів, ніж у інших князів, – лише тому, що вірні йому великі бояри батька привели власні загони бійців. Слід гадати, що ці загони склались як з утримуваних самими боярами дружинників, так і з їхніх васалів і поставлених тими васалами ратників: мабуть, васали теж «держали» земельні наділи за умови служити самим

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 81.

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

і постачати з них воїнів на перший заклик сюзерена¹.

Б. А. Рибаків упевнено твердив, що дворянство на Русі стало масовим явищем вже у XII ст. Він пише про існування в XII–XIII ст. на Русі значного прошарку людей, котрі служили з помість. Свою думку історик пояснював таким чином. Породжений новими умовами життя нижній прошарок феодалів – дворянство – був бідним, економічно нестійким, жадібним до землі й селян, зате твердо визначився у політичних симпатіях. Бо з самого початку, вже своїм народженням, дворянство було поставлене в становище суперника боярства, але суперника слабкого, не впевненого у завтрашньому дні, що жив одними лише князівськими милостями. Тому в очах дворян XII–XIII ст. князь був і розумним кормчим і сильним захистом, а боярство – жадібним і настирливим кривдником. Отже, підсумовував свої думки вчений, «рицарственне XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів – «детских» або «отроков», і неспокійних вершників торків та печенігів»².

Логіка історика буквально заворожує, проте, як мені бачиться, він дещо заглибив у часі появу дворянства як масового явища. Все ж таки і Данилові дворяни були скоріше не правилом, а виключенням. Абсолютна більшість землеволодільців (бояри) служили у XIII ст. із вотчин. Так було, мабуть, і в XIV ст.

Придворні посадовці й слуги

Стольник

Важливим придворним посадовцем був стольник. Словник Срезневського про нього мовить: «Палацова посада і чин у Давній

¹ *Котляр М. Ф.* Джерела складання та форми феодалного землеволодіння в Давній Русі // Український історичний журнал. 1984. № 2. С. 34–36.

² *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 478.

Русі»¹. У джерелах давньоруського часу (XI–XIII ст.) згадки про нього трапляються рідко. У 1230 р. київський митрополит Кирило завітав до володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодича і його братів. У почті митрополита був «мужь Влодимерь Гюргии столник его»². Звідси виходить, що той стольник належав до почту митрополита. Це не було поодиноким явищем, бо в іншому літописі, Новгородському, приблизно того часу (1228 р.) у розповіді про сварку між князем Ярославом Всеволодичем і владикою Антонієм сказано: «Възмятися весь городъ, и поидоша свѣцавъ оружиинатися чьского Вяцеслава, и розграбиша дворъ его и брата его Богуслава и Андреичевъ, владычня стольника». З обох процитованих джерел виходить, що стольник був особою, наближеною до церковного ієрарха, входив до числа соціально близьких до нього людей.

Проте коло обов'язків церковного стольника в літописах не окреслене. А от єдина відома мені згадка про княжого придворного стольника в Галицько-Волинському літописі міститься в наведеному вище епізоді приїзду Якова до боярина Доброслава з княжою вимогою повернути Коломию. У цьому тексті стольник виглядає кимось на зразок посла для особливих доручень. На жаль, нічого певнішого про нього не можна сказати.

З перебігом часу двір робиться дедалі велелюднішим – за рахунок слуг-міністеріалів. Князь постійно перебуває серед них. Вони управляють його домом, двором, господарством, з ними він звик радитися, вони часом входять до складу його молодшої дружини, в рядах якої знаходимо й тих, хто веде його господарство. Серед них на першому місці, як мені бачиться, стояли тіуни. З джерел нам відомо про тіунів набагато більше, ніж про слуг інших рангів.

¹ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка. Т. 3. СПб., 1903. Стб. 519.

² Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 455.

Тіун

Довідники визначають тіуна як слугу, домочадця, а також посадову особу, котра часом управляє навіть містом або місцевістю. Така невизначеність пояснюється як неконкретністю самого поняття, так і тим, що тіуни бували різних рангів і різного посадового призначення. Належали вони до оточення і князів, і бояр.

Здавна джерела знають тіуна в якості домашнього княжого міністеріала. У Повчанні Мономаха читаємо: «В дому своем не лѣнитеся, но все видите; не зрите на тивуна ни на отрока, да не посмѣются приходящии к вам ни дому вашему, ни обѣду вашему»¹. Та поступово коло обов'язків тіуна розширяється і робиться майже неозорим. Тіуни були підручними князя по здійсненню керівництва містом чи князівством, збиранню податків, судьями, навіть посадниками, – тобто, часом бували княжими намісниками в різних частинах землі². Обмежусь розглядом деяких літописних свідчень про тіунів у Галицько-Волинській Русі в XII–XIII ст.

У розпалі громадянської війни на Русі 1146–1151 рр., головними заводіями якої були Ізяслав Мстиславич волинський та його дядько Юрій Володимирович Долгорукий суздальський, між ними виникла майнова суперечка: «Ізяславъ же посла мужи своя и тивуны, своего дѣля [заради] товара и своихъ дѣля стадь, ... а друзии тивуны своѣ послаша»³. Київський літопис дає підстави вважати, що тіуни в даному разі були фінансовими радниками і агентами своїх князів. Через двадцять років син Ізяслава Мстислав волинський досягає київського великого княжіння і «посла Володислава Воротиславича [боярина] передь собою у [Київ] къ Василкови къ Ярополцицю»⁴, веля ему сѣдѣти Киевѣ до себе, и тиунъ свой посла»⁵. У даному разі той

¹ Повесть временных лет. С. 101.

² Свердлов М. Б. Указ. соч. С. 591, 592.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 274.

⁴ своєму братові у перших.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 365.

тіун конкретно виконував завдання свого государя: забезпечити порядок у місті, не допустити у стольний град іншого претендента на стіл. На якийсь час він став княжим намісником.

1169 року, незабаром перед здобуттям і розоренням Києва коаліцією південно- і північноруських князів Мстислав Ізяславич, згідно свідчення Київського літопису, «бѣжа ис Києва на Василевъ» і далі на Волинь. За ним погнались вороги і «много изоимаша дружины около его», серед них «яша Рода, тивуна его»¹. Контекст повідомлення київського книжника наводить на думку, що та «дружина» була в дійсності військовою силою його двору, присутність в складі якого тіуна, близького до князя службовця, зрозуміла.

Кілька згадок про тіунів зберіг і Галицько-Волинський ізвод. Вони за сенсом не відрізняються від відомостей інших літописів. У 1211 р. хлопчик Данило Романович (йому ледве виповнилося десять років) не хотів розлучатися з матір'ю, яку бояри виганяли з Галича. Він сидів на коні, і «приехали Александръ, тивонъ шюмавиньскый, и я за поводъ [коня Данила], онъ же измокъ мечъ и тя его...»². Можна зрозуміти гнів малого княжича, знатного аристократа, коня якого насмілився схопити за повід якийсь слуга.

Зовсім іншим був тіун, описаний у подіях 1255 р. Тоді Данило Романович із синами увійшов до бунтівної Болохівської землі. Городяни одного з її міст Возвягля «учинили лесть... – поемше тивуна [від сина Данила Шварна] не вѣдаша ему тивонити», тобто виконувати княжу волю. Відплата не забарилася. Незабаром по тому «Данило же съ братомъ идоша къ Възвяглю в силѣ тяжцѣ...». Розпочався штурм. «Видѣвъше же гражане, и ужас бысть в них, и не стрѣпѣша и вдалася, и городъ зажьже...». Частина городян винищили, іншу забрали у рабство і поділили між собою: «ово брату си, ово же Лвови [синові Данила], другаи Шварнови [іншому синові] и поиде

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 372.

² Галицько-Волинський літопис. С. 81.

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

в домъ [додому] си приемъ градъ»¹.

Грушевський жахається жорстокості галицько-волинського государя: «Ся незвичайна немилосердність виразно показує, яке завзяття мав Данило на ці протикнязівські громади»². З цим можна частково погодитись, бо князь дійсно придушив виступ проти нього. Та головне було в іншому. Данило так само жорстоко помстився на возвяглянах, як раніше на інших, болоховцях, – бо й ті, й інші були «люди татарские», тобто співробітничали з татарами, підтримували і годували їх своїм зерном. Зрозуміло, що винні в тому були бояри і міська верхівка, а постраждали всі жителі Возвягля. Але такою вже була логіка політичної боротьби за середньовіччя, логіка панівного класу й самого Данила щодо простого люду.

Ключник

Один із найдавніших чиновників княжого двору на Русі. Історики вагаються у визначенні обов'язків ключника: завідуючий княжим господарством або слуга, що виконує волю князя в його господарстві. Таким керівником господарства і штату міністеріалів княгині Ольги була Малуша. Вона належала до знатного древлянського роду. Розповідаючи про походження Володимира Святославича під 970 р., Нестор пише: «Володимерь бо бѣ отъ Малуши, ключницѣ Ользины. Сестра же бѣ Добрыня, отець же бѣ има Малъкъ Любечанинъ, и бѣ Добриня уй [дядько] Володимеру»³. Ця звістка джерела викликала чимало припущень і суперечок у стані істориків і філологів.

Сьогодні найбільш авторитетною і прийнятною вважається думка О. О. Шахматова, котрий ототожнив Малка Любечанина, батька Малуші й Добрині, з древлянським князем Малом, котрий убив мужа Ольги князя Ігоря⁴. Отже, будучи князівсь-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 120.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 87.

³ Повесть временных лет. С. 35.

⁴ Шахматов А. А. Мстислав Лютый в русской поэзии // Сборник Харьковского истор.-филологич. общества. Т. 18. Харьков, 1909.

кого походження, Малуша не могла стати простою служницею. Повіданий Повістю временних літ епізод під 980 р.¹ кидає додаткове світло на постать Малуші.

Перед тим, як розпочати вирішальну боротьбу за київський стіл із зведеним братом Ярополком, Володимир вирішив зміцнити своє становище шлюбом з полоцькою княжною Рогнедою і напередодні війни приєднати полоцьке військо до власного. Коли Володимир посватався до Рогнеди і її батько переказав шлюбну пропозицію доньці, та гонористо відповіла: «Не хочу розути робичича [сина рабині], но Ярополка хочу»². Відмовляючись вийти за Володимира, Рогнеда використала образний вираз: розування мужа молодою на знак покори було частиною весільного обряду³.

Отже, Малуша була все ж таки рабинею, але привілейованою завдяки своєму князівському походженню. Тому її приклад нічого особливого не дає для розуміння статусу ключника в княжому дворі на Русі. Єдине що можна сказати, вона була не служницею, а завідуючою господарством Ольги.

У більш конкретних ситуаціях ключники згадуються в літописах XII ст. Коли в кінці 1154 р. помер київський князь В'ячеслав Володимирович, його небіж і співправитель Ростислав Мстиславич «сзъва мужа отца своего Вячеслави и тивуны и ключники, каза нести имѣнье отца своего перед ся, ... и нача роздавати»⁴. У цьому уривку Київського літопису ключники за наказом князя виступають розпорядниками майна свого пана В'ячеслава.

А в описі вбивства князя Андрія Юрійовича в Боголюбові серед «началниковъ убийцамъ» був «Анбаль Ясинъ ключникъ», він очолив купку змовників. Коли, обороняючись, князь хотів схопити меч, меча не було: «вынялъ и [меч] Амбаль ключникъ его», він же був одним із тих, хто завдавав князеві смертельні

¹ насправді, як відомо з інших джерел, це сталося навесні 978 р.

² Повесть временных лет. С. 36.

³ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. С. 449.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 326.

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

удари. Зрозуміло, що той Амбал не був звичайним слугою, він входив до найближчого кола князя. Це доводиться продовженням цієї Повісті про вбивство Андрія Боголюбського в Київському літописі: «Прииде Амбалъ ключникъ, ясинъ [осетин] родомъ, тотъ бо ключъ держашеть у всего дому княжа, и надо всеми волю ему дал [князь] бяшеть»¹.

Таким чином, джерела XII ст. схиляють до думки, що ключники були привілейованими міністеріалами, не менш важливими, ніж тіуни. Були вони вільними чи рабами, у даному разі це не має особливого значення.

На перший погляд, дивною здається повна відсутність звісток про ключників у Галицько-Волинському літописі XIII ст. Важко припустити, що княжий двір Романовичів не знав такої посади, без якої було б неможливим його постійне життя і функціонування. Однак складачі й редактори цього джерела чомусь не вважали за потрібне згадувати про ключників. Причину цього історики не знають.

Ловчі, седельничі, митники

Далі коротко зупинюся на інших придворних княжого оточення: ловчих, седельничих, митниках. Коло обов'язків кожного з них було обмежене, зате строго регламентоване, чого не можна сказати про придворних посадовців вищого рангу.

Ловчі згадуються в літописах рідко, хоч без людей такого роду занять було б неможливо уявити княжий двір, особливо в його урочистій іпостасі. Термін «ловчий» означав слугу, котрий готував для князя соколів і яструбів й пускав їх під час полювання. Князі особливо любили полювання з хижими птахами. Володимир Мономах у своєму Повчанні з гордістю згадував: «И в ловчих ловчий наряд сам есмь держалъ, и в конюсѣхъ, и о соколѣхъ и о ястребѣхъ»².

У коментарі видавця літопису до цього місця читаємо: «Яструбине й соколине полювання на Русі було улюбленою

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 399–401.

² Повесть временных лет. С. 105.

забавою феодальної верхівки. Ще Руська Правда за крадіжку сокола або яструба в чийому б там не було перевесі¹ призначає штраф у три гривни... Образи соколиного полювання потрапили до джерел (порівн. у Повісті временних літ під 1097 р.: «И сбиша угры акы в м'яч, яко се соколь сбиваетъ галицѣ», і у «Слові о полку Ігоревім»)². Ловчі бували міцними і хоробрими людьми. Під час Невської битви 1240 р. Олександра Ярославича зі шведами «Яковъ полочанинъ, ловчий бѣ у князя. Сии, наихавъ на полкъ с мечемъ, и мужествовав много, и похвали его князь», із захватом пише новгородський літописець³.

У Галицько-Волинському літописі неодноразово згадуються княжі «лови» і мисливські подвиги князів – але виключно під час полювання на великого звіра. Тому, мабуть, тим ловчим, котрі мали в руках соколів і яструбів, не знайшлося місця на його сторінках.

Седельничий. Мені відома лише одна згадка про посадовця цієї назви у Галицько-Волинському літописі⁴: «Василько приа Белзь, Ивана же посла, сѣделничего своего, по невѣрныхъ Молибоговичехъ и по Вольдрисѣ, и изымано бысть ихъ 20 и 8 Иваномъ Михалковичемъ»⁵. Це сталося 1231 р. Перед тим джерело розповіло про невдачу змову бояр Молибоговичів, що мала метою вбити Данила Романовича. Експедиція Івана Михалковича була, можна думати, каральною акцією проти змовників. Мабуть, звання седельничого було важливим придворним чином, на зразок пізнішого конюшого, якщо йому князь доручив таку важливу справу. На це вказує й те, що книжник шанобливо іменує Івана по-батькові.

Митник. Збирач мита, давньоруського торговельного збору. Ця посада існувала при кожному княжому дворі, проте згадується

¹ мисливському угідді.

² Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. С. 529–530.

³ Новгородская первая летопись... С. 293, 449.

⁴ Цю літописну згадку про седельничого – єдину! – наводить і Словник Срезневського.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 93.

8. Придворні й військові посадовці, дворяни та міністеріали

вона надзвичайно рідко. У південноруських літописних ізводах мені трапився лише один спомин про митників. Зате дуже колоритний. У 1150 р. під час війни за Київ поміж Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким Ізяслав послав брата Володимира на Білгород, розташований недалеко від столяного града. У Білгороді сидів син Долгорукого Борис. Київський літописець іронічно пише: «В то же веремя Борисъ пьашеть в Бѣлѣгородѣ, на сѣньници, с дружиною своєю, и с попы бѣлогородьскими, аще бы митникъ [не] устерегль и моста не переметаль, то яли бы быша»¹.

Галицько-Волинський ізвод та інші літописи XIII ст. неодноразово називають різних осіб, що постійно перебували при княжому дворі, але не окреслюють кола їхніх обов'язків. Це «нарочитые (большие, велиции, вячшии, старейшие, добрии, лучшии, лепышии, старейшии, честьнии) мужи», що були найбільш привілейованою частиною вільного населення Давньої Русі, як міського, так і сільського. Неодноразово літописець іменує так бояр. Згадують джерела XII–XIII ст. і огнищан, котрі належали до вищих шарів феодального суспільства.

* * *

Діяльність державної служби (двору) Романовичів, так само, як й інших руських князів того часу, забезпечувала потреби княжої влади у піднесенні авторитету государя і його влади. Однак сама по собі вона була не в змозі вирішувати чільні завдання внутрішньої та зовнішньої політики держави. Княжий двір завжди відігравав допоміжну роль. У кращому випадку, він сприяв діяльності государя, в інших – лише акомпанував, а то й суперечив їй.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 288.

9. Публічна діяльність княжої служби

Здається, найкраще сказано про неї у праці одного з піонерів розробки теми: «Двір зіграв виключну роль в забезпеченні нематеріальних форм верховної влади, іншими словами, її відбиття або вираження в символічних еквівалентах, художніх й ідеологічних образах. Двір монархів великих держав став грандіозним і сліпучим театром королівської влади»¹. У тому театрі, продовжує дослідниця, розігрувались спектаклі презентації влади.

Процедури коронації, помазання, зцілення, церемоніал і етикет двору як системи поведінки за столом, урочистого укладення шлюбу, відходу до сну, аудієнцій, нарешті свята двору, лицарські турніри, ігри й полювання, колір і крій ліврей придворних слуг – всі вони конституювали і закріплювали важливі для свідомості підданих уявлення про велич короля і дистанцію, що відділяла його від звичайних смертних. Значною мірою можна віднести ці слова до двору князів Романовичів.

Обґрунтування і пропаганда законності дій князів

Провідниками ідей величі й боговстановленості влади государя були поставлені ним на службу літератори (на Русі це майже виключно літописці), художники й артисти. Особливо чітко цей феномен своєрідного ідеологічного прислужництва відбився в історії княжого двору Романовичів, головною і, в багатьох випадках, єдиною пам'яткою чого є Галицько-Волинський літопис, створений як апологія Романа Мстиславича і його нащадків Романовичів.

¹ Хачатурян Н. А. Запретный плод... или Новая жизнь монаршего двора в отечественной медиэвистике // Двор монарха в средневековой Европе. М.; СПб., 2001. С. 19.

9. Публічна діяльність княжої служби

Головна ідея Галицько-Волинського ізводу, що особливо чітко простежується в частині, яка відноситься до 1205–1245 рр. (Літописець Данила Галицького), полягає в схваленні і пропаганді сильної, ніким і нічим не обмеженої князівської влади. Автори, редактори і складачі пам'ятки звеличують і відстоюють необхідність верховної влади князя: хранителя законів, порядку і стабільності в суспільстві, государя, здатного захистити народ і від зовнішнього ворога і від боярської сваволі. Літератори, якщо прямо й не належали до двору государя, та по суті своїй були його ідеологами і репрезентантами. Таким чином, існують всі підстави вважати Галицько-Волинський літопис придворною хронікою Романовичів, пропагандистом їхньої влади, звеличенням князювання нащадків Романа Великого, як назвуть його прийдешні покоління. А складачів літопису – все ж таки людьми княжого двору.

Літописці обгрунтовують необхідність існування сильної держави, з міцною князівською владою, централізованим способом управління, повною залежністю земельних магнатів від верховного государя. Бо, як знають медієвісти, держава в середньовіччі – це і є государ, що править у ній, оточений купкою найближчих урядовців і радників (двором). Така послідовно проведена ізводом ідея в умовах удільно розділеної Русі, роздробленого Галицько-Волинського князівства (яким воно залишалось по смерті Романа Мстиславича в 1205 р. протягом чотирьох десятиліть), безумовно, була історично прогресивною і знаходила постійну підтримку в народі, насамперед серед широких верств міського населення, особливо бюргерства.

Книжники вихваляють і звеличують Романа і Романовичів, починаючи буквально з перших рядків тієї частини джерела, що збереглась. Відкриваючий її величний і емоційно-піднесений панегірик Романові Мстиславичу є нічим іншим, як високою мрією про ідеального князя. Автор панегірика бачить у ньому «приснопам'ятнаго самодръжъца всея Руси, одолѣвша всѣмъ

поганьськимъ языкомъ [народи], ума мудростию ходяще по заповѣдемъ Божиимъ...». Далі йде знаменита розповідь про подвиги князя Романа у боротьбі з «поганими», які він здійснював, наслідуючи своєму «дідові» Володимирі Мономаху¹. Хотілось би привернути увагу читача до слів «ума мудростию ходяще по заповѣдемъ Божиимъ», якими підкреслюється слідування галицько-волинського государя приписуванням Господа і, тим самим, – найвища законність діянь князя Романа у війнах проти захланних степових кочовиків, головних ворогів Русі.

Величний панегірик Романові Мстиславичу задає високу емоційну тональність наступним розповідям ізводу про подвиги його сина Данила в битвах за рідну землю. Він підводить правовий фундамент змаганням Романовичів за свою отчину, робить законними – в очах їхніх ідеологів-літописців, отже, й народу, що прислухався до них, – будь-які дії князів у боротьбі проти хижого і «беззаконного» боярства та захланних сусідів Угорщини, Польщі і Литви.

Таким чином, прославляючи Данила і Василька, галицькі автори і редактори постійно підкреслюють факт їх походження від Романа, нащадка Володимира Святого, стверджують велич їхніх діянь і ставлять Романовичів на рівень подібних звершень їх великого батька. Описуючи переможну війну Романовичів проти агресивних ятвязьких князьків, книжник вигукує: «И прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великаго князя Романа, иже бѣ изострился на поганя, яко левъ, имъ же половци дѣти страхаху»² – бачимо тут відвертий переспів панегірика Романові Мстиславичу на початку ізводу. Коли через кілька років Данило знову переможе ятвягів (котрих громив і його батько), автор відзначить: «По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ в рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила»³.

¹ Галицько-Волинський літопис. К., 2002. С. 77.

² Там же. С. 111.

³ Там же. С. 119.

9. Публічна діяльність княжої служби

Заради апології своїх князів галицький письменник згадує воїнські діяння й більш далеких славних предків Романа і Романовичів. Розповівши про їхню переможну війну з Польщею, він із захопленням вигукує: «И внидоста съ славою въ землю свою: иный бо князь не въходилъ бѣ въ землю Лядскую толь глубоко, проче Володимера Великаго, иже бѣ Землю крестиль»¹. Згадка про хрестителя Русі Володимира надає особливої урочистості цьому записові й підносить діяння Романовичів на рівень святого подвигу їхнього далекого предка.

Галицький книжник постійно наголошує на любові Романовичів до простих людей, турботі про них, захисті від боярських утисків й іноземних нападників. На користь цього свідчить літопис. І народ відплачував своїм князям прив'язаністю і відданістю, постійною підтримкою в їхній державній діяльності. У 1238 р. Данило твердо вирішив нарешті повернути собі Галич, в якому до того сидів боярський ставленник, чернігівський княжич Ростислав. Під'їхавши до міської брами, Данило звернувся до городян з проханням прийняти його в князі. «Они же въскликнувшѣ рѣша: «Се есть дрѣжатель нашъ, Богомъ данный!» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы къ матцѣ, яко жажущи воды къ источнику»².

Фольклорне походження має, на мою думку, наступна розповідь Галицько-Волинського ізводу. Данило начебто залишається лише з 18 молодшими дружинниками і скликає віче в Галичі з проханням допомогти йому проти заколотників-бояр: «Хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги моа?» Онѣмъ же кликнувшимъ: «Вѣрни есмы Богу и тебе, господину нашему, изыди з Божиєю помощью» [на ворога]; соцькій же Микула рече: «Господине! Не погнетши пчель, меду не ясти!»³.

Поза сумнівом, йшлося про могутнє галицьке боярство. Польська хроніка XIII ст. вдається до цього, мабуть, поширеного в слов'янському світі образу, описуючи жорстоку боротьбу

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

² Там же. С. 98, 99.

³ Там же. С. 94.

Данилового батька Романа проти тих самих бояр, з якими довелось воювати його синові: «Звідси й виникло це відоме прислів'я: «Не можна безпечно покуштувати меду бджіл, поки не буде зовсім винищено їхній рій»¹. Ця історія свідчить про підтримку політично свідомими городянами Галича боротьби Данила проти бунтівних, захланних і жорстоких бояр.

Свою державну діяльність Романовичам доводилось вести, долаючи надзвичайно сильний, впертий і багаторічний спротив внутрішніх і зовнішніх ворогів. Не випадково логічну тканину викладу першої великої складової частини ізводу – Літописця Данила Галицького, у двох місцях неначе раптово розривають урочисті й водночас тривожні слова, ідентичні за сенсом і майже тотожні за формою: «Начнемъ же сказати бесчисленьна рати, и великиа труды, и частыа войны, и многыа крамолы, и чыстая вьстаниа, и многыа мятежи; измлада бо не бы има покоа»². Останні слова відносяться до братів-Романовичів, котрим довелось багато трудитися на ниві державного будівництва й управління, вести нескінченні війни, протистояти багатьом «крамолам», придушувати часті повстання і численні «мятежи». Ті крамоли, повстання і «мятежи» були справою рук великих галицьких бояр, що шалено протидіяли відновленню Романовичами могутнього і об'єднаного Галицько-Волинського князівства, створеного їхнім отцем. Процитовані слова відносяться до кінця 1220-х років – часу, коли Романовичі почали відновлювати і об'єднувати спочатку Волинське князівство, і одразу наштотвхнулись на опір бояр і залежних від них удільних князів.

Не раз із гнівом і осудом описують автори Галицько-Волинського ізводу відкриті збройні виступи бояр проти своїх сюзеренів. У 30-х роках XIII ст. бояри неодноразово ініціюють вторгнення угорських військ до Галицької землі³ й беруть участь у походах короля проти своїх князів. Під час однієї

¹ «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М., 1987. С. 137.

² Галицько-Волинський літопис. С. 89.

³ Там же. С. 92, 93.

9. Публічна діяльність княжої служби

з битв бояри спробували вбити Данила, але добрий кінь виніс його з полум'я бою¹.

Галицький автор таврує ганьбою вчинки тих бояр, котрі прагнули віддати Галицьку землю Угорщині. Так, вигнаний Данилом за зраду великий боярин Судислав підбурює угорського короля негайно воювати Галич: «Судиславу глаголющу непрестаньно: «Изыдѣте на Галиць и приимѣте землю Рускую; аще не пойдеши, но укрѣплятєся на ны»² [Романовичі]. Літописець палко засуджує Судислава й інших боярських олігархів.

При тому, що великі галицькі бояри зазіхали на князівський престол, все ж таки вони усвідомлювали, що князем на Русі може бути лише Рюрикович. Тому в запеклому і кривавому протистоянні зі своїми законними володарями Романовичами вони з самого початку намагались спертись на якихось інших руських князів, котрими можна було керувати і маніпулювати. Автори й редактори нашого ізводу постійно і гнівно засуджують таких слабкодушних і жадібних князів, посібників бояр в непорядній справі бунту проти Романовичів – «мятеже землі».

Таким чином, існують підстави говорити про відносно цілісне ідейно-політичне кредо авторів, редакторів і складачів Галицько-Волинського ізводу, в основу якого покладена апологія сильної, не обмеженої боярською опозицією, князівської влади Романовичів. Тим самим вони виконували головне ідеологічне завдання керівників княжого двору.

Церемоніал і етикет княжого двору

Життя середньовічного двору монарха з його різноманітністю і неоднозначністю було суворо регламентоване і в буденному і в святковому проявах. Дворові будь-якої держави були властиві характер і порядок процедур і церемоній всіх європейських монархій. Не був виключенням і княжий двір

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 95, 96.

² Там же. С. 92.

Романовичів, що за своєю пишністю і багатством, особливо в часи існування відновленого Данилом Галицько-Волинського великого князівства (1245–1264 рр.) не поступався ні дворам Угорщини і Польщі, ні дворам володимиро-суздальського і київського князя. Говорити так дозволяють хоч і скупи, але промовисті згадки тогочасних давньоруських, центрально- і західноєвропейських джерел.

Письмові зведення церемоній і етикетних норм життя двора монарха, як це не дивно, з'являються в Європі порівняно пізно: в кінці XVI – першій половині XVII ст. При тому, що двори головних європейських монархій склалися досить рано, принаймні на XII ст. Те ж саме можна сказати і про Русь. Адже пишність дворів київського і галицького государів того часу засвідчена джерелами.

Придворному церемоніалові, зокрема інаугураційним торжествам, належало важливе місце у процесі легітимізації влади, її прославлення і піднесення її авторитету¹. Історики відзначають чималу кількість трактатів і реєстрів етикетних і церемоніальних норм і виділяють кілька серед них. До таких належить «Французький церемоніал», створений у першій половині XVII ст. видним юристом при дворі Людовіка XIII Теодором Годфруа. Він наводить перелік і опис головних публічних церемоній двору, що побутували у XIV–XVI ст. До них відносяться: королівська посвята (інаугурація), урочистий в'їзд монарха, весілля государів і членів їх родин, парадні прийоми, народження королівських дітей, зустрічі пап та інших монархів, урочисті процесії². Тією чи іншою мірою придворні церемонії та палацовий етикет відбилися у давньоруських джерелах, найперше в Галицько-Волинському ізводі. При тому, що це джерело зосереджує увагу зовсім на інших речах.

¹ Див. оригінальну працю польського дослідника: *Dalewski Z. Władza prestrzeń ceremonial. Warszawa, 1996.*

² *Польская С. А. Королевские постцеремониальные пиры в регламенте церемоний французского королевского двора // Двор монарха в средневековой Европе. М.; СПб., 2001. С. 235 и сл.*

Сходження на стіл

Тема сходження (посадження) на княжий стіл взагалі відбита у Галицько-Волинському літописі, проте не з тією повнотою, на яку заслуговувало б це інаугураційне торжество. Та візьмемо до уваги, що посідання престолу в умовах безупинної боротьби Романовичів з боярством і зовнішніми ворогами не могло відбуватися особливо урочисто. Хоча в окремих випадках джерело все ж таки надає певної урочистості описові цієї події.

У 1211 р. десятилітнього Данила було підсаджено на стіл Галича. Це сталося завдяки хитромудрим політичним комбінаціям за участю найперше угорського короля, кількох західно-руських князів, волинського і галицького боярства. Тоді король Андрій був зацікавлений у тому, щоб малий ще хлопець Данило на короткий час посів галицький стіл. Показовою виглядає формула Галицько-Волинського ізвода, за допомогою якої його складач описав зайняття Данилом батьківського стола: «Тогда же бояре володимерьстии и галицкыи... и воеводы угорьский посадиша князя Данила на столъ отца своего...»¹. Цей урочистий запис джерела ясно свідчить про те, хто був справжнім господарем Галицько-Волинської Русі. Велике боярство, лідери якого з повагою названі літописцем (В'ячеслав володимирський і Володислав галицький), і посадило «отчича» у Галичі й землі, що їх воно вважало належними йому, боярству. Слова «король же Андрѣй не забы любви своея първья, юже имѣаше ко брату си великому князю Роману»² ясно говорять, що Андрій II бодай демонстративно виконував умови потрійної русько-угорсько-польської угоди.

Зовсім інакше виглядає запис Галицько-Волинського ізвода про оволодіння Галичем старшим Романовичем у 1238 р. Закликаний городянами стольного града, Данило зібрав військо і вирушив на Галич. Підійшовши під вали міста, він звернувся

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

² стійка у давньоруському письменстві формула існування союзної угоди між князями

до людей із запитанням: чи довго вони терпітимуть владу «иноплеменных князей»? Ішлося про Ростислава чернігівського, котрий не мав жодних династичних прав на Галич і землю. «Градский мужи», тобто верхівка городян, із захопленням сприйняли ці слова і кинулися до Данила «яко дѣти къ отцу и яко пчелы къ матцѣ». Після цього дворський і єпископ змушені були запросити Данила на стіл. Літописець з великою урочистістю і торжеством повідомляє: «Данило же вниде въ градъ свой, и прииде къ пречистѣй и святѣй Богородици, и прия столь отца своего, и обличи побѣду и постави на Немецкыхъ вратехъ хоругвь свою»¹.

У наведеному тексті Данило владно заволодіває Галичем. В'їзд государя вітається городянами, верхівка міста і землі змушена скоритися володарю, і все це з радістю описує відданий своєму князеві книжник. Власне, в цьому уривку джерела йдеться про інаугурацію Данила Романовича, проте короткість його і відсутність на Русі традиції описів подібних торжеств позбавляють нас можливості повною мірою відчутти урочистість події.

Династичні шлюби

Важливою складовою церемоніалу руського княжого двору були міждержавні (міжкнязівські) шлюби, що укладались звичайно з політичних міркувань. Здавна вони правили за досить ефективний засіб укладення й зміцнення дружніх і воєнних союзів поміж главами князівств. Відомі з джерел і досліджені істориками міжнародні шлюбні зв'язки руських князів давньоруського часу. Менше уваги зверталось на династичні шлюби в середовищі самих Ярославичів. Між тим, вони, так само, як і міжнародні, ефективно використовувались у відносинах між князями на Русі.

Добі удільної роздробленості була властива постійна і часом особливо гостра напруженість у стосунках поміж

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 99.

9. Публічна діяльність княжої служби

государями тих чи інших руських князівств. Підписувалась безліч угод, більшість яких одразу ж порушувалась. Адже реальних гарантій їхнього виконання в ті часи просто не існувало. Тому династичні шлюби належали до числа відносно найбільш надійних печаток, що скріплювали мирні, дружні й союзні договори.

Навряд чи можна вважати випадковою ту обставину, що відомості літописців про такі шлюби на Русі робляться досить частими лише з середини XII ст. Безумовно, вони й раніше укладались, але літописці мало писали про них. Перед цим (до розгортання процесів роздробленості) можна згадати лише два важливих династичних шлюби, що відбулися 1143 р.: київський князь Всеволод Ольгович одружив сина Святослава з донькою полоцького князя Василька Роговолодовича Марією¹, а претендент на київський престол Ізяслав Мстиславич, тоді князь волинський, «отда дчерь свою Полотьську за Борисовича за Роговолода»². Ймовірно, що обидва князі прагнули заручитись підтримкою полоцьких князів (котрі звичайно не брали участі в суперництві навколо Києва) у майбутньому протистоянні за владу на Русі.

Але коли шлюби 1143 р. переслідували все ж таки часткові, тактичні цілі, то дії на шлюбному поприщі Юрія Долгорукого у розпалі війни за Київ з небожем Ізяславом Мстиславичем 1150 р. мали метою збити союз проти суперника, залучивши до нього клан Ольговичів і сильного тоді галицького князя Володимирка (Володимира) Володаревича: «Вда Гюрги дчерь свою [Єлену] за Святославича за Олга, другу [Ольгу] за Володимирича за Ярослава в Галич»³, оповів київський літописець.

Настання XIII ст. принесло Давньоруській державі дедалі більшу децентралізацію. Однак государі Півночі й Півдня

¹ *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1927. Tabl. IV. № 22. P. 20.

² Лаврентьевская летопись. 2. Стб. 310.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 275.

продовжували укладати союзи і владнувати стосунки за допомогою все тих же династичних шлюбів. У 1219 р. Данило Романович не зміг силою заволодіти галицьким столом, тому що бояри при сприянні польського государя Лешека Білого посадили в Галичі новгородського князя Мстислава Мстиславича із родини смоленських Ростиславичів. Тоді двірські радники Данила вирішили укласти династичний союз з Мстиславом: «Поя у него [Мстислава] Даниль дщерь именовъ Анну, и родишася у него сынове и дщери: пръвенець бо бѣ у него Ираклѣй, по немъ же Левъ, по немъ Романъ, Мъстиславъ, Шварно, инии бо млади отъидоша свѣта сего»¹.

Прихильний до Романовичів галицький автор, гадаю, зовсім не від багатослів'я свого перелічив синів Данила: то було своєрідне прославлення династії, особливо коли взяти до уваги візантійські імена старших княжичів Іраклія і Лева. Досі залишаються незрозумілими ті імена. Дехто з істориків гадає, що це була данина матері Данила Анні, котра буцімто належала до візантійської аристократії. Але версія візантійського походження другої дружини Романа Мстиславича, матері Данила і Василька, не підтверджується джерелами. Вона, ймовірноше від усього, була волинською бояринею².

Вже у зрілому віці, коли перша дружина Анна померла, Данило з політичних міркувань— щоб скріпити союз із Литвою, — перед 1252 р. одружився вдруге з небогою князя Мендовга³. Однак і в часи Мендовга мирні договірні стосунки Литви з Руссю перемирювались воєнними протистояннями. У 1252 р. Мендовг програв велику війну Данилові, втративши, по суті, Чорну Русь і третину контрольованої ним раніше землі ятвягів. Тому він змушений був просити миру в галицько-волинського князя: «Присла Миндовгъ къ Данилу, прося миру и хотя

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

² Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. К., 1991. № 2.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 112.

9. Публічна діяльність княжої служби

любве о сватъствѣ»¹. Справа тяглася довго – мабуть, Данило не довіряв невірному литовському князеві. Нарешті, 1254 р. син Мендовга Войшелк від імені батька «створи миръ съ Даниломъ, и вѣда дщерь Миндогову за Шварна [сина Данила], сестру свою». Інший син галицько-волинського князя Роман одержав від Войшелка володіння в Чорній Русі, і без того завойованої на той час його батьком: Новоградок і Слонім².

Можна погодитися з думкою М. С. Грушевського що угода з Литвою 1254 р. поряд із завершенням тоді Данилом підкорення Ятвязької землі була вигідна йому в стратегічному плані. Вона просунула рубежі Галицько-Волинського князівства на північ. Сини ж Данила, що одержали волості в литовських землях, здійснювали його політичний вплив на литовських князів³.

Та вищим досягненням шлюбної дипломатії Данила Романовича слід вважати одруження його старшого сина Лева з угорською принцесою Констанцією. З самого дитинства Романовичам доводилось відбивати наступ Угорського королівства на Галицьку землю, напружуючи всі сили. Зрадники-бояри не раз садовили на стіл Галича угорського королевича, закликали самого короля загарбати Галицьку землю.

Рішучий поворот у галицько-угорських відносинах настав лише після 1245 р., коли Данило Романович спочатку розгромив угорське військо, приведене його суперником Ростиславом Михайловичем чернігівським, а потім благополучно повернувся з Орди з ярликом Батия на Галицько-Волинське князівство. У 1246 р. «присла король угорський [до Данила],... река: «Поими дщерь мою за сына своего Лева». Галицький літописець просто пояснив несподівану приязність Бели IV: «Бояше бо ся его [Данила], яко был бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его»⁴. Це визнав і сам угорський король у листі

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 113.

² Там же. С. 117.

³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3. С. 81–82.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 110.

до папи Інокентія IV¹. До того ж Бела IV розпочав тоді війну з Австрією і розраховував, очевидно, спертися на Галицько-Волинське князівство, відновлене Романовичами 1245 р.

Однак Данило не поспішав приймати пропозицію Бели IV, на яку б охоче пристав ще кілька років тому, – тепер він почувався повним господарем у Галицько-Волинській Русі. Князь «помысливъ же си съ братомъ, глаголу его [короля] не уя вѣрь». Тоді Бела IV скористався з перебування в Угорщині галицького митрополита Кирила і всіляко переконував його допомогти в укладенні угоди з Данилом. Митрополит поставив вимогу королю: «Клятвою клени ми ся, аще не премениши слова свого». Одержавши потрібні запевнення від Бели IV, Кирило умовив Данила Романовича погодитися на шлюб свого сина з королівною, після чого галицько-волинський князь «створи с нимъ [Белою IV] мир»². З цього часу відносини між Галицько-Волинським князівством і Угорщиною залишались в основному дружніми, часто бували союзницькими.

Придворні розваги

Так само, як і двори західноєвропейських монархів, княжий двір Романовичів був своєрідним театром розкішного життя. Це важило для Данила тим більше, що реальність, яка його оточувала, далеко не завжди відповідала такому життю. Сповнений карколомних пригод, драматичних подій, у яких часом життя і його, і брата Василька висіло на волосині, життєпис Данила, тим не менше, створює враження, що князі приділяли багато уваги придворним розвагам. Найбільше джерельних свідчень відноситься до сюжету прославлення князів їхнім оточенням, людьми княжого двору.

¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Fejer. T. IV, V. 2. Budaë, 1829. P. 220, 221.

² Галицько-Волинський літопис. С. 110.

Снівці і трубадури

Як відомо, Галицько-Волинський ізвод відкривається піднесеним панегіриком засновникові династії Романовичів. Витоки літописної похвали Романові, його обоженування галицькими і волинськими книжниками беруть початок в давньоруській народній творчості. «Створенню пісень і переказів сприяла колоритна біографія цього князя, котрий сидів і на новгородському і на київському столах, об'єднав владу над Волинню і Галичем, воював то з ятвягами, то з Польщею, то громив половців, то рішуче розправлявся зі своєю дружиною, тещею і тестем, котрих він разом постриг у ченці, незважаючи на те, що його тесть – сам великий князь київський Рюрик Ростиславич»¹. Б. О. Рыбаков вважає, що панегірик Романові мав у основі, ймовірно, якусь «славу»-«хвалу» князеві, складену придворним поетом, подібно до «словутного певца Митуса», що служив якийсь час його синові Данилові.

З усного твору зачерпнутий і наступний текст панегірика: «Ревна же [Роман] бо деду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половци, изгнавшю Отрока во Обезы, за Железныя врата. Сырчанови же оставшю у Дону, рыбою ожившю...»². Фольклорний характер оповіді про славетну боротьбу Володимира Всеволодича Мономаха, прапрадіда Романа, проти наступу Половецького степу, що починається цими словами, давно вже відзначений вченими. Висловлене припущення, що панегірик Мономахові створений під впливом половецького епосу. А дехто вважав його навіть уривком з того епосу, бо він містить чимало рис для характеристики половецького побуту і звичаїв³.

Чверть століття по тому, в описі переможної війни Романовичів проти агресивних ятвязьких князків (що майже кожного

¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания.Былины. Летописи. М., 1963. С. 151.

² Галицько-Волинський літопис. С. 77.

³ Пархоменко В. А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. Сб. 3. М.; Л., 1940. С. 391–393.

року грабували північно-західні рубежі Волині), галицький книжник вигукує: «И многы хрестианы отъ плѣнення избависта, и пѣснь славу пояху има [Романовичам], ... и прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великого князя Романа, иже бѣ изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху»¹. Бачимо тут відверте перегукування з панегіриком Романові й Мономаху на початку Галицько-Волинського літопису. Сенсову й текстуальну подібність похвала Романові має з панегіриком Володимиру Всеволодичу у літературному творі 30-х або 40-х років XIII ст. «Слово о погібелі Руської землі», де Мономаха названо головним захисником Русі. Слова «песнь славу пояху има» у розповіді нашого літописця про перемогу Данила і Василька над ятвягами є свідомством прославлення Романовичів у сучасній їм поезії, найімовірніше – дружинній. Так творилася історична і zarazом поетична пам'ять галицько-волинським князям у літописі і пам'ятках усної народної творчості.

Творці Галицько-Волинського літопису постійно наголошують на тому, що своїми воїнськими подвигами Романовичі достойно продовжили полководницьку діяльність батька. Після гучної перемоги Данила над ятвягами, що поставила цей народ на межу винищення, літописець із гордістю за свого героя зауважує: «Яко дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великаго князя Романа. По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воевал на нѣ [ятвягів] в рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила»². Дійсно, у 1196 р., за повідомленням Київського літопису XII ст., «ходи Романъ Мъстиславичъ на ятвягы отомъщиваться: бяхуть бо воевали волость его, и тако Романъ вниде в землю ихъ; они же не могучи стати противу силѣ его, и бѣжаша во свои тверди...»³.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 111.

² Там же. С. 119.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 471.

9. Публічна діяльність княжої служби

У цих коротких словах просвічує образ того Романа, котрий хоробро кидався на половців, мов лев...

Не раз і не два галицькі й волинські книжники, істинні люди княжого двору (навіть якщо вони формально і не входили до його складу) наголошують на «славах», які проголошували Романовичам сучасники. На їхній погляд, інакше не можна було й ставитись до Романа і його славних нащадків. Літописець оповідає про те, як Данило Романович у 1241 р. придушив вогнище боярської опозиції у Перемишлі. Там був взятий у полон давньоруський співець, своєрідний трубадур, що оспівував, мабуть, боярські вольності й вихваляв спротив бояр князям: «Словутнаго певца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, раздранаго акы связаннаго приведоша...»¹. Ця «гордість» Митуси (мабуть, зменшувальне ім'я від «Дмитро») здалася книжникові особливо дивною, бо «слава» Романовичам цілком природно, на його думку, впливала з їхніх славних справ.

Перемишльський єпископ мав пишний і багатий двір. При цьому дворі жив і «славетний співець Митуса», про якого літописець з іронією каже, що колись він з гордоців не хотів служити Данилові, а тепер його привели перед очі князя – обдертого і зв'язаного. Для галицького книжника, котрий щиро співчував державотворчим планам Данила Романовича, Митуса був, мабуть, уособленням боярської і церковної руйнівної анархії.

Ми майже нічого не знаємо про театральне і музичне мистецтво Давньої Русі. Особливо про видовища. На фресках Софійського собору в Києві зображено акробатів, але немає впевненості в тому, що то давньоруські, а не візантійські артисти. Так само, не ясно, візантійський чи руський орґан намальовано на одній з тих фресок. Якщо вчені добре знають, що на Русі XI–XIII ст. існувала історична література (літописи) й твори красного письменства, наприклад «Слово о полку Ігоревім»,

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 105.

М. Ф. Котляр. Княжа служба в Київській Русі

то майже нічого не відомо про співців, оповідачів билин, виконавців дружинних та історичних пісень. Тим ціннішою видається коротенька розповідь галицького літописця про знаменитого співця Митуса, людину, видно, незалежну і горду.

Про цього середньовічного артиста, певно, високого кшталту, ми дізнались випадково, – лише тому, що його життєвий шлях перетнувся зі шляхом великого галицько-волинського князя Данила Романовича. Волею долі Митуса виявився втягненим у політичну боротьбу в Галицько-Волинському князівстві й став її жертвою, як звичайно буває з людьми, від політики далекими, найперше – з митцями.

Це при тому, що люди цієї професії жили й діяли і в інших містах Давньої Русі. Адже Київська Русь здавна мала таких придворних поетів і співців. Згадаймо хоча б Бояна, звеличеного у «Слові о полку Ігоревім:

«Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами»

(Переспів Максима Рильського).

Останніми роками дослідники дедалі більше схиляються до думки, що «Слово» довгий час жило в усній формі, виконуючись співцями на княжих зібраннях і учтах, мабуть, під акомпанемент лютні або гуслів.

У написаному Нестором «Житії» Феодосія Печерського мовиться, що коли той одного разу, на початку 70-х років XI ст., завітав до палацу великого князя київського Святослава Ярославича, то побачив артистів, котрі грали й співали, тішачи государя та його гостей: одні на гусях інші на органі. Можливо, саме такий орган зображено на одній з фресок Софійського собору.

Час від часу до літописів та західноєвропейських хронік потрапляли уривки пісень, створених галицькими придворними

9. Публічна діяльність княжої служби

поетами та співцями. Польський історик XV ст. Ян Длугош переказав уривок пісні, складеної при дворі тестя Данила Галицького Мстислава Удатного. Галицько-Волинський літопис відкривається величальною піснею Роману Мстиславичу, створеною в дусі високих зразків середньовічної поезії. Його сини Данило і Василько мали при своїх дворах таких співців, про що довідуємось із кількох згадок галицького літописця 50-х років.

Найбільш імовірним буде припущення, що той Митуса і був таким придворним поетом, співцем великої слави, як підкреслив навіть не прихильний до нього галицький літописець. Напевне, він виконував речитативом власні пісні під акомпанемент арфи (гуслів) або лютні, – так само, як славетні західноєвропейські трубадури. Спадає на думку образ майже сучасника Митуси – всесвітньо відомого провансальського трубадура Бертрана де Борна (1140–1215), автора і виконавця запальних войовничих пісень-сірвент, у яких оспівувались феодальні заколоти («мятежи», про які так часто згадує Галицько-Волинський літопис) і війни, найбільше вихвалялись князі та королі, котрі безупинно воювали, – чи то з ворогами країни, чи то один з одним. Доживши до похилого віку, Бертран де Борн вирішив за краще вмерти від руки ворога в бою, аніж тихо віддати душу Богові від старості у власному ліжку.

Нищівну характеристику як політику дала найбільш знаменитому серед трубадурів, Бертрану де Борну відома дослідниця Середньовіччя О.Добіаш-Рождественська у 20-х роках нашого століття: «На наш тверезий розум цей поет справив би враження божевільного... «Ідея» його гранично елементарна. Він хоче одного: щоб навколо нього не припинялось взаємне винищення, поважає лише тих, хто б'ється, і зневажає тих, хто цього не робить»¹.

Здебільшого трубадури, особливо ті, що жили при дворах

¹ Цит. за: *Котляр М. Ф., Ричка В. М.* Княжий двір Південної Русі. К., 2008. С. 346.

великих і пихатих сеньйорів, прославляли феодальну анархію, виступали проти централізації середньовічних держав. Здається, саме таким і був Митуса.

Бенкети, рицарські герці, лови

Бенкети («пирь») належать до найдавніших ритуалів княжого двору. Вони сягають у глибину часу, в добу, коли двору як владної структури ще не існувало, і князь радився і бенкетував зі своєю дружиною. В уяві багатьох шанувальників вітчизняної минувшини київський государ Володимир Святославич, хреститель Русі, знаменитий чи не найбільше своїми бенкетами. Бенкети («пирь») є неодмінною приналежністю билин так званого Київського циклу, головним героєм яких виступає Володимир Красне Сонечко.

Вчені, котрі вивчали цей епічний жанр, вважають, що велика чисельність бенкетів у билинах зовсім не є випадковою. Билини, певно, виконувались на «пирях». Володимирові «пирь» відбилися у найдавнішому серед збережених літописів – «Повісті временних літ». Поряд з необхідністю постійного поповнення дружини основною функцією бенкетів Володимира і наступних князів була «дума» з князем¹.

Істориками неодноразово відзначалось, що владні структури влаштовували бенкети з метою їх легітимізації та репрезентації. Бенкети були також важливою формою взаємодії влади й населення². Нарешті, государ, організуючи учти, прагнув добути симпатії народу. Мабуть, саме таку мету переслідував Ярослав Володимирович, котрий після освячення храму на честь Бориса і Гліба влаштував свято, що по суті своїй було бенкетом: «Створи же христоробець пирь великъ, праздникъ святоу, не токмо боляромъ, но и всѣмъ людемъ...»³.

¹ *Липец Р. С.* Эпос и Древняя Русь. М., 1969. С. 127 и сл.

² *Гуревич А. Я.* Пир // Словарь средневековой культуры. М., 2003. С. 359–360.

³ *Абрамович Д. И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. Пгр., 1916. С. 19.

9. Публічна діяльність княжої служби

Про бенкети, не пов'язані з церковними торжествами, двічі розповідає Київський літопис під 1151 р. Спершу Ізяслав Мстиславич урочисто в'їхав до Києва і «сѣде на на столѣ дѣда своего и отца своего, с честию великою». Потім він «оть святоѣ Софьи поѣха съ братьею на Ярославль дворъ, и угры¹ позва со собою на обѣдъ и кияны, и ту обѣдавъ с ними на велицемъ дворе на Ярославли». Масштабність і урочистість події й самого обіду підкреслили кінні ристалища: «Тогда же угре на фарехъ и на скокохъ играхуть на Ярославли дворѣ многое множество. Кияне же дивяхуся угромъ множеству, и кметьства ихъ, и комонемъ ихъ»².

Далі у джерелі йдеться про розумний політичний і дипломатичний вчинок Ізяслава Мстиславича, котрий, щоб нейтралізувати претензії Юрія Долгорукого на київський стіл, зробив своїм співправителем старшого брата Юрія – В'ячеслава. По тому, як В'ячеслав «уѣха въ Киевъ, ... и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего», він позва сына своего Ізяслава к собѣ на обѣдъ, и кияны вси...»³. Масовість бенкету мала на меті підкреслити урочистість моменту: вокняжіння (хай і буферне) старшого в роду Мономашичів у стольному граді Русі.

Іншим було призначення і характер княжих «пиров» у Галичі в часи Романовичів. На них князі вже не думали з дружиною, не поповнювали склад своєї «молодшої дружини» (отроків, дворян). Головною функцією бенкетів Данила і Василька було дружнє спілкування з людьми двору, а також залучення на свій бік тих бояр, котрі вагались у своїх політичних симпатіях. Літопис доніс до нас свідчення того, що на бенкетах опозиційно настроєні щодо Романовичів бояри часом поводитись відверто вороже.

Восени 1230 р. бунтівні бояри змовились із братом у перших Данила Олександром Всеволодичем, щоб убити Данила.

¹ Із союзного йому угорського війська.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 288, 289.

³ Там же. С. 290.

Для цього вирішили використати княжий прийом у його палаці: «Сѣдѣшимъ же имъ в доме и хотящем [боярам] огнемь [палац] зажечи»¹. Лише щасливий випадок врятував братів Романовичів.

Продовжуючи розповідь про підступи боярських олігархів проти свого государя, галицький книжник пригадує: «И нѣкогда ему [Данилу] в пиру веселящуся, одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшю; иногда же Богъ да имъ възмездие»². Перед нами рідкісний випадок, коли галицький письменник засуджує свого пана за м'якість щодо боярського роду Молибоговичів, адже саме «один отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ» смертельно образив князя. Навряд чи літописець відобразив реальну подію: князь, та ще й такий хоробрий і гордий рицар, як Данило, не стерпів би прилюдної кривди від свого васала. Гадаю, що тут маємо справу з поширеним у середньовічному європейському рицарському фольклорі символом найстрашнішої образи, яку тільки може завдати слуга своєму панові. Вважаю, що ця оповідь народилася в колі близьких сподвижників Данила, його «молодшої дружини»³.

Герці, турніри. Дехто гадає, що так само не без впливів західноєвропейських рицарських традицій міг з'явитися у Галицько-Волинській Русі звичай проведення рицарських турнірів і поєдинків (герців). Утім, принцип вирішувати долю битви у поєдинку двох витязів був поширеним на Русі й фіксується у наших літописах з дуже давніх часів. Літописці охоче пишуть про це, підносячи тим самим авторитет рицарської верстви. Пригадаймо напівлегендарну історію герця між руським молодим хлопцем і печенізьким богатирем, повідану Нестором під 992 р.

Величезна орда кочовиків-печенігів вдерлася до Переяславської землі, Володимир Святославич вийшов їм назустріч з військом. Супротивники встали на р. Трубежі й кожний не

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 93.

² Там же. С. 94.

³ Котляр М. Ф., Ричка В. М. Назв. праця. С. 349.

9. Публічна діяльність княжої служби

відважувався перейти на інший бік, впритул наблизитись до ворога. Тоді печенізький хан запропонував Володимирі вирішити справу єдинокорством кращих воїнів. Князь погодився: «Впустиша печенѣзи мужь свой, бѣ бо превеликъ зѣло и страшень. И выступи мужь Володимерь, и узрѣ и печенѣзинь и посмѣяся – бѣ бо середний тѣломь... И ястася, и почастася крѣпко держати, и удави печенѣзина в руку до смерти. И удари имь о землю. И кликнуша, и печенѣзи побѣгоша...»¹. Легенди і казки про перемогу руського воїна над печенігом довгий час жили на Україні. Безіменний в літописі, він носить у записаних в різних місцевостях України в XIX ст. ім'я Кирила або Микити. Фольклористи записали казки з цим сюжетом і в багатьох областях Росії.

Так само вирішили долю війни у поєдинку руський князь Мстислав Володимирович і касозький² – Редедя. Причиною війни, слід гадати, була відмова Редеді платити данину Мстиславу, котрий тоді сидів у Тмуторокані. Битися запропонував Редедя, Мстислав погодився. Почали вони боротися, став знемагати Мстислав, тому що «бѣ бо великъ и силенъ Редедя». Тоді руський князь почав благати Богородицю допомогти йому, пообіцявши у разі перемоги збудувати церкву на її честь. Молитва допомогла: «И се рекъ, удари имь о землю. И вынзе ножь, и зареза Редедю», після чого заволодів землею касозького князька, його майном, родиною і наклав данину на касогів, розповідає Нестор³.

І в пізніші століття поєдинок двох богатирів якщо й не вирішував долю битви, то відкривав її. Варто згадати герць між руськими богатирями Пересветом і Осялебою і двома татарськими витязями на самому початку Куликовського бойовища 1380 р.

Отже, рицарські звитяги були не чужими руським воїнам і воеводам. Не гребували ними й самі князі. Галицько-Волинський

¹ Повесть временных лет. С. 55.

² касоги – літописна назва північнокавказького народу адигів або черкесів.

³ Повесть временных лет. С. 64.

ізвод доніс до нас принаймні два випадки таких герців, перший з яких був жартівливим. Вище розповідалось, як восени 1230 р. ворожі Романовичам бояри вирішили підпалити їх палац під час урочистої учти (бенкету), влаштованої для них князями. Їх врятував щасливий випадок: «Богу вложившю вь сердце Василку изыти вонъ, и обнажившю мечь свой играа на слугу королева, иному подхватившю щить играючи...»¹. Мабуть, імітація поєдинку була такою вдалою, а Василько і його суперник билися так азартно, що бояри Молибоговичі вирішили, мабуть, що зараз Романовичі візьмуться за них із мечами в руках, і кинулись тікати геть, волаючи: «Свѣтъ [змова] нашъ раздрушися!»².

А от справжній рицарський турнір влаштував багатолітній суперник Данила Романовича за галицький стіл чернігівський княжич Ростислав Михайлович. Вторгшись із угорським військом і загонами бунтівних (проти Романовичів) бояр у Галицьку землю влітку 1245 р., він не зміг оволодіти добре укріпленими містами-фортецями Перемишлем і Ярославом й зволікав час, такий важливий у воєнних діях, стоячи біля укріплень Ярослава. Галицький книжник з іронією відзначив: «Гордящю же ся ему [Ростиславу] и сътвори игру предъ градомъ, и сразившюся ему съ Воршемъ, и падеся подъ нимъ конь, и вырази собѣ плече, и не на добро случися ему знамение»³.

Це повідомлення літопису кидає світло на цікаву й незвичайну загалом для Русі сторінку світського життя у Галицькій землі. Ростислав Михайлович влаштував на західно-європейський взірець рицарський турнір біля валів облогового ним міста і сам узяв у ньому участь, схрестивши спис з якимось Воршем, можливо, тим самим польським рицарем, що згадується у Волинській частині літопису близько 1266 р.⁴ У сентенції літописця, якою завершується розповідь про

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 93.

² Там же.

³ Там же. С. 107.

⁴ Там же. С. 129.

9. Публічна діяльність княжої служби

двобій Ростислава з Воршем, притаманий істориківі-християнину провіденціалізм поєднується із забобонною вірою в лихі прикмети.

Лови. Полювання було улюбленою розвагою феодальної верхівки суспільства на Русі та в інших країнах середньовічної Європи. Тому книжники, виконуючи суто пропагандистські завдання княжого двору, всіляко розписують мисливські звершення князів, ставлять мужніх володарів у приклад суспільству. Вже в першому серед тих, що дійшли до нас, світському літературному творі Давньої Русі, Повчанні дітям Володимира Мономаха (перші десятиліття XII ст.) читаємо: «А се тружахъся, ловы дея, ... конь диких своима руками связалъ есмь въ пуцахъ 10 и 20 живыхъ конь... Тура мя метала на розъх и с конемъ, олень мя одинъ боль, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другый рогома боль, вепрь ми на бѣдре мечь отъялъ, медвѣдь ми у колѣна подъклада укусилъ, лютий звѣрь скочилъ ко мнѣ на берды и конь со мною поверже. И Богъ неврежена мя съблюде»¹. Той лютий звір, на думку деяких вчених, ніщо інше, як рись.

Володимир Всеволодич у Повчанні наголошує на своїх мисливських подвигах так само явно і з гордістю, як і на своїх воєнних звершеннях. Настільки високо цінувало феодальне суспільство «ловецьке» вміння государя! Трохи далі в Повчанні він наголошує на своїй увазі до ловів і ловчих, турботі про них: «И в ловчих ловчий нарядъ сам есмь держалъ, и в конюсѣх, и о соколѣхъ и о ястребѣхъ» Князь ставив війну і полювання на один щабель, про що можна судити з таких його слів: «Еже было творити отроку моему, то сам есмь творилъ, дѣла на войнѣ и на ловѣхъ, ночь и день, на зноу и на зимѣ, не дая собѣ упокоя»².

Вже в самому кінці Галицько-Волинського ізвода його складачі з симпатією описують волинського князя Володимира Васильовича, небожа Данила Романовича, вихваляючи достоїнства цієї дійсно видатної людини. Волинський книжник

¹ Повесть временных лет. С. 104.

² Там же. С. 104, 105.

підкреслює, що смертельно хворий у той час государ раніше був ушавленим на Русі ловцем: «Бяше бо и самъ ловець доборь и хороборь, николи же къ вепреви, но къ медведеви не ждаше слугъ своихъ, а быша ему помогли, но скоро самъ убиваше всякый звѣрь. Тѣмъ же и прослылъ бяше въ всей земли, понеже даль бяше ему Богъ васнь [можливість] не токмо на одинѣхъ ловѣхъ, но въ всемъ, за его добро и правду»¹. У цих розчулених і піднесених словах викладений погляд тогочасного суспільства на государя: він був взірцем у всьому, адже лови належали до головних чеснот володаря.

Мисливське вміння й відвага були видатною якістю головного героя Галицько-Волинського літопису – Данила Романовича. Характерно, що навіть під час війни государ не забував про полювання. У 1251 р. бунтівний новгород-сіверський князь Ізяслав Володимирович, підмовлений татарами, раптом вчинив похід на Галич. Почувши про це, Данило послав проти нього сина Романа, сам же поїхав проводити своїх «воев». «Едушю же ему до Грубешева², но убивъ вепревь 6, самъ же уби рогатиною 3, а отроци его 3, и въдасть мяса воемъ на путь»³. Ходити з рогатиною на такого могутнього й злого звіра, яким був і залишається дикий кабан, під силу хіба що молодій і дужій людині. Данилові ж тоді вже виповнилося 50 років, – вік, як на той час, дуже значний.

Мисливство належало й до головних публічних світських розваг государів. У 1164 р. галицький князь Ярослав Володимирович уклав спрямований проти Візантії договір з Угорщиною і підтримав суперника імператора Мануїла I Андроніка Комніна. Київський літопис повідомляє, що «прибѣже ись Царягорода братанъ царевъ кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичь, и прия и Ярославъ с великою любовью, и да ему Ярославъ нѣколико

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 143, 144.

² волинське місто, засноване, ймовірно, самим Данилом Романовичем на початку 1240-х років.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 117.

9. Публічна діяльність княжої служби

городовъ на утѣшение»¹. Андронік подружився з галицьким государем, брав участь в його бенкетах і ловах, особливо відзначившись у небезпечному полюванні на величезних турів. Він навіть засідав у думі разом з ближніми боярами².

Тому князі робили дорогі подарунки один одному: соколів, яструбів, мисливських собак і навіть гепардів («пардусов»), використання яких на ловах на Русі не раз фіксується писемними джерелами. Недарма, гадаю, великий воїн Святослав Ігорович порівнюється Нестором із гепардом: «Князю Святославу възрастьшоу и възмужавшоу, нача вои совокупляти многи и храбры, и легко ходя, аки пардусъ, войны многи творяше»³.

А 1147 р. у Москві зустрілися вороги Ізяслава Мстиславича київського Святослав Ольгович і Юрій Долгорукий. Святослав приїхав на зустріч «в малѣ дружинѣ», тобто з частиною свого двору, а син його «Олеґъ же ѣха напередъ къ Гюргеви, и да ему пардусъ»⁴. Мине трохи більше десяти років, аж коли той самий Святослав Ольгович зустрінеться з главою смоленських Ростиславичів, молодшим братом Ізяслава Мстиславича Ростиславом, котрий тільки-но зійшов на київський золотий стіл. Ростислав відразу покликав на перемови («на обѣдъ») Святослава, першу людину у клані чернігово-сіверських Ольговичів, одвічних суперників Мономашичів у змаганнях за владу на Русі. Той охоче відгукнувся на запрошення Ростислава Мстиславича: «Святославъ же ѣха к нему безо всякого извѣта». Сторони обмінялися дорогими дарунками. Зокрема, «да Святославъ Ростиславу пардусъ и два коня борза»⁵ – мабуть, коні також призначалися для княжого полювання.

Отже, ідеологічна, пропагандистська діяльність двору Романовичів, так само, як й інших руських князів того часу,

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 359.

² *Nic. Chron. De Andron.* II, 11. Ed. Bonn. P. 452.

³ Повесть временных лет. С. 31.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 240.

⁵ Там же. С. 315, 316.

М. Ф. Котляр. Княжа служба в Київській Русі

забезпечувала потреби княжої влади у піднесенні авторитету государя і його влади. Однак сама по собі вона була не в змозі вирішувати чільні завдання внутрішньої та зовнішньої політики князів. Наголошую ще раз на тому, що двір завжди відігравав допоміжну роль. У кращому випадку, він сприяв діяльності государя, в інших – лише акомпанував їй, а то й суперечив їй. У цьому вчені багато разів переконувались на прикладі історії княжого двору Романовичів.